

ДЕРЖАВНИЙ ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД
«ДОНБАСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ»
МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

ДЕРЖАВНИЙ ЗАКЛАД «ПІВДЕННОУКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ
ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ К. Д. УШИНСЬКОГО»
МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

СВЯТЧЕНКО ВІКТОРІЯ ВОЛОДИМИРІВНА

УДК [81-115:81'342.6]"18/19"

ДИСЕРТАЦІЯ

**СИСТЕМНІСТЬ МОВИ В ЄВРОПЕЙСЬКОМУ
МОВОЗНАВСТВІ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ ст.:
ФОНЕТИКО-ФОНОЛОГІЧНИЙ РІВЕНЬ**

10.02.15 – загальне мовознавство

Філологічні науки

Подається на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ В. В. Святченко

Науковий керівник: Глущенко Володимир Андрійович, доктор філологічних наук, професор

Слов'янськ – 2019

АНОТАЦІЯ

Святченко В. В. Системність мови в європейському мовознавстві XIX – початку XX ст.: фонетико-фонологічний рівень – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук за спеціальністю 10.02.15 «Загальне мовознавство». – Державний вищий навчальний заклад «Донбаський державний педагогічний університет» Міністерства освіти і науки України, Слов'янськ, 2019; Державний заклад «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського» Міністерства освіти і науки України, Одеса, 2019.

У дисертації вперше представлено лінгвоісторіографічне дослідження питання системності мови в європейському генетичному мовознавстві XIX – початку XX ст. Розкрито погляди європейських лінгвістів XIX – початку XX ст. на системний характер мови, встановлено джерела цих поглядів, виявлено роль мовознавців зазначеного періоду в обґрунтуванні системного підходу до мови. Відповідне коло питань досліджено максимально повно, урахувавши еволюцію поглядів учених на розглядувану проблему.

Актуальність обраної теми визначена браком лінгвоісторіографічного висвітлення питань системності мови в європейському генетичному мовознавстві XIX – початку XX ст. Необхідність спеціального комплексного лінгвоісторіографічного дослідження зумовлена й потребою у вивченні студій компаративістів XIX – початку XX ст. (на матеріалі одиниць фонетико-фонологічного рівня), що зумовило необхідність теоретичного обґрунтування проблеми. Такий аналіз відкриває перспективи для мовознавства початку XXI ст.

Принцип системності зберігає свою значущість у сучасному мовознавстві. Внесок лінгвістів XIX – початку XX ст. у його дослідження є дуже значним і потребує комплексного лінгвоісторіографічного вивчення на конкретному історико-мовному матеріалі.

Мета дослідження – розкриття поглядів представників європейського генетичного мовознавства XIX – початку XX ст. на системний характер мови.

Наукова новизна праці полягає в тому, що вперше зроблено спробу розкрити погляди представників європейського генетичного мовознавства ХІХ – початку ХХ ст. на системний характер мови (на матеріалі одиниць фонетико-фонологічного рівня). Новизна роботи виявляється й у тому, що в ній вивчено значну кількість лінгвістичних праць з урахуванням еволюції думок мовознавців на ті чи ті аспекти проблеми, яку вивчають.

Основну увагу в дисертації приділено вченню про системність мови в студіях мовознавців ХІХ – початку ХХ ст. (Ф. Боппа, Я. Грімма, Р. Раска, О. Х. Востокова, А. Шлейхера, М. І. Греча, Ф. І. Буслаєва, І. І. Срезневського, М. О. Максимовича, Я. Ф. Головацького, О. О. Потебні, П. Г. Житецького, М. О. Колосова, А. Лескіна, Г. Остгофа, К. Бругмана, Г. Пауля, П. Ф. Фортунатова, О. О. Шахматова, М. М. Дурново, Ф. де Соссюра, І. О. Бодуена де Куртене, В. О. Богородицького, А. Ю. Кримського, К. Т. Німчинова, П. О. Бузука та ін.), які теоретично й практично розкривали системні властивості мови в працях з історичної фонетики індоєвропейських мов. У цьому контексті необхідно відзначити лінгвістичні студії Г. Аренса, Р. Робінса, К. Янковскі, М. Івіч, З. Штібера, Ф. М. Березіна, В. В. Колесова, В. К. Журавльова, Ю. Я. Бурмистровича, Т. А. Амірової, Б. О. Ольховикова, Ю. В. Рождественського, Ю. В. Шевельова, М. А. Жовтобрюха, В. Ю. Франчук, С. П. Бевзенка, М. П. Кочергана, Л. П. Іванової, Г. П. Мацюк, В. А. Глущенко та ін.

Системний погляд на мову формує уявлення про неї як про множину взаємопов'язаних мовних елементів, що утворюють певну єдність і цілісність. У концентрованій формі мовну систему характеризує сукупність мовних одиниць, які за рахунок структурних відношень між елементами утворюють рівневу будову мови. У мовній системі кожен компонент існує не ізольовано, а лише в протиставленні іншим компонентам цієї системи. Саме його місце в мовній системі визначає його значимість, релевантність до реалізації функцій мови, загальну роль у системі. Поняття системи мови базується на взаємозалежності її елементів. Системні відношення входять в елементи системи, утворюючи їх

якісну характеристику. Нерідко саме відмінність системних відношень є єдиною основою розрізнення й самих елементів.

Важливим видається твердження про те, що в XIX ст. найбільш вагомими результатами в пізнанні системних властивостей мови належить саме генетичному мовознавству (О. С. Кубрякова, Г. П. Мельников; В. А. Глущенко).

Серед європейських лінгвістів 20-х – 60-х рр. XIX ст. найбільш значний внесок у розробку поняття про системний характер мови зробили В. Гумбольдт, А. Шлейхер, Ф. І. Буслаєв, І. І. Срезневський, М. О. Максимович, Я. Ф. Головацький.

Лінгвісти досліджували одиниці фонологічного рівня мови; для мовознавства XIX ст. це певним чином стало традицією. Саме у виявленні фонетичних кореспонденцій і в їхній реєстрації мовознавці підійшли до вивчення системних характеристик мови, хоча й у порівняно обмеженій царині мовних явищ.

Як відзначають дослідники, у компаративістиці 20-х – 60-х рр. XIX ст. системний підхід до мови виявився перш за все в прийомі генетичного ототожнення фактів. Про ізольоване вивчення окремих елементів мовної субстанції в працях вчених зазначеного періоду можна говорити лише в плані браку зв'язку між реконструйованими архетипами та фонетичними законами, що й показано в дослідженні.

Значного поширення в лінгвістичних дослідженнях цього часу набуло й уявлення про два періоди мовного розвитку: доісторичний період утворення та вдосконалення граматичних форм та історичний період їхнього занепаду. Її розробляли мовознавці Ф. Бопп, Я. Грім, В. фон Гумбольдт, А. Шлейхер, Г. Курціус, Ф. І. Буслаєв, І. І. Срезневський.

Системний підхід компаративістів 70-х рр. XIX ст. – початку XX ст. до історико-фонетичних явищ виявився в ході застосування вченими прийомів і процедур порівняльно-історичного методу – генетичного ототожнення фактів, реконструкції архетипу та фонетичного закону, хронологізації й локалізації мовних явищ і їх системно пов'язаних сукупностей. Таке усвідомлення

системності мови включено в контекст явищ різних індоєвропейських мов; ці явища розглянуто в різнобічних зв'язках, як елементи динамічних систем, що й проаналізовано в дисертації.

Розглянуто праці вчених Харківської лінгвістичної школи, проаналізовано їхні лінгвістичні концепції. Чільне місце посідає аналіз студій О. О. Потебні, М. О. Колосова, П. Г. Житецького; підкреслено, що для цих лінгвістів є характерною свідомо орієнтація на принцип системності у вивченні мовних явищ. При цьому поняття мовної системи розглядається переважно в історичному аспекті: системне трактування мовних явищ відбилося в працях з історичної фонетики східнослов'янських мов.

Значну увагу приділено й Лейпцизькій лінгвістичній школі (молодограматикам), що з кінця 70-х рр. XIX ст. об'єднувала таких мовознавців, як А. Лескін, Г. Остгоф, К. Бругман, Г. Пауль. До молодогограматиків примикали такі західноєвропейські лінгвісти, як М. Бреаль, К. Вернер, Г. Асколі та ін. У роботі проаналізовано тезу про так званий «атомізм» досліджень молодогограматиків.

Розвиток системного підходу до історико-фонетичних явищ у європейському мовознавстві 70-х рр. XIX ст. – початку XX ст. значною мірою пов'язаний із науковою діяльністю вчених Московської лінгвістичної школи – П. Ф. Фортунатова, О. О. Шахматова, М. М. Дурново та ін., які розробляли в теоретичному та практичному аспектах тезу про системність мови й у синхронії, і в діахронії.

Погляди представників Московської лінгвістичної школи на мову як на систему виявилися в розгляді ототожнюваних фактів індоєвропейських мов у різнобічних зв'язках, як елементів динамічних систем, у реконструкції систем архетипів і систем однорідних фонетичних законів, які об'єднані спільною причиною та діють у певний період розвитку мови.

Розкрито й трактування мови як системи в працях учених Казанської лінгвістичної школи. Мова в концепції І. О. Бодуена де Куртене – це така сукупність, частини якої пов'язані між собою відношеннями значення й форми.

Кожне мовне явище можна вичерпно описати лише за умови врахування його системних зв'язків. Зокрема, фізіологічно близькі звуки різних мов посідають різне місце у відповідних підсистемах. У мовній системі І. О. Бодуен де Куртене виділяв три підсистеми: фонетичну, морфологічну й синтаксичну. На відміну від Ф. де Соссюра, який значно пізніше прийшов до тези про системність мови й убачав системність тільки в синхронії, І. О. Бодуен де Куртене вважав, що системність характерна й для динамічного аспекту мови, а тому й вимагав урахувати системний характер і в процесі діахронічного аналізу.

Поняття системності мови в І. О. Бодуена де Куртене тісно пов'язане з поняттям мови як системи знаків. У вченні фундатора Казанської школи простежується чітко проведена антиномія мови й мовлення: з одного боку, він виділяє комплекс складових частин і категорій, а з іншого – безперервно повторюваний процес.

Проаналізовано й студії таких українських учених, як А. Ю. Кримський, С. Й. Смаль-Стоцький, П. О. Бузук, К. Т. Німчинов, О. Б. Курило, В. М. Ганцов та ін.

Окремо досліджено проблематику співвідношення таких понять, як *метод*, *прийом*, *методика*, *методологія*.

Докладно охарактеризовано актуалістичний метод – загальнонауковий метод теоретичного рівня, без якого неможливе існування історіографії будь-якої науки.

Використання комплексного підходу дозволило вийти на якісно новий рівень узагальнень. Новітні теорії та залучення значної кількості фактів уможливили отримання важливих результатів у дослідженні системності мови.

Ключові слова: системність мови, лінгвістична історіографія, генетичне мовознавство, історико-фонетичні дослідження, фонетичний закон, актуалістичний метод.

ABSTRACT

Sviatchenko V. V Systematic character of language in European linguistics in the 19th c. – the beginning of the 20th c. : phonetic and phonological level. – Qualification research paper. Manuscript.

Thesis for a Candidate Degree in Philology (PhD): Speciality 10.02.15 General Linguistics. – State Higher Educational Institution “Donbas State Pedagogical University”, Ministry of Education and Science of Ukraine, Slavyansk, 2019; State institution “South Ukrainian National Pedagogical University named after K. D. Ushinsky” Ministry of Education and Science of Ukraine, Odesa, 2019.

The thesis presents a linguistic historiographic research into the question of a systematic character of language in European Genetic Linguistics of the 19th c. – the beginning of the 20th c. for the first time. The views of European linguists of the 19th c. – the beginning of the 20th c. have been revealed on the systematic character of language, the sources of these views have been established, the significance of linguists’ ideas of the period mentioned above in the grounding of the systematic approach to language have been defined. The corresponding range of issues has been studied completely taking into account the evolution of linguists’ views on the problem under consideration.

The topicality of the research is determined by lack of linguistic historiographic analysis of the problems on the systematic character of language in European Genetic Linguistics of the 19th – the beginning of the 20th c. The necessity of a special complex linguistic historiographic study is defined by the necessity of studying works by scholars of Comparative Linguistics of the 19th – the beginning of the 20th c. (on the basis of the elements at the phonetic and phonological level) what in its turn contributed to theoretical comprehension of the problem researched. Such an approach provides a perspective on linguistics at the beginning of the 21th c.

The principle of systematic character of language preserves its significance in modern Linguistics. Contribution of linguists in the 19th c. –the beginning of the 20th c. to Linguistics is considered of great importance and needs a comprehensive linguistic historiographic research on a specific historical and linguistic material.

The purpose of research is to reveal the representatives' interpretations of European Genetic Linguistics of the 19th – the beginning of the 20th c. on the systematic character of language.

Scientific novelty of research consists in the fact that for the first time an attempt has been made to reveal the representatives' interpretations of European Genetic Linguistics of the 19th – the beginning of the 20th c. on the systematic character of language (on the basis of the elements at the phonetic and phonological level). The novelty of research is displayed in the fact that a large number of linguistic works have been investigated taking into account the evolution of scholars' ideas characteristic of different linguistic schools (directions) on particular aspects of the problem studied.

Great attention is paid to research of systematic character of language in works of linguists of the 19th – the beginning of the 20th c. (F. Bopp, J. Grimm, R. Rusk, A. Ch. Vostokov, A. Schleicher, N. I. Grech, F. I. Buslaev, I. I. Sreznevskiy, M. A. Maksymovych, J. F. Holovatskyi, O. O. Potebnia, P. G. Zhytetskyi, M. A. Kolosov, A. Leskien, G. Osthoff, K. Brugmann, H. Paul, P. F. Fortunatov, A. A. Shakhmatov, N. N. Durnovo, F. de Saussure, I. A. Baudouin de Courtenay, V. A. Bogoroditskiyn, A. Ye. Krymskyi, K. T. Nimchynov, P. O. Buzuk and others) which theoretically and practically have disclosed the systematic properties of language in the works on Historical Phonetics of Indo-European languages. Within this context it should be mentioned the linguistic historiographic schools of such linguists as G. Arens, P. Robins, K. Jankowski, M. Ivich, Z. Shtibera, F. M. Berezin, V. V. Kolesov, V. K. Zhuravlev, Yu. Ya. Burmistrovich, T. A. Amirova, B. A. Olhovikova, Yu. V. Rozhdestvensky, Yu. V. Sheveliov, M. A. Zhovtobruk, V. Yu. Franchuk, S. P. Bevzenko, M. P. Kocherhan, L. P. Ivanova, G. P. Matsiuk, V. A. Glushchenko and others.

The view of a language as a system forms an idea of it as a set of interconnected language elements forming a certain unity and integrity. The linguistic system is characterized in a concentrated form as a set of linguistic elements which due to structural relations between the elements make a level structure of the language. In the

language system each component cannot exist isolated but only in opposition to other components of this system. Its position in the language system predominantly determines its significance, relevance to the implementation of the functions of language and the overall role in the system. The notion of a language system is based on the interdependence of its elements. Elements of the system comprise systematic relations forming their qualitative description. That is the difference in system relations which is often considered the only basis for the distinction primarily the elements.

It has been proved that in the 19th c. the most important results in the scientific understanding of the systematic properties of language belong to Genetic Linguistics (E. S. Kubriakova, G. P. Melnikov, V. A. Glushchenko).

Among the European linguists of the 20-s and 60-s of the 19th c. the most significant contribution to the development of the notion of the systematic nature of language was emphasized by a great majority of linguists such as V. Humboldt, A. Schleicher, F. I. Buslaev, I. I. Sreznevskiy, M. A. Maksimovich, Ya. F. Golovatskiy.

The linguists studied the elements of phonological level of language; it became for Linguistics of the 19th c. a consistent pattern in a certain way. The scientists began to study the systematic characteristics of language predominantly both in the identification of phonetic correspondence and their registering however in a relatively limited area of language phenomena.

As the scholars point out that in Comparative Linguistics in the 20-s and 60-s of the 19th c. the systematic approach to language was firstly established in the method of genetic identification of facts. We can speak about the isolated research of individual elements of linguistic substance in works of scientists only within the lack of connection between reconstructed archetypes and phonetic laws what has been investigated in our research.

A considerable spread in linguistic studies of the given period has been exposed in the idea of two periods of linguistic development: the prehistoric period of the formation and improvement of grammatical forms and the historical period of their decline. The main achievements in the outlined field belong to such scientists as

F. Bopp, J. Grimm, V. Humboldt, A. Schleicher, G. Curtius, F. I. Buslaev, I. I. Sreznevskiy.

The systematic approach to the historical-phonetic phenomena in the works of linguists of the second period of genetic linguistics has been revealed in the application by scientists of methods and procedures of the comparative and historical method – a genetic identification of facts, reconstruction of archetype and phonetic law, chronologization and localization of language phenomena and their systemically connected entities. Such identification of systematic character of language is included in the context of phenomena of various Indo-European languages; these phenomena have been studied in various connections as elements of dynamic systems what has been analyzed in the given thesis.

The works of scientists by Kharkiv linguistic school have been investigated, their linguistic concepts have been analyzed. The analysis of works by O. Potebnia, M. O. Kolosov, P. G. Zhytetskyi has been done. It is emphasized that a conscious direction to the principle of systematic character in studying language phenomena is characteristic for the linguists mentioned above. In this regard the notion of language system is studied mainly in the historical aspect: the systematic interpretation of language phenomena are reflected in works of Historical Phonetics of East Slavonic languages.

Considerable attention is also paid to Leipzig Linguistic School (Young Grammarians) which from the end of the 70-s of the 19th c. comprised such linguists as A. Leskien, H. Osthoff, K. Brugman, H. Paul. The following Western European linguists such as M. Breal, K. Verner, G. Ascoli and others were adherent to the theories of Young Grammarians. The thesis focuses on basic theories of the so-called «atomism» in works by Young Grammarians.

The development of a systematic approach to historical and phonetic phenomena in European Linguistics of the 70-s in the 19th – beginning of the 20th cc. is basically connected with the scientific activities by scholars of Moscow Linguistic School as P. F. Fortunatov, A. A. Shakhmatov, M. M. Durnovo and others who developed the

theory of systematic language studied both in synchrony and diachrony in theoretical and practical aspects.

The views of representatives of Moscow linguistic school on the language as a system were revealed taking into consideration the identified facts of Indo-European languages in different connections as elements of dynamic systems, in reconstruction of systems of archetypes and systems of homogeneous phonetic laws, which are united by a common foundation and operate in a certain period of language development.

The interpretation of language as a system has also been studied in scholars' works of Kazan Linguistic School. The language in the interpretation of I. O. Baudouin de Courtenay is such a complex, the parts of which are connected with each other by relations of meaning and form. Each linguistic phenomenon can be comprehensively described only if its systematic connections are taken into account. Physiologically similar sounds of different languages particularly have different meanings in the corresponding subsystems. I. O. Baudouin de Courtenay distinguished three subsystems: phonetic, morphological and syntactic in the language system. Unlike F. de Saussure, who later came to the view of systematic character of language and considered this phenomenon only in synchrony, I. O. Baudouin de Courtenay believed that the systematic approach is also characteristic for the dynamic aspect of language and therefore demanded to take into account the systematic nature and in the process of diachronic analysis.

The concept of a systematic character of language in works by I. O. Baudouin de Courtenay is closely connected to the notion of language as a system of signs. The antinomy of language and speech is noticeably defined in scientific approach in works by the founder of Kazan school: on the one hand, he distinguished a complex of components and categories, and on the other hand, it was a continuously repeated process.

The works of such Ukrainian scholars as A. Ye. Krymskyi, S. Yo. Smal-Stotskyi, P. O. Buzuk, K. T. Nimchynov, O. B. Kurylo, V. M. Hantsov and others have been analyzed.

The problems of correlation of such concepts, as a *method, mode, methodology* has been separately investigated.

The actualistic method, as a scientific method of theoretical level, the lack of which makes impossible the existence of historiography of any science, has been thoroughly described.

The use of an integrated approach has allowed to get a qualitatively new level of generalizations. Recent theories and the involvement of a large number of facts enabled us to obtain important results in studying of systematic character language.

Key words: systematic character of language, linguistic historiographic aspect, genetic linguistics, historical and phonetic research, phonetic law, actualistic method.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ
Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації,
у фахових виданнях України:

1. Святченко В. В. Лінгвісториографічний аспект дослідження системного характеру мови в європейському порівняльно-історичному мовознавстві XIX ст. – 30-х рр. XX ст. *Наукові праці Чорноморського державного університету. Філологія. Мовознавство* : науково-методичний журнал. Миколаїв, 2016. Вип. 10. Т. 278. С. 118–124.

2. Святченко В. В. Мова як система в історико-фонетичних студіях О. О. Потебні. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Філологія* : збірник наукових праць. Одеса, 2016. № 23. Т. 1. С. 87–91.

3. Святченко В. В. Системні властивості мови в студіях А. Шлейхера. *Науковий вісник Південноукраїнського національного педагогічного університету ім. К. Д. Ушинського. Лінгвістичні науки* : збірник наукових праць. Одеса, 2016. № 23. С. 99–106.

4. Святченко В. В. Закон Раска – Грімма як вияв системного підходу до історико-фонетичних явищ. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Філологія* : збірник наукових праць. Одеса, 2016. Вип. 24. Т. 1. С. 153–155.

5. Святченко В. В. Системні властивості мови в студіях учених Лейпцизької лінгвістичної школи. *«Південний архів» Херсонського державного університету. Філологічні науки* : збірник наукових праць. Херсон, 2018. №72. С. 146–149.

6. Святченко В. В. Системні властивості мови в студіях учених Харківської лінгвістичної школи. *Теоретичні й прикладні проблеми сучасної філології Донбаського державного педагогічного університету* : збірник наукових праць. Слов'янськ, 2018. Вип. 6. С. 35–44.

7. Глущенко В. А., Святченко В. В. Ф. де Соссюр про мову як систему: переосмислення концепції видатного лінгвіста з функціонально-прагматичних позицій. *Наукові записки Центральноукраїнського державного педагогічного*

університету імені Володимира Винниченка. *Філологічні науки* : збірник наукових праць. Кропивницький, 2019. Вип. 175 С. 366–371.

Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації у зарубіжних спеціалізованих виданнях:

8. Святченко В. В. Язык как система в сравнительно-историческом языкознании 20-х – 60-х гг. XIX в. *Региональный вестник Востока Восточно-Казахстанский государственный университет им. С. Аманжолова* : научный журнал. Усть-Каменогорск, 2017. № 2 (74). С. 136–146.

Наукові праці, які додатково відображають наукові результати дисертації:

9. Святченко В. В. Системний характер мови як предмет лінгвоісторіографічного дослідження. *Перспективні напрямки сучасної науки та освіти* : матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції викладачів і студентів ДДПУ, учителів та учнів загальноосвітніх закладів (Слов'янськ, 19–20 трав. 2016). Слов'янськ. С. 285–288.

10. Святченко В. В. Лінгвоісторіографічний аспект дослідження системності мови в європейському порівняльно-історичному мовознавстві (20-і – 60-і рр. XIX ст.). *Сучасна філологія: тенденції та пріоритети розвитку* : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (Одеса, 27–28 трав. 2016). Одеса. С. 98–102.

11. Святченко В. В. Мова як система в працях лінгвоісторіографічного спрямування. *Сучасний вимір філологічних наук* : матеріали міжнародної науково-практичної конференції (Львів, 15–16 лип. 2016). Львів. С. 14–18.

12. Святченко В. В. Системні властивості мови в європейському порівняльно-історичному мовознавстві 20-х – 60-х рр. XIX ст. *Contemporary issues in philological sciences* : experience of scholars and educationalists of Poland and Ukraine: international research and practice conference (Apr. 28–29, 2017). Lublin. С. 184–188.

13. Святченко В. В. І. О. Бодуен де Куртене про системний характер мови. *Перспективні напрямки сучасної науки та освіти* : матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції викладачів і студентів Донбаського державного

педагогічного університету, учителів та учнів загальноосвітніх закладів (Слов'янськ, 17–19 трав. 2017). Слов'янськ. С. 247–250.

14. Святченко В. В. Системні властивості мови в працях О. Х. Востокова. *Сучасна філологія: перспективні та пріоритетні напрями наукових досліджень* : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (Одеса, 23–24 черв. 2017). Одеса. С. 87–91.

15. Святченко В. В. Системність мови в законі Раска – Грімма. *Актуальні проблеми лінгвістичної методології та історіографії як найважливіших галузей науки про мову* : матеріали науково-практичної Інтернет-конференції (Слов'янськ, 18–19 жовт. 2017). Слов'янськ. С. 103–106.

16. Sviatchenko V. V. Systemic character of language in comparative-historical linguistics 70-ies XIX century – 30-ies pp. XX century. *Result of modern scientific research* : proceedings of XI International scientific conference (Oct. 27, 2017). Morrisville. P. 77–81.

17. Sviatchenko V. V. Language as a system in employment of Casanian linguistic school. *Science in 2018* : proceedings of XIV International scientific conference (Jan. 26, 2018). Morrisville. P. 85–88.

18. Святченко В. В. Системний характер мови в працях молодограматиків. *Філологічні науки: сучасні тенденції та фактори розвитку* : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (Одеса, 26–27 січ. 2018). Одеса. С. 76–80.

19. Святченко В. В. Мова як система в працях І. І. Срезневського. *Перспективні напрямки сучасної науки та освіти* : Всеукраїнській науково-практична конференція студентів і викладачів Донбаського державного педагогічного університету, учителів та учнів загальноосвітніх закладів (Слов'янськ, 22–24 трав. 2018). Слов'янськ. С. 130–133.

20. Святченко В. В. Системність мови в працях Ф. де Соссюра. *Методологія та історіографія мовознавства* : матеріали V науково-практичної Інтернет-конференції (Слов'янськ, 24–25 жовт. 2018). Слов'янськ. С. 92–96.

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ.....	18
ВСТУП.....	19
РОЗДІЛ 1. ЛІНГВОІСТОРИОГРАФІЧНИЙ АСПЕКТ ДОСЛІДЖЕННЯ СИСТЕМНОГО ХАРАКТЕРУ МОВИ В ЄВРОПЕЙСЬКОМУ ПОРІВНЯЛЬНО-ІСТОРИЧНОМУ МОВОЗНАВСТВІ.	
МЕТОДОЛОГІЯ І НАПРЯМИ ДОСЛІДЖЕННЯ.....	25
1.1. Лінгвоісторіографічний аспект дослідження системного характеру мови в європейському генетичному мовознавстві.....	25
1.2. Методологія дисертаційного дослідження.....	45
1.3. Напрями дослідження.....	50
Висновки до розділу 1.....	55
РОЗДІЛ 2. СИСТЕМНІ ВЛАСТИВОСТІ МОВИ В ЄВРОПЕЙСЬКОМУ МОВОЗНАВСТВІ 20-х – 60-х рр. ХІХ ст.....	
2.1. Формування загального уявлення про мову як системний феномен у мовознавстві 20-х – 60-х рр. ХІХ ст: синхронний і діахронний аспекти	58
2.2. Джерела вивчення системних властивостей мови в мовознавстві 20-х – 60-х рр. ХІХ ст.....	64
2.3. Атрибути мовної системи в лінгвістиці 20-х – 60-х рр. ХІХ ст..	70
2.4. Експлікація регулярних фонетичних кореспонденцій і генетичне ототожнення фактів у студіях мовознавців 20-х – 60-х рр. ХІХ ст.....	71
2.5. Реконструкція архетипів і фонетичних законів як вияв системного підходу до мови (20-і – 60-і рр. ХІХ ст.).....	73
2.6. Хронологізація й локалізація фонетичних явищ і їхніх системно пов'язаних сукупностей у мовознавстві 20-х – 60-х рр. ХІХ ст.....	82
2.7. Систематизація фонетичного матеріалу в працях лінгвістів 20-х – 60-х рр. ХІХ ст.....	84

Висновки до розділу 2.....	85
РОЗДІЛ 3. МОВА ЯК СИСТЕМНИЙ ФЕНОМЕН В ЄВРОПЕЙСЬКО- МУ ПОРІВНЯЛЬНО-ІСТОРИЧНОМУ МОВОЗНАВСТВІ 70- х рр. ХІХ ст. – 30-х рр. ХХ ст.....	88
3.1. Розвиток загального уявлення про мову як системний феномен у мовознавстві 70-х рр. ХІХ – початку ХХ ст.: статичний і динамічний аспекти.....	88
3.2. Джерела вивчення системних властивостей мови в мовознавстві 70-х рр. ХІХ – початку ХХ ст.....	119
3.3. Атрибути мовної системи в лінгвістиці 70-х рр. ХІХ – початку ХХ ст.....	132
3.4. Розширення кола регулярних фонетичних кореспонденцій і вдосконалення прийому генетичного ототожнення фактів у студіях мовознавців 70-х рр. ХІХ – початку ХХ ст.....	140
3.5. Реконструкція архетипів і фонетичних законів як вияв системного підходу до мови (70-і рр. ХІХ – початок ХХ ст.).....	143
3.6. Хронологізація й локалізація фонетичних явищ і їхніх системно пов'язаних сукупностей у мовознавстві 70-х рр. ХІХ – початку ХХ ст.....	170
3.7. Систематизація фонетичного матеріалу в працях лінгвістів 70-х рр. ХІХ – початку ХХ ст.....	174
Висновки до розділу 3.....	184
ЗАГАЛЬНІ ВИСНОВКИ.....	189
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	196
ДОДАТОК А.....	248
ДОДАТОК Б.....	251

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

англ. – англійська мова

блр – білоруська мова

буковинськ. – буковинські говори

санскр. – санскрит

гот. – готська мова

д.-англ. – давньоанглійська мова

д.-гр. – давньогрецька мова

д.-інд. – давньоіндійська мова

д.-іран. – давньоіранська мова

і.-є. – праіндоевропейська мова

лат. – латинська мова

лит. – литовська мова

нім. – німецька мова

ржевськ. – ржевські говори

рос. – російська мова

укр. – українська мова

франц. – французька мова

ст.-сл. – старослов'янська мова

ВСТУП

Питання дослідження лінгвістичної спадщини минулого посідає чільне місце в сучасному мовознавстві. Актуальність такого вивчення зумовлена необхідністю виявити твердження, що зберегли значущість для лінгвістики кінця XX – початку XXI ст.

Передумови формування системного підходу до мови в європейському генетичному мовознавстві склалися вже в першій чверті XIX ст.; упродовж XIX ст. системний підхід довів свою перевагу над «атомістичним».

Початок XX ст. можна вважати часом остаточного формування тези про системний характер мови в лінгвогенетичних студіях.

Системний погляд на мову формує уявлення про неї як про множину взаємопов'язаних мовних елементів, що утворюють певну єдність і цілісність. У концентрованій формі мовну систему характеризує сукупність мовних одиниць, які за рахунок структурних відношень між елементами утворюють рівневу будову мови. У мовній системі кожен компонент існує не ізольовано, а лише в протиставленні іншим компонентам цієї системи. Саме його місце в мовній системі визначає його значущість, релевантність до реалізації функцій мови, загальну роль у системі. Поняття системи мови базується на взаємозалежності її елементів. Системні відношення входять в елементи системи, утворюючи якісну їхню характеристику. Нерідко саме відмінність системних відношень є єдиною основою розрізнення й самих елементів.

Експлікацію системного характеру мови пов'язують з іменами лінгвістів XIX – початку XX ст. Водночас спеціальних праць, присвячених цій проблемі, у мовознавстві немає. Можемо назвати лише окремі статті та фрагменти монографій, у яких розглянуто певні аспекти зазначеної проблеми; ми виходимо з того, що порушувана проблема є малодослідженою й водночас актуальною. Оскільки явище системності мови розглядалося переважно на матеріалі індоєвропейських мов, ми обмежуємося саме цим матеріалом.

Дослідження в галузі історичної фонетики набувають найбільш інтенсивного характеру. Піввікові пошуки закономірностей звукових змін дали в останній третині XIX ст. вагомі результати.

Проте вивчення лінгвістичної спадщини свідчить, що принцип системності в генетичному мовознавстві XIX – початку XX ст. висвітлено недостатньо. При цьому необхідно мати на увазі, що внесок мовознавців XIX – початку XX ст. в дослідження системності мови є досить значним і потребує комплексного лінгвоісторіографічного вивчення на конкретному історико-мовному матеріалі. У дисертації досліджено значну кількість праць учених XIX – початку XX ст. (Ф. Боппа, Я. Грімма, Р. Раска, А. Шлейхера, О. Х. Востокова, М. І. Греча, Ф. І. Буслаєва, І. І. Срезневського, М. О. Максимовича, Я. Ф. Головацького, О. О. Потебні, П. Г. Житецького, М. О. Колосова, А. Лескіна, Г. Остгофа, К. Бругмана, Г. Пауля, П. Ф. Фортунатова, О. О. Шахматова, М. М. Дурново, Ф. де Соссюра, І. О. Бодуена де Куртене, В. О. Богородицького, А. Ю. Кримського, К. Т. Німчинова, П. О. Бузука та ін.), зокрема й маловідомих.

Ми також беремо до уваги те, що впродовж XX ст. системність мови вивчали здебільшого на матеріалі індоєвропейських мов, проте відповідні концепції, безперечно, мають загальнолінгвістичне значення.

Викладені зауваження дозволяють дати найважливіші характеристики дисертаційного дослідження.

Актуальність теми дисертації визначено браком спеціального комплексного лінгвоісторіографічного вивчення питання системності мови, а також значністю внеску європейських дослідників XIX – початку XX ст. в розвиток тези про системність мови на фонетико-фонологічному матеріалі індоєвропейських мов.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Напрямок дослідження пов'язаний із фундаментальною науковою роботою кафедри германської та слов'янської філології Донбаського державного педагогічного університету «Порівняльно-історичний метод в українському мовознавстві (XIX ст. – 30-і рр. XX ст.)» (номер державної реєстрації 0115U003183). Автором

досліджувалися погляди лінгвістів європейського генетичного мовознавства XIX – початку XX ст. на системний характер мови. Тему дисертації затверджено на засіданні вченої ради Донбаського державного педагогічного університету (протокол № 5 від 22.12.2015 р.) й погоджено в бюро Наукової ради «Закономірності розвитку мов і практика мовної діяльності» Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні Національної академії наук України (протокол № 1 від 18.02.2016 р.).

Метою дисертаційного дослідження є комплексне лінгвоісторіографічне розкриття поглядів представників європейського генетичного мовознавства XIX – початку XX ст. на системний характер мови, установлення особливостей розвитку принципу системності в працях з історичної фонетики індоєвропейських мов (у процесі застосування певних прийомів і процедур та в трактуванні мети дослідження), визначення внеску лінгвістів зазначеного періоду в дослідження системних властивостей мови.

Реалізація поставленої мети передбачає виконання таких **завдань**:

- здійснити лінгвоісторіографічний огляд проблеми системності мови в європейському генетичному мовознавстві XIX – початку XX ст.; теоретично обґрунтувати поняття системний характер мови, охарактеризувати системний підхід і принцип системності в лінгвогенетичному дослідженні;
- розкрити питання про формування й розвиток загального уявлення про мову як системний феномен у мовознавстві XIX – початку XX ст.; дати характеристику статичному та динамічному аспектам дослідження системності мови;
- встановити джерела вивчення системних властивостей мови в зазначений період;
- з'ясувати атрибути мовної системи в лінгвістиці XIX – початку XX ст.;
- кваліфікувати регулярні фонетичні кореспонденції та прийом генетичного ототожнення фактів у студіях європейських мовознавців XIX – початку XX ст.;
- розкрити особливості реконструкції архетипів і фонетичних законів як вияву системного підходу до мови в мовознавстві зазначеного періоду;

- проаналізувати хронологізацію й локалізацію фонетичних явищ і їхніх системно пов'язаних сукупностей у європейській лінгвістиці XIX – початку XX ст.;

- з'ясувати специфіку прийому систематизації фонетичного матеріалу в студіях лінгвістів зазначеного періоду.

Об'єктом наукового дослідження є розглянута в лінгвоісторіографічному аспекті сукупність наукових текстів з історичної фонетики індоєвропейських мов, авторами яких є європейські мовознавці XIX – початку XX ст.: монографій, лекційних університетських курсів, статей, рецензій тощо, авторами яких є українські, російські, англійські, німецькі, французькі, чеські та інші мовознавці.

Предметом дослідження є системні інтерпретації на історико-фонетичному матеріалі індоєвропейських мов (XIX – початок XX ст.).

Матеріалом дисертації виступають теоретичні твердження лінгвістів і спостереження в царині історичної фонетики індоєвропейських мов, у яких відбулося трактування мови як системного явища.

Методологія дослідження. В аспекті лінгвоісторіографічного дослідження системності мови велику роль відіграє принцип історизму, згідно з яким лінгвістичні інтерпретації вчених минулого мають бути співвіднесеними з сучасними уявленнями про відповідні феномени. Без цього неможливо встановити місце тієї чи іншої лінгвістичної праці в поступальному русі науки. Загальна оцінка надається залежно від того, що нового внесли мовознавці в лінгвістику порівняно зі своїми попередниками та яке значення мали їхні праці для свого часу. Поставлені в дослідженні мета й завдання розв'язуються за допомогою актуалістичного методу, який є загальнонауковим засобом теоретичного рівня наукового пізнання й дає змогу за допомогою сучасних знань простежити розвиток об'єкта в минулому та передбачити деякі тенденції майбутнього розвитку.

Наукова новизна отриманих результатів. У дисертації вперше зроблено спробу розкрити погляди представників європейського генетичного мовознавства

XIX – початку XX ст. на системний характер мови (на матеріалі одиниць фонетико-фонологічного рівня).

Новизна роботи виявляється й у тому, що в ній вивчено значну кількість лінгвістичних праць з урахуванням еволюції думок мовознавців на ті чи ті аспекти проблеми, яку вивчають.

Теоретичне значення дисертації пов'язане з розробкою методики лінгвоісторіографічного дослідження теоретичних проблем історіографії генетичного мовознавства. Нами розроблено методику впорядкування й узагальнення знань, у межах якої поєднуються хронологічний і концептуальний підходи. При опрацюванні історико-фонетичного матеріалу ми спираємося на принцип об'єктивності, який у поєднанні з принципом історизму має сприяти розкриттю закономірностей формування й розвитку наукових гіпотез і теорій.

Практичне значення отриманих результатів. Матеріали дисертації сприятимуть розв'язанню актуальних проблем історіографії європейського мовознавства й можуть бути застосовані в подальших історико-лінгвістичних дослідженнях; можуть бути використані у викладанні «Історії лінгвістичних учень», «Вступу до мовознавства», «Загального мовознавства». Дисертаційні матеріали доцільно використовувати при викладанні курсів сучасних мов слов'янської, германської та романської груп індоєвропейської сім'ї, а також у культурно-просвітній роботі.

Особистий внесок здобувача. Усі теоретичні й практичні результати досягнуто автором одноосібно. У фаховій статті «Ф. де Соссюр про мову як систему: переосмислення концепції видатного лінгвіста з функціонально-прагматичних позицій» (статтю написано в співавторстві з В. А. Глущенком) дисертантові належить виклад поглядів Соссюра на системні мовні відношення в ідіосинхронії як темпоральному модусі, протиставленому діахронії та панхронії.

Апробація результатів роботи. Апробацію основних положень і результатів дослідження здійснено на 12 наукових і науково-практичних конференціях, із них – сім міжнародних, зокрема: міжнародні науково-практичні конференції «Сучасна філологія: тенденції та пріоритети розвитку» (м. Одеса,

2016 р., 2017 р., 2018 р.), міжнародна науково-практична конференція «Сучасний вимір філологічних наук» (м. Львів, 2016 р.), міжнародна науково-практична конференція «Актуальні проблеми філологічних наук: досвід науковців та освітян Польщі і України» (м. Люблін, Польща, 2017 р.); міжнародна XI науково-практична конференція «Результати сучасних наукових досліджень» (м. Моррісвіль, США, 2017 р.); міжнародна XIII науково-практична конференція «Наука у 2018 році» (м. Моррісвіль, США, 2018 р.); науково-практичні: науково-практична Інтернет-конференція «Актуальні проблеми лінгвістичної методології та історіографії як найважливіших галузей науки про мову» (м. Слов'янськ, 2017 р.); V науково-практична Інтернет-конференція «Методологія та історіографія мовознавства» (м. Слов'янськ, 2018 р.); щорічні звітні науково-практичні конференції викладацького складу та засідання кафедри германської та слов'янської філології Донбаського державного педагогічного університету (2016–2018 рр.).

Публікації. Проблематику, теоретичні та практичні результати дисертаційної роботи викладено у 20 публікаціях, серед яких 7 опубліковано у фахових збірниках наукових праць, визначених МОН України, що відображають основні результати дослідження; 1 – у закордонному фаховому виданні (Казахстан); 12 – у виданнях, які додатково розкривають наукові результати дисертаційного дослідження, з яких 3 – у зарубіжних наукових виданнях (США, Польща), 9 – у матеріалах доповідей на конференціях, які додатково відображають отримані результати дослідження.

Структура й обсяг дисертації. Дисертаційне дослідження загальним обсягом 250 сторінок (основний текст дисертації становить 187 сторінок) складається зі вступу, переліку умовних позначень, трьох основних розділів з висновками до них, загальних висновків, списку використаних джерел (всього 600 найменувань), 2 додатків.

РОЗДІЛ 1

ЛІНГВОІСТОРИОГРАФІЧНИЙ АСПЕКТ ДОСЛІДЖЕННЯ СИСТЕМНОГО ХАРАКТЕРУ МОВИ В ЄВРОПЕЙСЬКОМУ ПОРІВНЯЛЬНО-ІСТОРИЧНОМУ МОВОЗНАВСТВІ. МЕТОДОЛОГІЯ І НАПРЯМИ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Лінгвоісторіографічний аспект дослідження системного характеру мови в європейському мовознавстві

Вивчення лінгвістичної спадщини свідчить, що принцип системності в генетичному мовознавстві XIX – початку XX ст. висвітлено недостатньо. При цьому необхідно мати на увазі, що внесок компаративістів XIX – початку XX ст. у дослідження системності мови є дуже значним і потребує комплексного лінгвоісторіографічного вивчення на конкретному історико-мовному матеріалі.

У розв'язанні експлікованої в нашій роботі проблеми ми розмежуємо праці учених першого періоду генетичного мовознавства (він охоплює 20-і – 60-і рр. XIX ст.) і другого періоду компаративістики: 70-х рр. XIX ст. – 30-х рр. XX ст., використовуючи періодизацію компаративістики XIX – початку XX ст., якої дотримується В. А. Глущенко [139].

Розглянемо сучасний стан лінгвоісторіографічного вивчення системності мови в європейському генетичному мовознавстві XIX – початку XX ст.

Надзвичайно важливим для лінгвістичної історіографії є питання про те, що має бути предметом лінгвоісторіографічного дослідження. Якщо виходити з того, що системність є однією з найважливіших характеристик мови, слід констатувати актуальність досліджень, предметом яких є саме системний характер мови. Це повною мірою відноситься до представників європейського генетичного мовознавства розглядуваних періодів.

Дослідники визначають систему як певний цілісний матеріальний або ідеальний об'єкт, що складається з елементів, які є нерозкладними в межах досліджуваної системи і перебувають у тих чи інших взаємозв'язках і

взаємовідношеннях [452, с. 406]. Найважливішими властивостями системи вважають цілісність і дискретність.

Осмислення мови веде нас до розгляду її будови, організації, до «конструкції її механізму», або, як зазвичай прийнято говорити, до аналізу її структури й системи в цілому [47, с. 90]. Щоправда, самі терміни й поняття *структура* і *система* застосовуються в мовознавстві по-різному.

Однак корисно розглянути те, що позначається цими двома термінами не в загальній теорії мови (яка ще не зміцніла і не стала певною в погляді на структуру й систему), а в конкретних лінгвістичних описах.

Як уважає О. О. Селіванова, система мови – це абстрагована від реальної мовленнєвої діяльності; ієрархічна організація мовної компетенції, що складається з інваріантних одиниць (фонем, морфем, лексем, грамам, речень, текстом), структурована на підставі синтагматичних, парадигматичних й епідигматичних зв'язків між цими елементами на всіх мовних рівнях і служить для реалізації номінативної, комунікативної, пізнавальної, фатичної, конативної, волюнтативної (впливу), акумулятивної, трансляторної, емотивної й інших функцій [439, с. 304]. Дослідниця зазначає, що система мови не має жорсткої структури, чому сприяють закони мовної економії й надмірності, асиметричного дуалізму мовних знаків, співіснування аналогії й аномалії, наявність мовного синкретизму тощо.

В. А. Глущенко зазначає, що мова належить до вторинних матеріальних систем. Як провідне виступає поняття системи, якому ієрархічно підпорядковане поняття структури [139, с. 18–20].

З погляду В. Б. Касевича, система – це сукупність елементів, пов'язаних певними відношеннями, а структура – це тип цих відношень, спосіб організації системи. Структура, таким чином, виступає не як самостійна сутність, а як атрибут системи, її характеристика. Якщо відома будова системи, тобто описані її підсистеми, їх внутрішній механізм, тип зв'язку між елементами підсистем і самими підсистемами, то можна вважати, що ми знаємо структуру [271, с. 14].

Дослідники стверджують, що слід виділяти три головні атрибути мовної системи – структуру, субстанцію та функцію [157, с. 10; 309, с. 45].

У такій інтерпретації система постає як цілісне сполучення певної структури з певною субстанцією, яке виконує певну функцію.

Аргументована концепція мови як системи наявна в працях О. С. Кубрякової [308] та Г. П. Мельникова [334]. Дослідники вважають, що система – це об'єкт, властивості структури й субстанції якого взаємопов'язані [308, с. 184]. Схема зв'язків між елементами об'єкта є структурою об'єкта, а місце елемента в структурі – значимість елемента. Безперечно, об'єкт як ціле має значимість, оскільки він є місцем «перетину» зв'язків, в які він вступає з іншими об'єктами, наприклад в структурі об'єкта більш високого рівня. У тих випадках, коли немає необхідності уточнювати, йдеться про елемент об'єкта або про зв'язок між елементами; тоді вчені звертають увагу на компоненти.

Л. П. Іванова досить повно описує систему мови, виділяючи такі її ознаки, як [258, с. 178]: 1) відносна неподільність елементів системи. Елементи системи можуть бути неподільними з точки зору цієї системи. Її елементи можуть піддаватися подальшому членуванню, але для інших завдань і, отже, складати інші системи. Ознака потенційної членованості тісно пов'язана з ієрархічною побудовою системи; 2) ієрархічність системи. Ця ознака передбачає можливість розчленування певної системи на низку інших систем (підсистем), з одного боку, або входження даної системи як елемент в іншу, більш широку систему. Будь-яка система являє собою складний об'єкт, що має ієрархічну будову; 3) структурність системи. Структура – це спосіб організації елементів, схема зв'язків або відношень між ними. Отже, як система не існує без елементів, які взаємопов'язані, так і не існує вона без структурній організації її елементів [там само, с. 179–180]. Відзначимо, що при висвітленні проблем лінгвістичної історіографії (Харківська, Лейпцизька, Московська і Казанська школи) Л. П. Іванова прагне хоча б у загальних рисах експлікувати ці ознаки.

В. А. Звегинцев, який досліджував роботи А. С. Чікобави та О. О. Реформатського, знайшов відмінності в тлумаченні поняття системи в працях цих лінгвістологів [249, с. 58–60].

А. С. Чікобава дає можливість визначити систему двоюким чином: це 1) будь-яка впорядкована безліч або 2) утворення, складові частини якого знаходяться в певному закономірному зв'язку [496, с. 59].

На думку В. А. Звегинцева, О. О. Реформатський змішує поняття структури та системи; у його праці В. А. Звегинцев знаходить такі ж протиріччя, як і в характеристиці системи в А. С. Чікобави [496, с. 60]. На думку О. О. Реформатського, мова виступає як система систем, але це не система однорідних елементів, бо системи фонетичних, морфологічних, лексичних і синтаксичних елементів не можна назвати однорідними [407, с. 24–25]. Тож, визначення мови як системи виявляється неправомірним [249, с. 61].

У праці «Очерки по общему языкознанию» В. А. Звегинцев дає своє визначення: «Мова, використовуючи знаковий принцип (не в абсолютному значенні), є структурно організованим утворенням, служить для спілкування і виступає одночасно як знаряддя мислення. Це структурне утворення знаходиться в стані безперервного розвитку» [250, с. 75].

М. П. Кочерган надає важливе значення системі мови. Він зазначає, що мова як знакова система відрізняється від інших знакових систем: будь-яку іншу знакову систему можна передати мовою, а навпаки неможливо [300, с. 31].

Схожі погляди на системність мови мають Р. О. Будагов і Й. Вахек. Дослідники звертають увагу на те, що мова складається з правил і на противагу мовної діяльності людини є системою, яка містить безліч приватних систем. На думку вчених, необхідно уточнювати не тільки поняття системи мови в цілому, а й, наприклад, поняття системи граматики й системних рядів усередині граматики, як і всередині фонетики, всередині лексики [48, с. 33; 595, с. 262].

Водночас можна назвати чимало робіт, автори яких той же самий термін застосовують для позначення відносин між елементами мови або для визначення того складного цілого, яке утворюють елементи мови і відносини між ними.

Властивості об'єкта можуть характеризуватися його складом, структурою, субстанцією і значимістю. Характеристики складу і субстанції об'єкта дуже близькі (особливо в разі структури «чистих» відносин), і лінгвісти домовилися називати їх субстанціальним властивостями об'єкта (або субстантними властивостями).

Структура і значимість об'єкта характеризують мережі внутрішніх і зовнішніх відносин, і лінгвісти називають ці «мережеві» характеристики структуральними (структурними) властивостями об'єкта або властивостями його структури [48, с. 206]. Тож, роблять висновок: система – це об'єкт, властивості структури й субстанції якого взаємопов'язані.

Під структурою розуміють реляційний каркас об'єкта (мови), тобто наявність сітки певних відношень між елементами [157, с. 17, 23]. Це твердження як найпоширеніше ми й наслідуюмо. Структуру слід визначати як мережу відношень між елементами системи, під субстанцією – матеріальне втілення мовних одиниць, під функцією – їхню роль у мові. В. А. Глущенко розглядає це на прикладі пари слів *бити* – *пити*. У структурному плані ці слова мають близький, але не тотожний склад фонем, розрізняючись лише фонемами [б] – [п], які в системі фонем протиставлені одна одній за ознакою дзвінкості–глухості, а іншим фонемам – і за іншими ознаками (так, фонема п протиставлена фонемі [т] за ознакою «губність – передньоязиковість», а фонемі [д] – за цією ж ознакою «глухість – дзвінкість»). Ці ознаки фонем можна інтерпретувати як субстанціальні (так, дзвінки приголосні відрізняються від глухих участю голосових зв'язок у вимові звуків, які представляють дзвінки приголосні фонемі). Із функціонального боку в парі слів *бити* – *пити* фонемі [б] – [п] сприяють розмежуванню фізичних оболонок поданих слів й опосередковано – самих цих слів як носіїв певних лексичних знань [там само, с. 10].

Здійснений нами аналіз праць мовознавців XIX – початку XX ст. виявив, що системний погляд на мову присутній в роботах Боппа, Грімма, Раска, Востокова, Шлейхера, Буслаєва, Срезневського, Потєбні, Житецького, Колосова, Лєскіна, Остгофа, Бругмана, Пауля, Фортунатова, Шахматова, Дурново, Бодуена де Куртене, Богородицького, Кримського, Бузука, Німчинова та інших

дослідників, які теоретично й практично розкривали системні властивості мови в працях з історичної фонетики індоєвропейських мов. Про це йдеться в студіях Г. Аренса, Р. Робінса, К. Янковскі, М. Івіч, З. Штібера, Ф. М. Березіна, В. В. Колесова, В. К. Журавльова, Ю. Я. Бурмистровича, Т. А. Амірової, Б. О. Ольховикова, Ю. В. Рождественського, Ю. В. Шевельова, М. А. Жовтобрюха, В. Ю. Франчук, С. П. Бевзенка, М. П. Кочергана, Л. П. Іванової, Г. П. Мацюк, В. А. Глущенко та ін.

Формування історико-фонологічної думки в надрах історичної фонетики відбувалося одночасно з удосконаленням методологічних принципів і підходів генетичного мовознавства. Аналіз лінгвоісторіографічних праць, присвячених розвитку генетичного мовознавства в ХІХ – початку ХХ ст., свідчить про те, що дослідження розвитку звукової системи мови в ХІХ – початку ХХ ст. відбувалося в історико-фонетичних студіях, а з удосконаленням методології генетичного мовознавства – в історичній фонології. На сучасному етапі розвитку мовознавства фонетичний і фонологічний аспекти вивчення звукової системи мови тісно пов'язані та доповнюють один одного. Так, певні лінгвістичні факти, висвітлені в дослідженнях з історичної фонетики, одержали фонологічне пояснення, з подальшим становленням їхнього значення для еволюції фонологічної системи мови в цілому.

Отже, на думку А. С. Орел, виникнення фонології як закономірного наслідку розвитку наукової думки (адже була встановлена тенденція до більш глибокого тлумачення сутності досліджуваних явищ) було зумовлене формуванням нового характеру наукового мислення, пов'язаного з інтересом до мінімального об'єкта дослідження та розвитком системно-функціонального підходу до вивчення мовних явищ. Тож, історичну фонетику можна умовно назвати «колискою» історичної фонології, зокрема й історичної фонології східнослов'янських мов. Справедливість цього твердження підкріплена тим фактом, що багато ідей, розроблених в історико-фонетичних студіях, стали відправними пунктами в розвитку історичної фонології. У дослідженнях учених Харківської, Лейпцизької,

Московської, Казанської лінгвістичних шкіл був закладений теоретичний та методологічний фундамент історичної фонології [350, с. 4–5].

У дослідженні розглядається умовно виділений А. С. Орел *передфонологічний* етап зародження інтересу до вивчення історії розвитку фонологічних систем східнослов'янських мов, який містить в собі оцінку історико-фонетичних досліджень першого та другого періодів генетичного мовознавства, а також аналіз окремих тверджень, подальший розвиток та вдосконалення яких було здійснено в історичній фонології східнослов'янських мов (Р. О. Якобсон, Т. О. Амірова, Б. А. Ольховиков, Ю. В. Рождественський, В. К. Журавльов, В. В. Колесов, Р. О. Будагов, В. А. Левицький, В. А. Глущенко, О. М. Абрамичева та ін.).

Лінгвісти першого періоду генетичного мовознавства досліджували одиниці фонологічного рівня мови. Тож, для мовознавства ХІХ ст. це певним чином стало традицією. Саме у виявленні фонетичних кореспонденцій і в їх реєстрації лінгвісти підійшли до вивчення системних характеристик мови, хоча й у порівняно обмеженій царині мовних явищ [250, с. 38].

Як відзначає В. А. Глущенко, у лінгвістичній історіографії набула певного поширення точка зору, відповідно до якої для порівняльно-історичних досліджень першого періоду був характерний асистемний підхід до мови [140, с. 34]. Адже твердження, відповідно до якого класична компаративістика розглядала мовні явища поза системою, суперечить реальних фактам: відкриття в праїндоевропейській мові, наприклад, різних рядів гутуральних приголосних (два або три ряди) означає відкриття системних мовних явищ [там само, с. 34].

До ідеї системності лінгвісти звернулися завдяки працям Бодуена де Куртене та Соссюра [там само, с. 173]. У цьому аспекті іноді протиставляють такі дисципліни, як історична фонетика та історична фонологія [377, с. 78, 171].

Про це пишуть автори, які поділяють концепції, висунені в історії мовознавства, на «синтезуючі» і «аспектуючі». Системний підхід до мови був вироблений у межах синтезуючих концепцій [139, с. 33]. На думку Г. П. Мельникова, тільки чотири концепції в історії мовознавства можна вважати

синтезуючими; це концепції Гумбольдта, Срезневського, Потебні, Бодуена де Куртене [334, с. 83].

Л. Г. Зубкова виділяє концепції Й. Гердера, Гумбольдта, Потебні та Бодуена де Куртене, вважаючи саме їх «синтезуючими» [254, с. 201].

Важливим видається твердження про те, що в ХІХ ст. найбільш вагомими результатами в пізнанні системності мови належать саме генетичному мовознавству [139, с. 34; 308, с. 34].

Як вже було зазначено, у генетичному мовознавстві 20–х – 60–х рр. ХІХ ст. системний підхід до мови виявився перш за все в прийомі генетичного ототожнення фактів [139, с. 23; 258, с. 176]. Про ізольоване вивчення окремих елементів мовної субстанції в працях вчених 20–х – 60–х рр. ХІХ ст. можна говорити лише в плані браку зв'язку між реконструйованими архетипами та фонетичними законами (див. Вступ) [139, с. 31].

Честь відкриття в першій чверті ХІХ ст. порівняльно-історичного методу поділяють вчені Бопп, Грімм, Раск, Востоков [12, с. 238]. Системний погляд на мову (звичайно, значною мірою обмежений) вперше відбився саме в їхніх працях. Цієї тези дотримуються такі дослідники, як Ф. М. Березін [20], Т. А. Амірова [12], Л. П. Іванова [258], М. А. Кондрашов [297], М. П. Кочерган [300], О. О. Реформатський [407], Г. П. Мельников [334], В. К. Журавльов [245], В. А. Глущенко [140] та ін.

Звертаємо увагу, що вже в працях основоположників генетичного мовознавства виникло поняття фонетичного закону як пересування звуків. Термін *фонетичний закон* увів Ф. Бопп [541, р. 56]. Цей термін закріпився в мовознавстві за фіксацією звукового переходу, що відбувся в минулому за певних умов.

Цінність поняття фонетичного закону, на думку В. К. Журавльова, полягає в тому, що реконструйований фонетичний закон дозволяє об'єднати розрізнені звукові зміни в певні групи [245, с. 75]. Як підкреслює В. А. Глущенко, навіть реконструкція окремого фонетичного закону передбачає системний підхід до мовних явищ, базується на системному трактуванні фактів мови [139, с. 35]. Те саме необхідно сказати про реконструкцію архетипів.

Ф. М. Березін звертає увагу на діяльність Боппа, який на початку XIX ст. став залучати граматичні форми для доказу спорідненості мов. Він писав про досягнення Боппа у становленні генетичної тотожності дієслівних парадигм в згадуваних в дослідженні мовах і про докази існування індоєвропейської мовної єдності [12, с. 258; 20, с. 66; 48, с. 258].

Як зазначає Л. П. Іванова, мета Боппа – реконструюючи давній, первісний вигляд форм, пояснити системні явища однієї мови за допомогою фактів іншої мови [258, с. 33].

Ф. М. Березін проаналізував студії Раска і Грімма, які на матеріалі германських мов сформулювали відомий закон пересуву приголосних звуків, встановлюючи тим самим фонетичні відповідності між родинними мовами як свідчення споконвічної близькості [20, с. 69–70].

Заслуга Грімма в розвитку генетичного мовознавства полягає у виявленні закономірностей звукових переходів. Виявлені фонетичні відповідності підтверджували встановлену картину історичного співвідношення між германськими мовами, з одного боку, і класичними мовами – з іншого [12, с. 256; 20, с. 35; 297, с. 46; 300, с. 63].

Як вважають дослідники, відкриття Востоковим носових і редукованих голосних у праслов'янській мові завдяки порівнянню *юсів* і *єрів* кирилиці з голосними сучасних слов'янських мов у генетично тотожних морфемах і стало виявленням системної інтерпретації мовних явищ у їхній історії [139, с. 35; 297, с. 63].

Ф. М. Березін, досліджуючи роботи Востокова, зазначає, що заслугою вченого є теза про можливість відновлення системи праслов'янської мови. Кожна із слов'янських мов зберегла специфічні, властиві тільки їй граматичні закінчення та фонетичні риси, які є спільними для праслов'янської мови. Цим зауваженням Востоков підкреслював важливе значення для генетичного дослідження слов'янського мовного того матеріалу, який подає старослов'янська мова. Важливим висновком Ф. М. Березіна й інших дослідників є й те, що Востоков на матеріалі слов'янських мов показував системну закономірність звукових змін в

царині голосних звуків [20, с. 65–71, 75, 83–84, 89–96, 99–105, 147, 194; 258, с. 37; 297, с. 42; 409, с. 397].

Аналіз наукової спадщини Востокова дозволяє Т. А. Аміровій зробити важливий висновок: вчений-лінгвіст прагнув показати різні ступені системного споріднення між порівнюваними мовами [12, с. 259–260].

О. О. Реформатський [407], М. А. Кондрашов [297], Л. П. Іванова [258] мають схожі погляди на діяльність вченого. На думку дослідників, Востоков робить огляд слов'янських мов: поділяє їх на східні та західні (слідом за засновником славістики Й. Добровським, який перший з наукової точки зору вивчав старослов'янську мову й її граматику та дав класифікацію сучасних слов'янських мов).

На думку Л. П. Іванової, саме системне порівняння фактів зниклих мов із фактами живих мов та діалектів було абсолютно новим і оригінальним, саме цей підхід став надбанням всієї граматики [258, с. 36; 297, с. 43; 407, с. 396].

Розглядаючи студії В. А. Глуценка, знаходимо твердження, що для генетичного мовознавства першого періоду було характерне намагання шукати причини конкретних звукових змін у фонетичному оточенні: пояснення фонетичних законів були зведені до встановлення фонетичних умов, за яких вони відбувалися. Прикладом може служити визначення Востоковим фонетичних умов переходу [e] в [o] [139, с. 32].

Проаналізуємо погляди лінгвісториографів на діяльність Шлейхера. Учений сприяв висвітленню слов'янських мов порівняльно-граматичним методом, своєю працею завершив цілий період в історії генетичного мовознавства, підвівши підсумок всьому тому, що було зроблено в науці після Боппа.

Як стверджують Т. А. Амірова та М. А. Кондрашов, Шлейхер строго та послідовно враховує в генетичному дослідженні звукові закономірності мовної еволюції. Шлейхер вказує на важливість системного підходу до мови при дослідженні окремо взятого мовного «організму» [12, с. 263; 297, с. 59–60].

Розгляд спадщини Шлейхера дозволив А. С. Чикобаві охарактеризувати концепцію вченого як своєрідне поєднання натуралізму, гегельянства та індивідуалізму [496, с. 46].

На думку дослідників, серед лінгвістів 20-х – 60-х рр. XIX ст. найбільш значний внесок у теоретичну розробку тези про системний характер мови зробили Буслаєв та Срезневський [20, с. 72–83; 496, с. 16].

Буслаєв висуває на передній план таку найважливішу властивість мовної системи, як цілісність. З погляду Срезневського, мова є системою не тільки на тому або іншому синхронному зрізі [139, с. 34].

Як зазначає Н. С. Чемоданов, Буслаєв вказує на те, що характеристика системи звуків повинна враховувати не тільки літературну вимову, а й усі видозміни, бо різноманітність звуків в наріччях ґрунтується на «твердих лінгвістичних законах», як і в літературній мові. Буслаєв бачить у фонетиці звукові процеси, які можна бачити в давніх індоєвропейських мовах [494, с. 19].

Проведена В. А. Глущенком історико-наукова реконструкція показує, що про атомістичне, ізольоване вивчення окремих елементів мовної субстанції в працях українських і російських істориків мови 20-х – 60-х рр. XIX ст. можна говорити в плані браку зв'язку між реконструйованими архетипами та фонетичними законами. Зокрема, фонетичні архетипи «спільноруської мови» в інтерпретації Срезневського виступають як ізольовані. Срезневський близько підходить до ідеї системного зв'язку між реконструйованими архетипами: учений реконструював «давній» архетип [дж] (без чіткої хронологізації та локалізації) як дзвінкий відповідник глухої африкати [ч] [139, с. 34–35].

Реконструкція в працях компаративістів першого періоду мала субстанційний характер: вчені реконструювали субстанцію, матерію мови. У фонетиці це означає виявлення артикуляційних ознак звуків-архетипів. Дану особливість можна розглянути на матеріалі редукованих голосних. Архетипи, реконструйовані в студіях українських і російських компаративістів першого періоду, збігаються з рефlekсами однієї з дочірніх мов. Так, наявність у частині слов'янських мов проривного, а в частині – фрикативного дзвінкого

задньоязикового приголосного примушує Срезневського припустити, що «обидва звуки для слов'янської мови є однаково давніми, так само як однаково давніми є два подібні звуки – [к] і [х]». На цій основі вчений стверджував таку саму однакову давність звуків [дж] і [ж] як результату пом'якшення [g] і [γ] [там само, с. 36].

Зокрема, Ф. М. Березін зазначив, що Срезневський дотримувався поширеної в генетичному мовознавстві того періоду романтичної теорії про два періоди в історії мови. Перший період – період розвитку форм мови, коли розвивається система звуків та їх системне поєднання в окремих словах і реченнях. В другий період відбувається поступове падіння колишніх форм, заміна їх на інші, тобто відбувається розвиток мови не в матеріальній формі, а розвиток думки, яка формується за допомогою мови [20, с. 74].

Як пише В. В. Колесов, Буслаєв приклади для ілюстрацій системних мовних змін використав однаково широко і з давніх пам'яток, і з сучасних східнослов'янських мов, і з інших слов'янських, а також індоєвропейських мов, і з фольклорних текстів, так що процедура є скоріше доказом того або іншого твердження, ніж дослідженням на матеріалі однорідних фактів [287, с. 38].

Спостереження В. А. Глуценка підтверджують цей висновок. На прикладі протетичного [в] лінгвістичного розглянув недостатньо чітко протиставлення Буслаєвим минулого і сучасного в мові. Це пов'язане саме з недиференційованим використанням різних джерел вивчення історії мови [139]. Буслаєв вважає рівноправними джерелами, без установлення певної ієрархії, матеріал давніх пам'яток (*оу восла «в осла»*), дані сучасних східнослов'янських мов (*він*), з якими практично ототожнено свідчення фольклорних текстів (*вось «ось»*), інших слов'янських мов (для порівняння з російським *вот* наведено «хорутанське» *ото «ось»*) [46, с. 3; 70, с. 70–71].

Проте, безсумнівно, звернення не тільки до свідчень давніх писемних пам'яток, а й до сучасного мовного (діалектного) матеріалу, без використання якого було неможливе становлення порівняльно-історичного методу, мало велике

методологічне значення. Воно означало реалізацію в студіях істориків мов 20-х – 60-х рр. XIX ст. принципу системності [139, с. 38].

На думку В. А. Глуценка, твердження Срезневського та Буслаєва про значну цінність для історика мови явищ сучасних мов (діалектів) стало виявом нових тенденцій у підході до джерел вивчення історії мови. Ці тенденції знайшли подальше втілення в працях учених Харківської, Московської, Лейпцизької та Казанської лінгвістичних шкіл [там само, с. 39].

Як вже було зазначено, системний підхід компаративістів 70-х рр. XIX ст. – початку XX ст. до історико-фонетичних явищ виявився в ході застосування вченими прийомів і процедур порівняльно-історичного методу – генетичного ототожнення фактів, реконструкції архетипу та фонетичного закону, хронологізації й локалізації мовних явищ і їх системно пов'язаних сукупностей (див. Вступ) [там само, с. 42]. Таке усвідомлення системності мови було включено в контекст явищ різних індоєвропейських мов.

Важливе місце в науковій творчості вчених Харківської школи посідає розробка твердження про системний характер мови. Для Потебні, Колосова та Житецького є характерною свідомо орієнтація на системність мови [там само, с. 84].

Деякі історіографи лінгвістики зазначають, що зміни в системі звуків будь-якої мови Потебня ототожнював із розвитком мислення [12, с. 371; 258, с. 71; 297, с. 89].

М. А. Кондрашов вважає цінним висновок Потебні про систему мови як сукупність різночасових нашарувань. Прагнення Потебні розкрити в історії слов'янських мов більш-менш ранні чи пізні явища й установити історично змінні форми вираження думки не могло позначитися на розробці граматичних проблем мови [297, с. 91].

Ф. М. Березін звертає увагу на те, що Потебня ввів поняття системності граматичних форм. Граматична форма – категорія історична. Зі зміною в системі граматичної категорії змінюється те ціле, де вони виникають і змінюються, тобто як змінюється речення, так – і форма [20, с. 172–173].

Глущенко, досліджуючи спадщину Потебні, також стверджує, що принцип системності реалізувався у процесі застосування прийому генетичного ототожнення фактів. Подальше вдосконалення прийому виявилось у Потебні при дослідженні африкати [дж] в українській мові: вчений зближує певні факти історії мови з системних міркувань [139, с. 84].

Дослідник також указує й на концепцію «кількісних змін приголосних», запропонованою Потебнею, яка установлювала взаємозв'язок між ознаками сили-слабкості, глухості-дзвінкості, проривності-фрикативності, м'якості-твердості [там само, с. 89].

Як відзначають дослідники наукової творчості Потебні В. А. Глущенко й І. С. Олійник, системне трактування мовних явищ з достатньою повнотою відбилося в працях ученого з історичної фонетики східнослов'янських мов [139, с. 86; 348, с. 43]. Проведений аналіз дослідниками показує, що цей висновок можна поширити й на історико-фонетичні студії Колосова та Житецького.

Колосов інтерпретував спочатку перехід напружених редукованих у голосні [о], [е] в російській мові, констатував тісний зв'язок переходів [ч] у [ц], [ж] у [з], [ш] у [с] у частині північновеликоруських говорів: *вѣцер* «вечір», *зърко* «жарко», *бáтюска* «батюшка» [295, с. 87].

Важливо підкреслити, що Житецький розглядає не лише зв'язок окремих голосних і приголосних у мовленнєвому потоці. Він досліджує зв'язок самих підсистем вокалізму і консонантизму. При цьому кожне фонетичне явище, до якого звертається Житецький, органічно включене в загальну концепцію і з неї впливає. Проведене дослідниками фронтальне вивчення історико-лінгвістичних праць 20-х рр. XIX ст. – 20-х рр. XX ст. показує, що саме Житецькому належить заслуга постановки проблеми зв'язку вокалізму і консонантизму в історії української мови і тим самим в історії слов'янських мов узагалі [230, с. 91].

Визначальною в теоретичному і в практичному аспектах для мовознавців Московської школи була наукова діяльність Фортунатова [там само, с. 102].

Ф. М. Березін підкреслював, що вчений вважав одним з головних завдань компаративістики реконструкцію системи прамови: метод полягав в тому, що при

встановленні та визначенні кожного звуку, кожної форми системи індоєвропейської прамови проводиться порівняння із системами всіх індоєвропейських мов як в минулому, так і в сьогоденні [20, с. 160–161].

Фортунатов прагнув відтворити таку фонетичну структуру індоєвропейської прамови, яка характеризувалася би різноманіттям розпізнавальних можливостей і різноманітною функціональною роллю звуків. Він ретельно розглядав звукову систему індоєвропейської прамови, що дозволило вченому висунути гіпотези в царині індоєвропейського вокалізму: створив теорію сонантів, звернув увагу на зміну «*l* + зубний» в церебральний звук (закон Фортунатова) [там само, с. 162–163].

М. А. Кондрашов зазначав, що Фортунатов не обмежувався простою констатацією системних відповідностей, він прагнув виявити реальний шлях історичного розвитку мови, визначаючи відносну хронологію і послідовність мовних змін, враховуючи діалектне членування досліджуваної мови [297, с. 95].

На думку М. С. Чемоданова, при дослідженні системи мови Фортунатов звертає увагу на зовнішню та внутрішню історію мови (вимога історизму) [494, с. 63–66].

М. С. Чемоданов звертає увагу на розбіжність у поглядах Фортунатова та учня Потебні О. В. Попова щодо використання принципу історизму при вивченні системи мови: Фортунатов дорікає Попову в тому, що той порушує історичний принцип свого дослідження, не враховуючи свого існуючого значення відомої форми від того значення, з якого воно могло утворюватися. Іншими словами, Фортунатов не згоден з положенням Потебні щодо існування в системі мови прошарків, які мають відношення до різних періодів у розвитку мови [там само, с. 70].

В. А. Глущенко усебічно розкрив системні погляди Фортунатова: одним із значних досягнень слов'янського генетичного мовознавства ХІХ ст. стало відкриття Фортунатовим першої та другої палаталізацій задньоязикових приголосних. Дослідник вважає, що сама ідея палаталізації приголосних будь-якого місця творення в праслов'янській мові у Фортунатова (а слідом за ним і в

Шахматова) виникла з системних міркувань: палаталізація задньоязикових у праслов'янській – очевидний факт, але вибірність задньоязикових не знаходить пояснення, тому необхідно припустити, що палаталізації зазнавали й приголосні іншого місця творення – передньоязикові та губні [139, с. 163–164].

Безперечно, висновок про палаталізацію всіх приголосних праслов'янської мови в зазначеній позиції став твердженням глобальної важливості. Проте Шахматов не зупинився на цій тезі. Системний підхід до мовних явищ дозволив йому зробити подібний висновок щодо впливу на приголосні голосних заднього ряду (процес лабіовеляризації) [там само].

Системний підхід до історико-фонетичних явищ з усією повнотою відбився в ході застосування вченими Московської школи прийомів і процедур порівняльно-історичного методу, насамперед генетичного ототожнення фактів і реконструкції архетипу та фонетичного закону [там само, с. 162].

Усвідомлення вченими школи системного характеру мови виявилось, зокрема, у тому, що в їхніх студіях генетично ототожнені факти східнослов'янських мов включено в широкий контекст явищ різних слов'янських мов (діалектів), розглянуто в різнобічних зв'язках, як елементи динамічних систем.

На думку В. А. Глуценка, пріоритет тут, безперечно, належав Шахматову. Він ототожнив ряд таких фонетичних явищ, які до виходу праць ученого генетично не пов'язували. Більше того, питання про їх генетичне зближення навіть не було поставлене [там само].

В. А. Глуценко звертає увагу на встановлення зв'язку між такими, зокрема, явищами, як наявність [г'і], [к'і], [х'і] на місці споконвічних [гы], [кы], [хы], [о] на місці [е] після м'яких приголосних, [ô] на місці [о] під висхідною інтонацією, [и] на місці [і] перед приголосними та в кінці слова, [о] на місці [е], ь після твердих приголосних перед [і] (*молоко* < **melko*, *волк* < **vьlkъ*), що дозволило Шахматову реконструювати відповідні архетипи (палаталізовані й лабіалізовані приголосні, депалаталізовані й делабіалізовані голосні та ін.) і фонетичні закони (палаталізація й лабіалізація приголосних, депалаталізація й делабіалізація

голосних, лабіалізація голосних і делабіалізація приголосних у різні періоди «передісторії» та історії східнослов'янських мов у зв'язку з подібними процесами в західнослов'янських) [там само, с. 162–163].

Як зазначає лінгвістологія, системний підхід Шахматова до зазначених явищ чи не найповніше виявився в тому, що він уперше в мовознавстві представив розвиток вокалізму і консонантизму слов'янських (переважно східнослов'янських) мов як взаємодію. У ході цієї взаємодії на різних етапах розвитку мови відбувалася передача найважливіших ознак від елементів однієї підсистеми до елементів іншої. Шахматовське твердження про взаємодію вокалізму і консонантизму в історії слов'янських мов стало подальшим розвитком тези Житецького про зв'язок вокалізму і консонантизму [там само, с. 164].

Аналіз наукової спадщини Шахматова здійснили М. С. Чемоданов, Р. А. Будагов та В. В. Виноградов. Учені зазначають, що при вивченні системи мови важливою концепцією Шахматова є концепція історизму [47, с. 50; 81, с. 10; 494, с. 78–91]. Але М. С. Чемоданов звертає увагу на те, що такий підхід до мови не враховує в достатній мірі змін, які могли статися у мові в давні історичні епохи та можливі в ці епохи міждіалектні та міжмовні взаємодії й процеси змішання [494, с. 82].

Лінгвістологія також розглядають реконструкцію відтінків у студіях Шахматова [140, с. 169–171; 494, с. 84–90].

Як зазначає В. А. Глущенко, розробка тверджень про системний характер мови і про необхідність системного підходу до мовних явищ посідає важливе місце в науковій творчості вчених Харківської й Московської шкіл. Системний підхід учених цих шкіл до мови виявився: 1) у розгляді ототожнюваних фактів східнослов'янських мов у різнобічних зв'язках, як елементів динамічних систем; 2) у реконструкції систем архетипів і систем однорідних фонетичних законів, які об'єднані спільною причиною та діють у певний період розвитку мови (Потебня, Житецький, Шахматов); 3) у відносній хронологізації архетипів і фонетичних законів шляхом їх синхронізації та встановлення послідовності фонетичних процесів (Московська школа), причому критерієм одноплосинного існування

архетипів виступає системність їхньої трансформації (Шахматов) [там само, с. 181–182].

Становлення молодогограматизму біло зумовлено внутрішніми факторами розвитку лінгвістичної науки, пошуками способів подолання своєрідного «складного шляху», в котрому опинилася компаративістика 60-х рр. XIX ст. Процес оформлення молодогограматизму в самостійну школу пов'язане з іменами таких вчених, як Пауль, Бругман, Остгоф, Дельбрюк [12, с. 382].

Молодограматики приділяли велику увагу звуковим законам; вони підіймали такі важливі питання, як 1) причини звукових змін; 2) їхня природа; 3) характер їхніх виявів [там само, с. 397].

Лінгвоісторіографи стверджують: у молодогограматиків на перший план висувається історичне вивчення системи мови [12, с. 379; 20, с. 145].

Бругман та Дельбрюк, на думку Ф. М. Березіна, надавали важливе значення реконструкції системи прамови, але лише реконструкції окремих елементів цієї системи [21, с. 403].

На думку Т. А. Амірової, Б. О. Ольховикова, В. А. Звегінцева, за твердженнями Бругмана та Дельбрюка система індоєвропейської прамови не мала єдності, яку демонстрував у своїй реконструкції Шлейхер. Вчені-лінгвісти вважали, що прмова була сукупністю системи діалектів. Також, на відміну від Шлейхера, молодогограматики мали нові погляди на звукову систему прамови: Бругман реконструював 73 звуки (Шлейхер – 24) [12, с. 404; 248, с. 263].

Л. П. Іванова в дослідженнях звертає увагу на головну мету молодогограматиків – вивчення «живих» мов, встановлення їхніх історико-генетичних зв'язків на основі фонетичних відповідностей і системних звукових змін. Пауль і Дельбрюк фонетичний стан мови зумовлювали такими факторами, як фонетичні закони, аналогія, запозичення [258, с. 75–80].

Як зазначає М. А. Кондрашов, Бругман доводить: у праіндоєвропейській мові в ненаголошеній позиції існували складові носові голосні (сонанти) [m], [n], які чергувалися з [am], [an]. Таким чином, головними членами чергування виявилися не лише голосні (як вказував Шлейхер), а й їх «повні ступені» – дифтонги та

дифтонгічні сполуки, а прості короткі голосні є результатом послабленням дифтонгів у ненаголошеній позиції [297, с. 77–78].

Остгоф у системі праіндоєвропейської мови відкриває вібрант [r] [там само, с. 79].

Ф. М. Березін, наголошуючи на тому, що Пауль, вводячи поняття системи мови, звертає увагу на те, що окреме мовне явище можна досліджувати тільки при постійному обліку усієї сукупності мовного матеріалу. Але тут він суперечить собі, стверджуючи, що при вивченні співвідношення мовних явищ ми постійно зустрічаємося з випадковістю [20, с. 144].

Як зазначають Р. А. Будагов та А. С. Чікобава, Пауль вважав необхідним системний підхід до мови через принцип історизму [47, с. 50; 496, с. 62–70].

Подальший розвиток принципів генетичного дослідження в мовознавстві пов'язаний з науковою діяльністю вчених Московської лінгвістичної школи, одним з найважливіших тверджень яких стала теза про системність мови. Поняття мовної системи вони розглядали і в синхронії, і в діяхронії [139 с. 161].

Твердження про системність мови посідає провідне місце в працях учених Казанської лінгвістичної школи – Бодуена де Куртене, Богородицького, Крушевського.

Бодуен де Куртене звертає увагу на процеси, які відбуваються при реалізації звукової системи в індивідуальному мовленні. Учений активно виступає проти відокремленого вивчення звуків без урахування їхнього системного зв'язку: поза умов їхнього існування в парадигмі граматичних форм і соціальних факторів спілкування. Саме вони пояснюють виникнення фонетичних законів [12, с. 447].

Л. П. Іванова зазначає, що Бодуен де Куртене один із перших поставив питання про відносну хронологію звукових змін у системах індоєвропейських мов. Тож, найпізнішими в історії звуків є дивергенти – голосні, які розрізняються в наголошеній та ненаголошеній позиції (*вол* – *вАлы*; *o//A*), їм передують корелятиви – звуки, які колись були однакові, але стали різні (*темь* – *темный*; *'э//'о*) [258, с. 97].

Ф. М. Березін в дослідженнях Бодуена де Куртене бачить відмінність людської мови як поєднання всіх мов від окремих національних мов і говірок до індивідуальної мови конкретної людини. Бодуен де Куртене присвячує свої дослідження вивченню реалізації мовної системи в індивідуальному мовленні [20, с. 136–138].

Лінгвоісторіограф бачить особливість бодуенівського поняття системи в тому, що вчений вводить до неї елемент протиставленості відношень, які допомагають пояснювати особливості одного явища мови у порівнянні з іншим. Поняття системи Бодуен де Куртене розглядає на різних рівнях мови, розділяючи в мові фонетичну, семантичну та морфологічну сторони [там само, с. 139].

М. С. Чемоданов вважає, що Бодуен де Куртене, займаючись розвитком психологічної теорії мови, мав критичне відношення до поняття «фонетичний закон» і розглядав фонетичні зміни в системі мови як результат дій факторів, які суперечать своїм тенденціям. Ця точка зору на звукові закони була розвинута Крушевським [494, с. 37].

Крушевський зауважує: найближче завдання фонетики – не відновлення звукових систем прамов, а вивчення характеру звуків даної мови, умов та законів їх змін і зникнення, а також умов появи нових звуків [302; 303; 304].

Ф. М. Березін усебічно проаналізував дослідження Крушевського та звернув увагу на те, що вчений виділяє три великі підсистеми – фонетичну, у якій завжди присутня закономірність незалежно від ракурсу її розгляду, семантичну та морфологічну [20, с. 140].

Особливу увагу дослідників привернула думка Крушевського щодо гармонії фонетичної системи мови, яка є головним статичним законом звукової сторони мовлення [20, с. 141; 494, с. 40].

На думку М. А. Кондрашова, системний характер мови виражався Бодуеном де Куртене в розумінні мови як системи взаємопов'язаних і взаємозумовлених елементів. У зв'язку з цим, на думку вченого, Бодуен де Куртене прагнув виробляти нові прийоми дослідження одиниць мови [297, с. 100–101].

Богородицький застосував метод відносної хронології і показав діалектне членування в царині фонетики для окремих гілок систем індоєвропейської сім'ї мов в доісторичний період [там само].

Огляд літератури, здійснений нами у розділі 1, свідчить, що у сучасному європейському мовознавстві лише в студіях В. А. Глущенко ми знаходимо комплексний та систематизований вигляд (на основі певних методологічних засад) еволюції лінгвістичної думки щодо питання системності мови в лінгвістиці ХІХ – початку ХХ ст., але лише в російському та українському мовознавстві [139]. Можемо назвати лише окремі статті та фрагменти монографій деяких історіографів лінгвістики, в яких розглянуто певні аспекти зазначеної проблеми в європейському мовознавстві; ми виходимо з того, що розглядувана проблема є малодослідженою й водночас актуальною, а також з огляду на хронологічні межі цих праць доходимо висновку, що експлікована проблема вимагає подальшого більш докладного лінгвоісторіографічного вивчення.

Отже, розкриття пропонованої теми дозволить висвітлити погляди представників європейського (в тому числі російського та українського) генетичного мовознавства ХІХ – початку ХХ ст. на системність мови.

1.2. Методологія дисертаційного дослідження

Мовознавство, як сучасна наука, потребує принципового вивчення питання про науковий метод, а лінгвістичні проблеми можливо вирішити лише на основі лінгвістичних методів, визначених специфікою об'єкту цієї науки.

Науковий метод – це один з необхідних елементів, за допомогою яких у науці виконують цілеспрямовані пізнавальні дії. Ці елементи складаються в специфічну систему, до якої, окрім наукового методу, належать наукова проблема, висування й розробка гіпотез, вибір предмета дослідження, вихідні пізнавальні завдання [139, с. 12; 201, с. 164].

Науковий метод у широкому трактуванні розглядається як шлях пізнання, його вид і спосіб, знаряддя й засіб. За зауваженням З. А. Каменського, таке

трактування є класичним: його витoki можна знайти вже в Аристотеля, на нього орієнтувався й Г. Гегель [139, с. 72].

Науковий метод (від грецького *methodos* – «шлях дослідження») прийнято визначати як певний «спосіб підходу до дійсності, спосіб пізнання фізичних і суспільних явищ» [250, с. 90]. *Методологія* ж є вчення про метод наукового пізнання світу. Метод займає підпорядковане місце у відношенні до методології, адже метод як сукупність прийомів для систематичного, послідовного та найбільш доцільного проведення дослідницької роботи призначений перш за все для виконання тих завдань, які ставить перед ним методологія [там само].

На думку В. А. Глуценка, більш перспективним є тлумачення лінгвістичного методу як складної логічної одиниці з певною структурою. Найбільш експланаторною вчений вважає концепцію, згідно з якою в структурі методу відокремлюються три компоненти: онтологічний, операційний і телеологічний [139, с. 6].

У сучасному мовознавстві спостерігається тенденція ототожнювати *методи* з *прийомами* (*операціями, процедурами*), але й водночас існує тенденція відривати прийоми від методів, розглядати операційні елементи окремо [358, с. 165].

Метод і *прийом* слід розглядати як окремі, хоча й тісно пов'язані, поняття. Метод – більш складне утворення, ніж прийом. Під *прийомом* розуміють якусь одну дію. До *методу* ж найчастіше входить якась сукупність пізнавальних операцій. В. А. Глуценко вказує, що операційні елементи мають бути включені в структуру методу як його складова частина [139, с. 72; 598, с. 24]. Учений також зазначає, що «кожному методові притаманні певні принципи дослідження, причому вони можуть бути як специфічними, так і спільними для декількох методів» [139, с. 13], і втілюються у прийомах, процедурах та в меті дослідження [там само, с. 3].

Сучасне мовознавство становить комплекс лінгвістичних наук, що вивчають різні боки мовної системи, а також їхнє функціонування та розвиток. Проблемаами лінгвістичної методології є класифікація лінгвістичних методів і прийомів, розробка методики лінгвістичного аналізу, а також питання, пов'язані з освоєнням

лінгвістичних прийомів і методів суміжних наук. Створити універсальний метод дослідження в лінгвістиці не вдалося. Отже, лінгвістична методологія становить сукупність науково-дослідницьких аспектів і методів дослідження. Кожний лінгвістичний напрям пов'язаний із власним методом дослідження [69, с. 40].

Відповідно до поставленої мети та завдань у нашій роботі застосовано *актуалістичний метод*.

Актуалізм є необхідною ознакою наукового пізнання. Як визначають мовознавці, його причетність до наукового дослідження визначається не суб'єктивними побажаннями дослідника, а об'єктивними закономірностями пізнання, які відбивають як практику пізнання, так і логіку буття предметів [347, с. 6; 377, с. 138].

У практиці наукового дослідження спеціальних наук актуалізм виступає під різними назвами (*актуалізм, метод актуалізму, актуалістичний метод*) і, на думку Г. О. Подкоритова, співвідноситься з принципом актуалізму, сутність якого «полягає у використанні сучасних знань для вивчення минулого, сучасного і передбачення майбутнього» [376, с. 132].

Актуалістичний метод використовують під час досліджень у широкому колі спеціальних наук: геології, біології, палеонтології, соціальних дослідженнях тощо. Важливим видається й твердження про те, що без застосування цього методу неможливе існування історіографії будь-якої науки [377, с. 139]. Цей метод дає можливість за допомогою сучасних знань простежити розвиток об'єкта в минулому та передбачити деякі тенденції майбутнього розвитку, як вже й було зазначено. Той або інший об'єкт вивчають у часі, у розвитку, у становленні його як системи [там само, с. 132–134]. Минуле *об'єкта* досліджують на основі його відбиття в сучасному [339, с. 173], що стосується й праць з лінгвістичної історіографії. Але це не повинне призводити до «асиміляції минулого» [310, с. 84], яка виявляється в модернізації поглядів мовознавців попередніх поколінь.

Термін *актуалістичний метод* уперше застосовано до праць з лінгвістичної історіографії В. А. Глущенком [120; 128]. Історіограф лінгвістики детально

охарактеризував структуру даного методу. Крім того, учений визначив специфіку актуалістичного методу як методу праць з лінгвістичної історіографії в зіставленні з лінгвістичним порівняльно-історичним методом, яка полягає в наявності специфічних об'єкта й предмета, у відмінностях в операційному та телеологічному компонентах [128, с. 283–285].

У широкому трактуванні метод є складною логічною одиницею з певною структурою. З погляду В. А. Глуценка, доцільно виділяти три компоненти в структурі актуалістичного методу: онтологічний, операційний та телеологічний [120; 128; 139].

Операційний компонент актуалістичного методу в працях з лінгвістичної історіографії може бути представлений як сукупність таких прийомів і процедур: аналіз джерел (лінгвістичних текстів) і синтез одержаних даних, порівняння, абстрагування та логічна історико-наукова реконструкція, що посідає центральне місце серед прийомів і процедур та протистоїть асиміляції минулого [139, с. 14; 377, с. 136–137, 161].

Визначимо вихідні прийоми операційного компонента. Для досягнення результату процедура наукового пізнання повинна бути організованою. Одним із прийомів дослідження є відбір фактів із джерел (лінгвістичних текстів) й аналіз джерел. Наступний крок – синтез отриманих результатів.

Значна роль в актуалістичному дослідженні належить порівнянню й історико-науковій реконструкції. Сутність прийому порівняння полягає в спостереженні еволюції поглядів того чи іншого мовознавця; порівнюються праці різних учених тощо. Проаналізувавши лінгвістичну спадщину певного лінгвіста, дослідник отримує можливість розкрити особливості його наукового пошуку в контексті розвитку лінгвістичної науки, з'ясувати важливість наукової творчості певного мовознавця для тогочасної лінгвістики й мовознавства подальших епох, установити зв'язки сучасних концепцій із попередніми [139]

Особливість історико-наукової реконструкції полягає в реконструюванні процесу пізнання лінгвістами мовних явищ. При цьому необхідно підкреслити не

лише спільність поглядів сучасних учених та їхніх попередників, а й певні відмінності.

В онтологічний компонент цього методу входять принципи історизму, причиновості й системності як конкретизація та вияв принципу загального зв'язку явищ. Принцип системності є предметом нашого дослідження, разом з усіма принципами він становлять і його методологічну основу [там само, с. 13]. Принципи охоплюють найважливіші загальні твердження теорії пізнання, які передбачають трактування об'єкта як системи взаємозумовлених елементів, що знаходяться в безперервному розвитку.

Телеологічний компонент актуалістичного методу в нашій роботі становить сформульована вище мета дослідження.

Слідом за В. А. Глущенком ми виходимо з того, що специфіка актуалістичного методу як методу праць з лінгвістичної історіографії в зіставленні з лінгвістичним порівняльно-історичним методом полягає: а) у наявності специфічних об'єкта й предмета, б) у відмінностях в операційному (зокрема, у процедурі реконструкції) та в телеологічному компонентах [139, с. 7].

Згадку про застосування актуалістичного методу у своїх лінгвоісторіографічних дослідженнях можна знайти у В. М. Овчаренка, О. Л. Жихаревої, О. М. Абрамичевої, О. М. Голуб, К. А. Тищенко, О. В. Холодова, І. М. Рябініної, А. С. Орел, О. О. Клець, Н. В. Холодової, О. О. Фельчак, О. Ю. Марченко, Т. І. Приступи, А. С. Ніколайчук, К. В. Зубенко, С. Ю. Пампури, Р. М. Ситняка, О. В. Карат, О. Й. Бурковської, К. О. Огієнко, В. В. Роман, О. В. Піскунова [345; 233; 7; 180; 468; 489; 417; 350; 275; 490; 476; 330; 403; 341; 252; 357; 443; 265; 69; 347; 411; 364].

На нашу думку, праці цих дослідників переконливо свідчать про правомірність уживання терміна *актуалістичний метод* у дослідженнях лінгвоісторіографічного спрямування.

1.3. Напрями дослідження

Аналіз лінгвоісторіографічного матеріалу дає змогу окреслити напрями, які безпосередньо підпорядковані меті нашого дослідження, а саме: висвітленню еволюції поглядів мовознавців XIX – початку XX ст. на проблему системності мови.

Дослідження системності мови передбачає аналіз теорій і концепцій у працях лінгвістів XIX – початку XX ст. на фонетико-фонологічному рівні (Бопп [36; 37; 541], Грімм [209; 553], Раск [565], Востоков [83; 84; 85], Шлейхер [522; 523; 524], Буслаєв [70; 71], Срезневський [459; 460; 461; 462], Максимович [328; 329], Головацький [176; 177], Потебня [382; 383; 384; 385; 386; 387; 388; 389; 390; 391; 392; 393; 394; 395; 396; 397; 398; 399; 400; 401; 402], Колосов [293; 294; 295], Житецький [230; 231], Остгоф [353; 576; 577], Бругман [353; 472], Пауль [574], Вернер [592], Асколі [534], Фортунатов [480; 481; 482; 483], Шахматов [498; 499; 500; 501; 502; 503; 504; 505; 506; 507; 508; 509; 510; 511; 512; 513; 514; 515; 516; 517; 518; 519], Дурново [435], Бодуена де Куртене [536; 537; 538], Богородицький [26; 27; 28; 29; 30; 31; 32], Кримський [301], Бузук [422; 423; 424; 425], Німчинов [342], Соссюр [578; 579; 580; 581; 454; 455; 456; 457; 458] та ін.). Лінгвісти досліджували одиниці фонологічного рівня мови; для мовознавства XIX ст. це певним чином стало традицією. Саме у виявленні фонетичних кореспонденцій і в їхній реєстрації мовознавці підійшли до вивчення системних характеристик мови, хоча й у порівняно обмеженій царині мовних явищ.

У працях лінгвістів першого періоду генетичного мовознавства системний підхід до мови виявився перш за все в прийомі генетичного ототожнення фактів, а про ізольоване вивчення окремих елементів мовної субстанції можна говорити лише в плані браку зв'язку між реконструйованими архетипами та фонетичними законами (див. вище).

Системний підхід компаративістів другого періоду до історико-фонетичних явищ виявився в процесі застосування вченими прийомів і процедур порівняльно-історичного методу – генетичного ототожнення фактів, реконструкції архетипу та фонетичного закону, хронологізації й локалізації

мовних явищ і їх системно пов'язаних сукупностей. Таке усвідомлення системності мови включено в контекст явищ різних індоєвропейських мов; ці явища розглянуто в різнобічних зв'язках, як елементи динамічних систем (див. вище).

Отже, з метою повного й різнобічного розкриття системного характеру мови в європейському генетичному мовознавстві XIX – початку XX ст. конкретний історико-мовний матеріал у дисертації досліджено за такими напрямками:

1. Лінгвоісторіографічний огляд проблеми системності мови в європейському генетичному мовознавстві XIX – початку XX ст.; теоретичне обґрунтування поняття *системний характер мови*, характеристика системного підходу й принципу системності у лінгвогенетичному дослідженні.

У лінгвоісторіографічному аспекті проблема системності мови висвітлена недостатньо. Аналіз наукової літератури свідчить про наявність досить обмеженої кількості спеціальних праць, присвячених проблемам й особливостям системного характеру мови. Існуючі праці дають лише побіжний лінгвоісторіографічний огляд і не охоплюють тему дослідження в повному обсязі, оскільки автори відповідних праць не ставили перед собою такого завдання. У цьому контексті необхідно відзначити лінгвоісторіографічні студії Г. Аренса, Р. Робінса, К. Янковскі, М. Івіч, З. Штібера, Ф. М. Березіна, В. В. Колесова, В. К. Журавльова, Ю. Я. Бурмистровича, Т. А. Амірової, Б. О. Ольховикова, Ю. В. Рождественського, Ю. В. Шевельова, М. А. Жовтобрюха, В. Ю. Франчук, С. П. Бевзенка, М. П. Кочергана, Л. П. Іванової, Г. П. Мацюк, В. А. Глущенко та ін. Дослідники визначають систему як певний цілісний матеріальний або ідеальний об'єкт, що складається з елементів, які є нерозкладними в межах певної системи й перебувають у тих чи інших взаємозв'язках і взаємовідношеннях. Найважливішими властивостями системи вважають цілісність і дискретність.

2. Розкриття питання про формування й розвиток загального уявлення про мову як системний феномен у мовознавстві XIX – початку XX ст.; характеристика статичного та динамічного аспектів дослідження системності мови.

У розв'язанні експлікованої в нашій роботі проблеми ми розмежуємо праці вчених першого періоду генетичного мовознавства (він охоплює 20-і – 60-і рр. XIX ст.) і другого періоду: 70-х рр. XIX ст. – початок XX ст., використовуючи періодизацію генетичного мовознавства XIX – початку XX ст., якої дотримується В. А. Глущенко. У нашому дослідженні розглядається умовно виділений А. С. Орел *передфонологічний* етап вивчення історії фонологічних систем.

Ми підкреслюємо, що мова розглядалася як система. Водночас для досліджень на фонетико-фонологічному рівні був характерний певний брак системного підходу до мови. Розвиток загального уявлення про мову як системний феномен (онтологічний рівень) у генетичному мовознавстві 70-х рр. XIX ст. – початку XX ст. охоплював статичний і динамічний модули існування мови (*синтаксис й етимологія* Потебні, *сучасний стан мови та її історія* Пауля, Шахматова, Дурново, Булаховського, *статичний, динамічний та історичний* Бодуена де Куртене та Крушевського, *системно-синхронний, діахронічний, ретроспективний та історичний* Соссюра та ін.).

3. Встановлення джерел вивчення системних властивостей мови в зазначений період.

В українському й російському генетичному мовознавстві першого періоду намітилися тенденції до чіткого визначення кола джерел вивчення історії мови, до усвідомлення ступеня вартості того чи іншого джерела, а в другий період компаративістики ці тенденції вже повноцінно розвиваються. З одного боку, чітко окреслюється коло джерел вивчення історії мови, із другого боку – порушується питання про їхню ієрархію. Це означає, що лінгвісти намагаються встановити: 1) пріоритетне (або пріоритетні) джерело (або джерела) вивчення історії мови; 2) допоміжні джерела; 3) ієрархію допоміжних джерел.

4. З'ясування атрибутів мовної системи в лінгвістиці XIX – початку XX ст.

Як і представники генетичного мовознавства першого періоду, лінгвісти другого періоду з трьох головних атрибутів мовної системи – структури, субстанції та функції – досліджували насамперед субстанцію, матеріальне

перетворення мовних одиниць. У фонетиці це означає виявлення артикуляційних ознак звуків-архетипів. Проте в працях лінгвістів 70-х рр. XIX – початку XX ст. певною мірою враховувалися й структура та функція.

5. Аналіз регулярних фонетичних кореспонденцій та прийому генетичного ототожнення фактів у студіях європейських мовознавців XIX – початку XX ст.

Системне трактування фонетичних явищ у генетичному мовознавстві 20-х – 60-х рр. XIX ст. реалізувалося в процесі застосування прийому генетичного ототожнення фактів. Видатним відкриттям стало формулювання першого германського пересуву приголосних, що отримало назву закону Раска-Грімма, наслідком якого для сучасників стала остаточна доведеність приналежності германських мов до індоєвропейської мовної сім'ї.

Удосконалення прийому генетичного ототожнення фактів у працях лінгвістів 70-х рр. XIX – початку XX ст. здійснювалося в напрямку розширення кола регулярних фонетичних кореспонденцій і поглиблення аналізу мовного матеріалу. Це виявилось в конкретно-історичному підході до фактів, що генетично ототожнювалися, у диференційованому розгляді їхнього генезису та еволюції (у різнобічних зв'язках, як елементів динамічних систем), у збільшенні корпусу досліджуваних мов і в їхніх межах – кількості кореневих і службових морфем, що залучалися до історичного порівняння.

6. Розкриття особливостей реконструкції архетипів і фонетичних законів як виявів системного підходу до мови в мовознавстві зазначеного періоду.

Для генетичного мовознавства першого періоду було характерним прагнення шукати причини конкретних звукових змін у фонетичному оточенні: пояснення фонетичних законів було зведено до встановлення фонетичних умов, за яких вони відбувалися (Востоков, Шлейхер, Буслаєв, Срезневський), але реконструкція фонетичних законів у низці випадків мала обмежений характер (Максимович, Головацький).

Одним із найважливіших тверджень генетичного мовознавства другого періоду стала вимога з максимальною точністю враховувати дію фонетичних законів та аналогії. Фонетичний закон й аналогія стають точними одиницями

лінгвістичного опису. Цьому сприяли молодограматиками, які висунули зазначені явища на перший план лінгвістичного дослідження. Концепція безвинятковості фонетичних законів стала фундаментальним твердженням, постулатом великої методологічної цінності, який не могли знецінити заперечення опонентів. Звернення до змін за аналогією ліквідувало відсутню ланку між закономірними звуковими змінами та нерегулярними порушеннями. Критично ставилися до молодограматичного трактування аналогії, вадою якого вони вважали зловживання цим чинником, учені Московської та Казанської шкіл (Шахматов, Дурново, Будде, Поржезинський, Богородицький). Системний підхід учених Харківської та Московської шкіл до історико-фонетичного матеріалу виявився в реконструкції систем архетипів і систем однорідних фонетичних законів, які об'єднані спільною причиною та діють у певний період розвитку мови (Потебня, Житецький, Шахматов).

7. Розкриття хронологізації й локалізації фонетичних явищ і їхніх системно пов'язаних сукупностей у європейській лінгвістиці XIX – початку XX ст.

Аналіз праць лінгвістів першого періоду генетичного мовознавства свідчить, що прийоми хронологізації й локалізації фонетичних явищ і їхніх системно пов'язаних сукупностей мали абсолютний характер. При тому варто враховувати, що вчені часто лише вказували на перші фіксації тих або тих фонетичних явищ і процесів у давніх писемних пам'ятках, не висвітлюючи питання про час їхньої появи в самій мові (діалекті). У другому періоді генетичного мовознавства проблеми хронологізації та локалізації тісно взаємопов'язані, тому в розв'язанні однієї з них у багатьох випадках імпліцитно міститься розв'язання іншої.

8. З'ясування специфіки прийому систематизації фонетичного матеріалу в студіях лінгвістів зазначеного періоду.

Для студій представників генетичного мовознавства 20-х – 60-х рр. XIX ст. є характерним успішне застосування та поступове вдосконалення прийому систематизації матеріалу. Обмеженість систематизації полягає у порівняно невисокій мірі узагальнення, що виявилось в трактуванні архетипів і фонетичних

законів як ізольованих, системно не пов'язаних. Розкриття системності мови на історико-фонетичному матеріалі в 70-і рр. XIX ст. – початку XX ст. стало наслідком плідного застосування прийому систематизації – як упорядкування, так й узагальнення знань. Найвищого рівня узагальнення було досягнуто в концепціях «кількісних змін приголосних» Потебні, зв'язку вокалізму й консонантизму в історії української мови Житецького, взаємодії вокалізму і консонантизму в історії східнослов'янських мов Шахматова. Тенденція до широких узагальнень із гармонійним поєднанням індукції та дедукції (Московська школа) протистояла методиці систематизації з акцентом на впорядкування знань та індукцію (молодограматики, Соболевський, Кримський та ін.).

У межах цих напрямів нами створено методичку систематизації відповідного матеріалу шляхом поєднання хронологічного й концептуального підходів до його впорядкування.

Матеріал дослідження систематизовано також хронологічно (за розділами та підрозділами); розмежовано перший і другий періоди генетичного мовознавства.

Висновки до розділу 1

1. Вивчення лінгвістичної спадщини свідчить, що принцип системності в генетичному мовознавстві XIX – початку XX ст. висвітлено недостатньо. При цьому необхідно мати на увазі, що внесок компаративістів XIX – початку XX ст. в дослідження мови як системи є досить значним і потребує комплексного лінгвоісторіографічного вивчення на конкретному історико-мовному матеріалі. Отже, у сучасній лінгвістиці бракує комплексних лінгвоісторіографічних робіт, присвячених проблемі системності мови. Різноманітність поглядів учених на проблему системного характеру мови зумовлює необхідність поглибленого та комплексного аналізу їхніх досліджень. Це дозволить висвітлити наукові підходи до проблеми системності мови, а також з'ясувати ступінь її вивчення впродовж XIX – початку XX ст.

2. У розв'язанні лінгвоісторіографічного аспекту дослідження системного характеру мови в європейському порівняльно-історичному мовознавстві доцільно розмежувати праці учених першого періоду порівняльно-історичного мовознавства (він охоплює 20-і – 60-і рр. ХІХ ст.) і другого періоду компаративістики: 70-х рр. ХІХ ст. – 30-х рр. ХХ ст., використовуючи періодизацію компаративістики ХІХ ст. – початку ХХ ст., якої дотримується В. А. Глущенко.

3. Елементи системного підходу до історико-фонетичних явищ східнослов'янських мов можна прослідкувати вже в генетичному мовознавстві 20-х – 60-х рр. ХІХ ст. (О. Х. Востоков, М. І. Надєждін, М. О. Максимович, І. І. Срезневський, П. О. Лавровський, Ф. І. Буслаєв, Я. Ф. Головацький та ін.). Розробка цілісного системного підходу до історико-фонетичних явищ пов'язана насамперед із науковою діяльністю вчених 70-х рр. ХІХ ст. – 30-х рр. ХХ ст. Харківської, Лейпцизької, Московської та Казанської лінгвістичних шкіл.

4. Здійснений нами аналіз праць мовознавців ХІХ – початку ХХ ст. виявив, що системний погляд на мову був присутній у працях у історичної фонетики індоєвропейських мов, які теоретично й практично розкривали системні властивості мови. Про це йдеться в студіях Г. Аренса, Р. Робінса, К. Янковскі, М. Івіч, З. Штібера, Ф. М. Березіна, В. В. Колесова, В. К. Журавльова, Ю. Я. Бурмистровича, Т. А. Амірової, Б. О. Ольховикова, Ю. В. Рождественського, М. А. Жовтобрюха, В. Ю. Франчук, С. П. Бевзенка, М. П. Кочергана, Л. П. Іванової, Г. П. Мацюк, В. А. Глущенко та ін.

5. У пропонованій роботі використано актуалістичний метод дослідження як загальнонауковий метод теоретичного рівня наукового пізнання, що дозволяє комплексно висвітлити системність мови, зробити обґрунтовані висновки.

6. Напрями дослідження співвідносяться з основними питаннями теорії системності мови. Матеріал у дисертації викладено за такими напрямками: 1) лінгвоісторіографічний огляд проблеми системності мови в європейському генетичному мовознавстві ХІХ – початку ХХ ст.; теоретичне обґрунтування поняття *системний характер мови*, характеристика системного підходу й

принципу системності в лінгвогенетичному дослідженні; 2) розкриття питання про формування й розвиток загального уявлення про мову як системний феномен у мовознавстві XIX – початку XX ст.; характеристика статичного та динамічного аспектів дослідження системності мови; 3) встановлення джерел вивчення системних властивостей мови в зазначений період; 4) з'ясування атрибутів мовної системи в лінгвістиці XIX – початку XX ст.; 5) кваліфікування регулярних фонетичних кореспонденцій та прийому генетичного ототожнення фактів у студіях європейських мовознавців XIX – початку XX ст.; 6) розкриття особливостей реконструкції архетипів і фонетичних законів як виявів системного підходу до мови в мовознавстві зазначеного періоду; 7) аналіз хронологізації й локалізації фонетичних явищ і їхніх системно пов'язаних сукупностей у європейській лінгвістиці XIX – початку XX ст.; 8) з'ясування специфіки прийому систематизації фонетичного матеріалу в студіях лінгвістів зазначеного періоду.

7. У межах напрямів нами використано методіку систематизації відповідного матеріалу шляхом поєднання хронологічного й концептуального підходів до його впорядкування.

Основні положення цього розділу викладені в публікаціях автора [425; 426; 428; 437].

РОЗДІЛ 2

СИСТЕМНІ ВЛАСТИВОСТІ МОВИ В ЄВРОПЕЙСЬКОМУ МОВОЗНАВСТВІ 20-х – 60-х рр. ХІХ ст.

2.1. Формування загального уявлення про мову як системний феномен у мовознавстві 20-х – 60-х рр. ХІХ ст.: статичний і динамічний аспекти

Як ми зазначали вище (див. Вступ), системний підхід у мовознавстві 20-х – 60-х рр. ХІХ ст. до історико-фонетичних явищ виявився перш за все в прийомі генетичного ототожнення фактів. Про ізольоване вивчення окремих елементів мовної субстанції в працях вчених 20-х – 60-х рр. ХІХ ст. можна говорити лише в плані браку зв'язку між реконструйованими архетипами та фонетичними законами.

Низка спостережень, відкриттів і узагальнень засновників порівняльно-історичного методу, до яких лінгвістичні історіографи відносять Боппа, Грімма, Раска, Востокова, означала застосування до мовних явищ принципів генетичного дослідження, у тому числі принципу системності. Серед західноєвропейських лінгвістів 20-х – 60-х рр. ХІХ ст. найбільш значний внесок у розробку поняття про системний характер мови зробили Гумбольдт та Шлейхер, російських – Буслаєв та Срезневський, українських – Максимович та Головацький.

Наше дослідження передбачає не тільки аналіз історико-фонетичних студій учених, до наукової творчості яких ми звертаємося. Безперечним видається доцільність звернення до теоретичних досліджень лінгвістів.

Як відзначає В. А. Глущенко, у лінгвістичній історіографії набув певного поширення погляд, згідно з яким для більшості лінгвогенетичних досліджень ХІХ ст. нібито був характерним брак системного підходу до мови [139, с. 33].

У першій половині ХІХ ст. тільки Гумбольдт розумів системний характер мови, що відбито в аналізі конкретного матеріалу [139, с.4; 237, с. 173].

На його думку, мова – це певна система, сукупність певних фактів, які реалізуються у вигляді окремих актів мовленнєвої діяльності. Мова – це

внутрішньо взаємопов'язаний організм, кожний із найдрібніших елементів якого тим або тим і не завжди зрозумілим для дослідників чином визначається мовою. У мові немає нічого одиничного, кожний її елемент виявляє себе лише як частина цілого. Для мовлення мова встановлює лише регулятивні схеми, надаючи їм індивідуальне оформлення. Система мови завжди реалізується в мовленні у вигляді окремих актів мовної діяльності [47].

Ідеї Гумбольдта про системність і знаковість мови зробили свій вплив на концепції Шлейхера, Бодуэна де Куртене, Соссюра, залишаються також актуальними і в сучасному мовознавстві.

Зауважимо, що Шлейхер був першим мовознавцем, який спробував реконструювати індоєвропейську прамову як систему форм, що відіграло важливу роль у розробці методики реконструкції систем давньої мови. Він встановив відмінність між генетичною спорідненістю мов і типологічною схожістю [216, с. 236].

Шлейхер уважав, що неможливо встановити загальну прамову всіх мов земної кулі; швидше за все існувало безліч прамов, але споріднені мови завжди з'являються з однієї мови-основи. «Мови, що з'являються з однієї прамови, утворюють мовний рід, або мовне дерево, воно потім ділиться на мовні гілки» [523, с. 109]. «Немає жодного випадку, щоб всі ранні ступені розвитку мовного організму, що утворює мовний рід, залишили після себе писемні пам'ятки. Часто виявляється, отже, необхідним відновлювати на основі доступних нам більш пізніх форм існування в минулому форми мови (реконструкція прамови) – основи сімейства або ж прамови всього роду» [там же, с. 112]. Саме це твердження лінгвіста вказує на важливість системного підходу до мови при дослідженні окремо взятого мовного «організму» [12, с. 263; 297, с. 59–60].

Для лінгвістичних праць 20-х – 60-х рр. XIX ст. є характерним, як вичерпно показав В. В. Колесов, брак синтезу історичного та порівняльного вивчення мов [292, с. 163–199], незважаючи на теоретичне обґрунтування тісного взаємозв'язку історичного та порівняльного дослідження мови в студіях таких учених, як Буслаєв та Срезневський [71, с. 192–193; 459, с. 95].

Буслаєв відзначав, що «уся побудова мови, від окремого звука до речення й сполучення речень, представляє нам живий зв'язок окремих членів, що доповнюють один одного й утворюють одне ціле, яке, у свою чергу, дає смисл і значення кожному з цих членів. Таке взаємне відношення між частинами та цілим називається організмом мови» [70, с. 21–22]. Отже, Буслаєв висуває на передній план таку найважливішу властивість мовної системи, як цілісність. З погляду Срезневського, мова є системою не тільки на тому або іншому синхронному зрізі. Історичні зміни, що відбуваються в мові, також мають системний характер: «В історії мови, як і в будь-якій історії, необхідно відрізнити явища випадкові, одночасні, що залишаються без будь-яких або принаймні без важливих наслідків, від явищ, які звиваються, як волокна, в одну нитку» [460, с. 25]. Системність змін у мові відзначав Катков: «Мова живе, рухом життя знищується в ній багато що; але найдрібніша втрата не повинна залишатися в ній, в органічному цілому, без наслідків» [272, с. 115].

Дослідники виділяють два аспекти вивчення мови – синхронічний і діяхронічний [139; 258].

Ми згодні із дослідженням лінгвістичних історіографів, які стверджували, що власна концепція мови у Гумбольдта має синхронічну домінанту, однак діяхронізм пронизує її наскрізь [46; 239]. «Істинне визначення мови може бути тільки генетичним», – читаємо у Гумбольдта [251].

Теоретичному осмисленню різниці між синхронією та діяхронією (статикою і динамікою) поклав початок Гумбольдт. Він не вживав термінів «синхронія» та «діяхронія», але звідси не випливає, що він не бачив різниці між синхронічною лінгвістикою та діяхронічною [239]. У своїй доповіді «Про порівняльне вивчення мов стосовно різних епох їх розвитку» (1820), використовуючи іншу термінологію, він поділяє генетичне мовознавство на два розділи: «вивчення організму мов» та «вивчення мов в стані їх розвитку» [251, с. 311]. Перший з цих розділів співвідноситься з соссюрівською синхронією, а інший – із діяхронією.

Гасло Гумбольдта про генетичне визначення мови означає, що при розгляді мови взагалі, мовного типу або окремої мови зокрема він не зупинявся лише на їх

синхронічному описі, але звертався до питання про їх генезис, походження. На синхронічний стан мови в цьому випадку лінгвіст дивиться з генетичної точки зору. За певним станом мови ця точка зору шукає його витoki, його початкові коріння.

Шлейхер розвиває думку про співвідношення системи і становлення в процесі розвитку (сучасні поняття синхронії та діакронії) [217, с. 253]. У синхронічному плані він розглядає типи будови мови в якості елементів універсальної системи мови, яка включає всі мови світу. В діакронічному плані він вибудовує їх в історичну низку і розробляє теорію стадіальних трансформацій типів будови мови, припускаючи послідовність розвитку від нижчих типів до вищих [там само, с. 246].

В 20-і – 60-і рр. XIX ст. мовознавство стає наукою, коли «дослідник мови прозирає в її суть, в її основи, вишукує її походження, причини її зростання, розквіту та занепаду» [207, с. 5].

Значного поширення в лінгвістичних дослідженнях цього часу набуло й уявлення про два періоди мовного розвитку: доісторичний період утворення та вдосконалення граматичних форм та історичний період їх занепаду. У загальному плані теорію двох періодів мовного розвитку сформулював Гегель. Як відзначає В. А. Глущенко, її також розробляли німецькі мовознавці Бопп, Грімм, Востоков, Греч, Катков, Гумбольдт, Шлейхер, Буслаєв та Срезневський [139, 26–27; 349, с. 20–21].

За дослідженнями Грімма, історія індоєвропейської мови проходить розвиток двох процесів. Перший процес характеризується виникненням флексій із поєднання частин слів, другий – розпадом флексій [209, с. 57].

Востоков писав: «Помічено взагалі, що всі давні мови переважали правильністю й багатством форм мови пізніші, які беруть від них свій початок» [83, с. 5]. Як приклади Востоков наводив санскрит і сучасні індійські мови, давньогрецьку й сучасну грецьку, «давнію германську» й сучасні германські, «старовинну слов'янську» й сучасні слов'янські.

Греч писав про «народження, утворення та занепад мов» [207, ч. 1, с. 40], про те, що «мови ростуть, мужніють, міцніють і втрачають свою творчу, органічну силу» [там само, с. 29].

Катков акцентував увагу на фонетичних одиницях, насамперед на звуках: «Твердістю, чистотою та неначе свідомістю звуків мусила найвищою мірою відрізнитися мова первісна, про яку лише непевні, хоча й безсумнівні свідчення збереглися в мові. Мови пам'ятні подають уже поступове псування й ослаблення звука: з живого діяча він стає механічним і неначе умовним знаменником йому чужого поняття» [272, с. 4–5]. Зокрема, щодо голосних Катков відзначав, що «це псування або це ослаблення вокалізму має бути визнане явищем, спільним для всієї індоєвропейської фонетики» [там само, с. 5–6]. Занепад відбувся й у будові складу: тут сучасна мова, на відміну від мови предків, «не виявляє в нас надмірної любові до вишуканості. Ми зовсім не так вибагливі в упорядкуванні складів, як наші предки» [там само, с. 114].

На фоні своєї мовної концепції Гумбольдт також розробляв у загальному потоці мови два періоди. Перший період кристалізації мови розумівся як первинне утворення форм мови. Другий період характеризується наступним: накопичений мовний матеріал робить зворотний гальмуючий вплив на дух людини, мова користується лише готовими формами. Творчий, період розвитку, в мові закінчується [251]. У наш час ця точка зору Гумбольдта визнана ненауковою і не прийнята.

Дослідження лінгвіоісторіографів доводять, що як і Гумбольдт, Шлейхер (звісно, під впливом попередника) виділяв два головні періоди в історії мови: «доісторичний» та «історичний». Л. П. Іванова ці два періоди називає як «прогрес» (період розквіту форм мови) та «регрес» (період їх падіння, ослаблення та зникнення) [258, с. 52]. Шлейхер був впевнений, що суспільство безперервно прогресує, в історії мови існує безперервний регрес: «Можна навіть об'єктивно стверджувати, що історія та розвиток мови існують в зворотних відносинах один до іншого. Чим складніше історія, тим скоріше відбувається розпад мови, але чим повільніша чи стійкіша перша, тим більше правильнішою до себе стає мова» [523,

с. 110]. Ця не зовсім об'єктивна думка була згодом піддана критиці [258, с. 52]. Доісторичний період розуміється їм приблизно таким чином, як у Гумбольдта: це розвиток мови від простого до складного. Але історичний період розуміється Шлейхером інакше: це – період регресу, період «розпаду мови по відношенню звуків і форм» [523, с. 111]. На ствердження дослідників, розуміння Шлейхером двох періодів розвитку мови («життя мови» [523; 524]) підводить до аналогії з живим організмом: один та другий розвиваються, зростають, потім поступово починають старіти, розпадатися [258].

У концепції Срезневського перший період мовної історії є «часом розвитку форм мови», а другий – «періодом перетворень» [460, с. 19]. Порівнюючи ці періоди, учений відзначає, що в другому періоді «колишня стрункість форм мови розладжується» [там же]. Іншого змісту надавав теорії двох періодів мовного розвитку Буслаєв. Ми згодні з дослідженнями В. А. Глуценка та І. Ф. Протченко, першому періоду розвитку мови на відміну від другого в інтерпретації Буслаєва властива більша конкретність у значенні слів і граматичних форм [139, с. 25; 405, с. 18]. Звернення до тверджень Буслаєва показує, що він убачав у русі від конкретного до абстрактного одну з найважливіших закономірностей розвитку мови: «З часом живе значення слова губиться, враження забувається й залишається тільки одне абстрактне поняття» [71, с. 273]. Це спричиняється до того, що «важливість окремого слова зникає, настає важливість усього речення» [там же, с. 301].

На думку історіографів мовознавства, теорія двох періодів мовного розвитку з її штучними рамками, схематизмом, метафізичністю, з її невідповідністю реальним фактам і процесам розвитку мов істотно обмежувала історичний підхід до мовних явищ у 20-і – 60-і рр. XIX ст. [216, с. 47–48; 217, с. 248; 453, с. 231; 494, с. 21]. На думку В. А. Глуценка, з цілком негативною оцінкою теорії двох періодів мовного розвитку погодитися важко. Безперечно, ця теорія мала й позитивне значення: на початку XIX ст. вона стимулювала пошуки закономірностей розвитку мови, допомагала систематизувати матеріал історії індоєвропейських мов, а її подальше подолання стало можливим завдяки

нагромадженню й осмисленню цього матеріалу, який показав вразливість тези про те, що в історичний час (писемний період) мовні системи вже власне не вдосконалюють свої засоби, а, навпаки, деградують, втрачають органічну стрункість і формальну завершеність [139, с. 24].

2.2. Джерела вивчення системних властивостей мови в мовознавстві 20-х – 60-х рр. ХІХ ст.

В генетичному мовознавстві 20-х – 60-х рр. ХІХ ст. намітилися тенденції до чіткого визначення кола джерел вивчення історії мови, до усвідомлення ступеня вартості того чи іншого джерела.

Становлення принципу системності у розвідках представників генетичного мовознавства 20-х – 60-х рр. ХІХ ст. стало можливим завдяки використанню різноманітних джерел вивчення історії мови: матеріалу давніх писемних пам'яток, даних сучасних східнослов'янських мов (діалектів), інших слов'янських мов, свідчень фольклорних текстів.

Генетичні студії слов'янських мов беруть початок з праці Востокова «Рассуждение о славянском языке» (1820) [83]. Дослідження наукової спадщини Востокова приводить мовознавців до таких досягнень лінгвіста, як установлення хронології низки пам'яток старослов'янської мови, з'ясування її відмінностей від давньоруської мови, її фонетичних і морфологічних рис, зокрема з'ясування значень старослов'янських *юсів* та *єрів*, пояснення закінчень у прикметниках і т. ін.

Дослідники мови стосовно проблеми джерел вивчення системних властивостей мови в лінгвістичній спадщині Востокова, підкреслювали, що мовознавець, в його намаганні пояснити значення кириличних *юсів* та *єрів*, виходив за межі давніх писемних пам'яток і звертався до звуків сучасних слов'янських мов: Востоков спирався на приклади з Остромирового євангелія та на матеріал сучасної вченому польської мови та інших слов'янських мов [418, с. 364].

Важливою є теза Востокова про ймовірність реконструкції системи праслов'янської мови, застосовуючи дослідження та порівняння слов'янських мов і діалектів, які збереглися. Востоков вказував, що кожна із «новослов'янських» мов зберегла певні риси праслов'янської мови. Це можна спостерігати, якщо порівняти їхні граматики та словники з матеріалом давніх пам'яток, які залишилися від старослов'янської мови. На думку вченого, праслов'янська мова може представляти собою групу дуже близьких один до одного діалектів, якими говорили окремі слов'янські племена, легко розуміючи одне одного. На думку Востокова, відмінності не стосувалися граматичних форм, а знаходили відображення здебільшого у вимові й у вживанні деяких особливих слів. Наприклад, східні слов'яни здавна говорили *волость* відповідно до старослов'янського **власть**, *город* відповідно до старослов'янського **градъ**; *берегъ* відповідно до старослов'янського **брѣгъ** тощо [там само, с. 17].

Як вважають дослідники мови, спостереження подібного плану поступово накопичувалися в мовознавстві [363, с. 16]. Теоретично узагальнив їх у російському мовознавстві Срезневський. За його словами, мові характерне така особливість, коли «не все перетворюється рівномірно, дещо скоріше, дещо повільніше, і внаслідок цього мова стає зв'язком частин, створених у різний час, давніх і нових» [460, с. 21]. Подальшого розвитку ця теза, слідом за Срезневським, отримала у студіях Буслаєва [70, с. 29].

Аналізуючи Шлейхера, Б. Дельбрук у книзі «Введение в изучение языка (из истории и методологии сравнительного языкознания)» вказує на те, що вчений (Шлейхер – В. С.) «перший, хто побудував справжню розгалужену систему індогерманських мов... Він сходився із Боппом у прийнятті ідеї найближчої спорідненості мовних гілок індійської, іранської та італійської мов із грецькою, але відступив від своїх поглядів на становище литво-слов'янської галуззі: саме він був впевнений, що схожість в історії звуків між мовами азійськими та литво-слов'янськими, і виникли незалежно» [214, с. 148]. Це свідчить про використання Шлейхером різноманітних джерел вивчення мови.

Лінгвісти першого періоду генетичного мовознавства у загальних рисах визначили коло джерел вивчення історії східнослов'янських мов. У теоретичному аспекті це було зроблене Буслаєвим, який включив у коло джерел старослов'янську мову, інші слов'янські, насамперед східнослов'янські мови в сукупності їхніх діалектів, мову фольклору та «зразкових письменників» [139, с. 37], так, що процедура є скоріше доказом того або іншого твердження, ніж дослідженням на матеріалі однорідних фактів [293, с. 180].

Спостереження В. А. Глуценка підтверджують цей висновок. Дослідник відзначив притаманну працям Буслаєва хронологічну невизначеність, недостатньо чітке протиставлення минулого та сучасного в мові, що пов'язане саме з недиференційованим використанням різних джерел вивчення історії мови. Це добре видно на прикладі протетичного [в] [139, с. 31, 37]. Буслаєв використовував як рівноправні джерела, без установа п певної ієрархії, матеріал давніх пам'яток (*оу восла «в осла»*), дані сучасних східнослов'янських мов (*він*), з якими практично ототожнено свідчення фольклорних текстів (*вось «ось»*), та інших слов'янських мов (для порівняння з російським вот наведено словінське *ото «ось»*) [70, с. 70–71]. Проте, безсумнівно, звернення не тільки до свідчень давніх писемних пам'яток, а й до сучасного мовного (діалектного) матеріалу, без використання якого було неможливе становлення порівняльно-історичного методу, мало велике методологічне значення [139, с. 32]. Воно означало реалізацію в студіях істориків слов'янських мов 20-х – 60-х рр. XIX ст. принципу історизму [453, с. 227] і тісно пов'язаних з ним розумінням мови як системи.

Мовознавці 20-х – 60-х рр. XIX ст. не ставили питання про пріоритетність того або іншого джерела вивчення історії мови. Водночас у підході до джерел намітилися нові тенденції, які полягали в критичному ставленні до давніх писемних пам'яток та у твердженні про значну цінність для історика мови явищ сучасних мов у сукупності їхніх діалектів. У цьому плані викликає інтерес думка Срезневського про необхідність обережного користування свідченнями давніх писемних пам'яток [139].

В. А. Глущенко підкреслює, що її було висловлено провідним блискучим знавцем давніх слов'янських рукописів. Срезневський відзначав, що давньоруські пам'ятки «писані на змішаній з церковнослов'янською та руською мовами (східнослов'янських мов – В. С.); тому, щоб не заплутатися у вивченні, необхідно розглядати мову їхню критично; а допомогою для критики слід узяти історію спільної зміни слов'янських наріч, щоб допускати в руській, як можливі, тільки такі зміни, які взагалі можливі в історичному ході розвитку слов'янських наріч» [459, с. 121]. Отже, за Срезневським, порівняння сучасних східнослов'янських мов з іншими слов'янськими допомагає зрозуміти внутрішню логіку розвитку східнослов'янських мов як певних систем, починаючи від давньоруського періоду. У зв'язку з реконструкцією прасхіднослов'янської мови Срезневський відзначав, що «прозирнути в давню вимову руську» можна «за допомогою порівняльного вивчення народних місцевих наріч, хоча б навіть і нашого часу, маючи при цьому на увазі й інші слов'янські наріччя» [там само, с. 31]. Саме в цьому розумінні Срезневський пише про необхідність і актуальність «опрацювання мови», яке протиставлене дослідженню «пам'яток писемності» [там само, с. 95–96] («опрацюванням мови» вчений називав активне вивчення сучасних діалектів – В. С.).

У свою чергу, Срезневський звертав увагу й на книжну мову. Мовознавець підкреслював зближення мови народної з мовою книжною, акцентуючи на тій особливості, що чим «більше мова перетворювалася на мову народну, тим більше втрачала вона давні форми, і під впливом цього процесу втрачала свою давню систему мова книжна» [там само, с. 67].

Про важливість дослідження «народної мови» писав також Буслаєв: «Органічне життя, яким пронизана вона, надає їй характер предмета, що має повне право ввійти в царину філології» [71, с. 282]. «Глибокий розум слів в мовах народів навіть неосвічених дає знати про високе походження мови. Та ж творча сила, яка невпинно діє в природі речової, створила і мову устами цілого народу, бо; глас народу – глас Божий» [там само, с. 172]. Буслаєв віддавав народній мові великого значення і впливу на його дослідження: «Народну мову приймаю я на

протипагу теперішній мові письмовій і вживаній в колі людей більш-менш освічених. В недавній час відроджене прагнення до національності прославило цінність народної мови. Вона має відношення до мови освіченої так само, як самородна література до утвореної науками і впливом чужоземним. Як зараз не можна нам відмовитися від загальноєвропейської освіти і зосередитися тільки в своєму побуті, так неможливо й народну мову в усій її цілісності звести на ступінь мови письмової, бо ми змушені виражати багато понять, які стоять поза колом народної розумовості» [там само, с. 179]. Якщо взяти до уваги, що під «організмом мови» Буслаєв розумів цілісність мовної системи (2.1), то можна зробити висновок, що «органічне життя» мови, про яке писав Буслаєв, і було в його трактуванні функціонуванням живої мовної системи. Наведене твердження Буслаєва свідчить про те, що він близько підійшов до усвідомлення переваг діалектної «народної мови» саме через можливість пізнання її системних властивостей [139, с. 38]. Буслаєв зазначав: «Вивчення народної мови не виключає необхідності інших стихій нашої мови, по-перше, вже й тому, що в старовинних пам'ятках нашої літератури постійно зливається вона з варваризмами, з висловами церковнослов'янськими. Органічне життя, якою пройнята вона, дає їй характер предмета, що має повне право увійти в область філології, тим більше, що співчуття до неї втрачається, так для багатьох ця переважно рідна мова стає зовсім чужою» [там же, с. 180].

Хочемо зазначити, що високу оцінку Буслаєву в плані використання в його дослідженнях свідчень тогочасних діалектів дав представник Московської школи Є. Ф. Будде: на його думку, одна з найголовніших заслуг Буслаєва перед російським мовознавством полягає в тому, що він «увів до граматики народну мову з її говорами» [53, с. 484]. Отже, твердження Буслаєва та Срезневського про значну цінність для історика мови явищ сучасних мов (діалектів) стало виявом нових тенденцій у підході до джерел вивчення історії мови. Ці тенденції знайшли подальше втілення в працях учених Харківської, Московської та Казанської лінгвістичних шкіл [139, с. 49–51, 109–121] (3.2), а також низки інших європейських лінгвістів.

Розглянемо лінгвістичну спадщину Головацького, де мовознавець приділив увагу вимові й чергуванню голосних і приголосних звуків, проаналізував явища, пов'язані зі спрощенням у групах приголосних, описав ряд граматичних категорій і форм відмінюваних та структуру невідмінюваних слів [202].

У праці «Розправа о языке южнорусском и его наречіяхъ» [177] лінгвіст навів приклади з найдавніших пам'яток слов'янської писемності, які були написані різними «наріччями» й у різних місцях, і зазначив, що вони значною мірою зазнали впливу старослов'янської мови, але у тих пам'ятках, які такому значному впливу не піддалися (наприклад, у чеських), є слова й явища граматики, невідомі чеській мові, але характерні старослов'янській [там само, с. 2]. Значну увагу Головацький приділив питанням української діалектології, підкреслюючи, що українська мова має значні відмінності від мови старослов'янської, особливо, за словами Головацького, у «живому» мовленні [там само].

Досліджуючи наукову спадщину Максимовича, історики мовознавства відзначили, що мовознавець зібрав значний матеріал для історичної граматики української мови. Вартими уваги є роздуми лінгвіста про діалекти української мови, їхнє значення для розкриття історії мови. Звернення до роботи «Филологические письма к М. П. Погодину» (1856) показує, що Максимович доводив: у давньоруських пам'ятках можна знайти риси української мови [327, с. 25–36].

Твердження Максимовича про «правопис церковний», як основу правописної системи старої української літературної мови, має важливе значення для розвитку мовознавства [329, с. 79]. Згідно з цим твердженням, мову давніх писемних пам'яток не завжди можна долучати як доказ наявності або відсутності тієї чи іншої діалектної риси на українському мовному терені в давньому минулому [358, с. 28].

Мовознавець звертався у своїх студіях як до матеріалу пам'яток давньоруської писемності, так і до «живих» говорів української та російської мов. Максимович вказував на відмінність східнослов'янських мов від старослов'янської при її початковому введенні в Київській Русі й відмічав про

значний вплив старослов'янської на російську мову [327, с. 64–65]. Ця теза в лінгвістичній спадщині Максимовича пов'язана з його поглядами на відмінність української мови від російської [там само, с. 66–67].

Максимович розташовував старослов'янську мову у низці «живих» слов'янських мов, надаючи в певних випадках (в аспекті хронології) перевагу східнослов'янським мовам (наприклад, повноголоссю) [там само, с. 68].

За нашими спостереженнями, Максимович дотримувався думки про те, що старослов'янську мову не слід вважати за еталон: «хоч з церковної мови багато залишилося в мові писемній, але народна мова зі своїми особливостями існувала раніше, ніж церковна мова в писемному виді з'явилася на Русі» [там само, с. 71].

2.3. Атрибути мовної системи в лінгвістиці 20-х – 60-х рр. XIX ст.

Реконструкція в працях компаративістів першого періоду мала субстанційний характер: вчені реконструювали *субстанцію, матерію* мови. У фонетиці це означає виявлення артикуляційних ознак звуків-архетипів. Як зазначає В. А. Глущенко, дану особливість можна розглянути на матеріалі редукованих голосних [139, с. 36]. Якщо Востоков близько підійшов до розуміння артикуляційних особливостей **ъ** і **ь**, які він називав «напівголосними» [83, с. 7–10], то Павський інтерпретував редуковані як «придихи» [356, с. 39–42], що не знаходить опори ні в історії слов'янських мов, ні в їх сучасному стані. Архетипи, реконструйовані в студіях українських і російських компаративістів першого періоду, збігаються з рефlekсами однієї з дочірніх мов. Так, наявність у частині слов'янських мов проривного, а в частині – фрикативного дзвінкого задньоязикового приголосного примушує Срезневського припустити, що «обидва звуки для слов'янської мови є однаково давніми, так само як однаково давніми є два подібні звуки – [к] і [х]» [160, с. 47]. На цій основі вчений стверджував таку саму однаково давність звуків [дж] і [ж] як результату пом'якшення [g] і [γ] [там само, с. 47-48].

2.4. Експлікація регулярних фонетичних кореспонденцій і генетичне ототожнення фактів у студіях мовознавців 20-х – 60-х рр. ХІХ ст.

У генетичному мовознавстві ХІХ ст. системний підхід до мови виявився перш за все в прийомі генетичного ототожнення фактів [309, с. 34–35]. Приєднаємося до твердження В. А. Глущенко, що саме у виявленні фонетичних кореспонденцій і в їх реєстрації лінгвісти підійшли до визначення системних характеристик мови, хоча й у порівняно обмеженій галузі мовних явищ [139, с. 32; 309, с. 34]. Відкриття Востоковим носових і редукованих голосних у спільнослов'янській мові завдяки порівнянню кириличних *юсів* і *єрів* з голосними сучасних слов'янських мов у генетично тотожних морфемах і стало виявленням системної інтерпретації мовних явищ у їхній історії. Срезневський ставить перед мовознавцями завдання «відрізнити давні форми від нових», для чого необхідно «не випускати з уваги загального ходу змін мови, розуміти хід змін інших споріднених мов і нарід» і за допомогою «методи порівняльної» вивчати в пам'ятках «уривчасті залишки старовини» [160, с. 34]. У зв'язку з цим можна відзначити, що Бодуен де Куртене бачив одну з найважливіших особливостей мовознавства ХІХ ст. в тому, що вчені почали розрізнявати в мові різні за часом нашарування [33, т. 2, с. 7] (3.4). Лінгвісти першого періоду європейського генетичного мовознавства усвідомлювали ототожнювані звуки як продукт ряду епох; вони ототожнювали факти різної хронології, відбиті в сучасних мовах і в давніх писемних пам'ятках. Класичним прикладом є відкриття Востоковим носових голосних у спільнослов'янській мові (див. вище). Воно стало можливим завдяки системному порівнянню кириличних *юсів* з носовими голосними звуками сучасної польської мови: старослов'янським **ржка** «рука», **клатва** «клятва», **пять** «п'ять» відповідають польські **ręka**, **kłątwa**, **pięć** [83, с. 8–9]. Генетичне ототожнення однієї й тієї ж морфеми, а звідси й усіх звуків у ній у старослов'янській і сучасній польській мовах забезпечило розшифрування фонетичного значення *юсів*. Однак якісні характеристики (артикуляційні ознаки) спільнослов'янських носових голосних і шляхи виникнення цих звуків для мовознавців першого періоду залишилися багато в чому нез'ясованими.

На застосуванні прийому генетичного ототожнення фактів у цей час відбилася й певна обмеженість історичного підходу до мовних явищ. Так, Максимович розглядав редуковані **ѣ** і **ѥ** як специфічну старослов'янську рису, не властиву іншим давнім слов'янським мовам [329, с. 71, 76].

На думку В. А. Глуценка, розкриваючи процеси історичного розвитку східнослов'янських мов, мовознавці цього періоду звертаються більшою мірою до прийому генетичного ототожнення фактів, ніж до процедури лінгвістичної реконструкції, хоча остання постійно вдосконалюється. Використання прийому генетичного ототожнення фактів дозволяє відрізнити хронологічно різні нашарування, встановлювати фонетичні паралелі між спорідненими мовами [139, с. 27].

Як зазначає О. В. Піскунов, усвідомлюючи ототожнювані звуки як результат ряду епох і порівнюючи кириличні *юси* з носовими голосними польської мови, Востоков розкриває фонетичне значення *юсів* [83, с. 1–27], показує закономірність звукових змін голосних, встановлює фонетичні відповідності в споріднених мовах. Але артикуляційні характеристики носових голосних не були з'ясовані [363, с. 118].

Срезневський та Буслаєв відзначили різні рефлекси давнього [ě] у старослов'янській та сучасних їм слов'янських мовах: сербській, чеській, польській [80, с. 49; 459, с. 44–45]. Зокрема, російському [л'эс] відповідають українське *ліс*, сербське *лїјес*, чеське *les*, польське *las*. На думку Буслаєва, у старослов'янській мові [ě] звучав як [а] [80, с. 48–49]. Така реконструкція стала можливою завдяки генетичному ототожненню голосних звуків на місці давнього [ě] у генетично тотожних морфемах.

Максимович, розглядаючи явище повноголосся і порівнюючи факти різних слов'янських мов, ототожнює такі форми, як російське *норовъ* або *норовь*, старослов'янське *нравъ*, польське *narow* або *narów*, хорватське та сербське *narav* [328, с. 90].

Як зазначає В. А. Глуценко, компаративісти 20-х – 60-х рр. тлумачили історію звуків, форм і мови взагалі як дивергентний процес, тобто процес

розщеплення, розходження мовних елементів і мов [139, с. 26]. Таке тлумачення історії звуків, форм і мови було узагальнено Шлейхером в його «Компендії». На думку сучасних лінгвістів, ця праця мала за мету відтворити праіндоєвропейську мову і прослідкувати її розвиток в кожному з її відгалужень [там само, с. 28]. При цьому основну увагу Шлейхер приділяв фонетичній субстанції досліджуваних мов (2.2), а потім вже їх морфологічним особливостям. Результат цих досліджень у сфері взаємовідношень мов та визначенні послідовності процесів їх формування були представлені в шлейхерівській моделі «родовідного дерева» (2.5).

2.5. Реконструкція архетипів і фонетичних законів як вияв системного підходу до мови (20-і – 60-і рр. XIX ст.)

Уже в працях основоположників порівняльно-історичного методу виникло поняття фонетичного закону як пересування звуків. Термін *фонетичний закон* увів Бопп [541, р. 56]. Цей термін закріпився в мовознавстві за фіксацією звукового переходу, що відбувся в минулому за певних умов.

Історії цього питання приділено значну увагу у книзі Дельбрюка «Введение в изучение языка». Проаналізувавши погляди Боппа, Дельбрюк відзначив, що в інтерпретації Боппа звукові зміни можуть бути як закономірними, так і випадковими, причому останні є більш поширеними [214, с. 22–23].

Засновники генетичного мовознавства основну увагу приділяли встановленню відповідностей між індоєвропейськими мовами, при цьому швидко виявилася регулярність багатьох відповідностей. Регулярність з самого початку пояснювалася спільністю походження, але питання про конкретне походження тих чи тих відповідностей спочатку чітко не ставилося. До того ж досить довго становленню концепції прамови заважало догматичне уявлення про санскрит як «найдавнішому» індоєвропейській мові і «корені» інших мов, тобто як про прамови.

Видатним відкриттям у царині історичної фонетики германських мов стало формулювання першого германського пересування приголосних, що отримало назву закону Грімма (у російськомовних та англійськомовних джерелах його

називають також законом Раска – Грімма). Як відзначають історіографи мовознавства [566, р. 37], цей закон незалежно один від одного відкрили три лінгвісти: Раск [565, р. 26–27], Бредсдорф [542, р. 31–32] і Грімм [553, р. 36–41].

При порівнянні слів германських мов зі словами інших індоєвропейських мов (зокрема, латинської, грецької, санскриту, української та російської) виразно виявляються регулярні співвідношення, які можна сформулювати таким чином:

1) індоєвропейським глухим проривним [p], [t], [k] відповідають у германських мовах глухі щілинні [f], [þ], [h]:

лат. *plenus*, д.-гр. *pleos* – гот. *fulls*, д.-англ. *full*; лат. *pater*, д.-гр. *patér* – гот. *fadar*, давньоангл. *father*;

лат. *tu*, рос. *ты* – гот. *þu*; лат. *tres*, укр. і рос. *три* – гот. *þreis*, д.-англ. *þreo*;

лат. *canis* – гот. *hunds*, д.-англ. *hund*; лат. *cor*, *cordis* – гот. *hairto*, д.-англ. *heort*.

2) індоєвропейським дзвінким проривним [b], [d], [g] відповідають у германських мовах глухі зімкнені [p], [t], [k]:

укр. і рос. *болото*, лит. *balà* – д.-англ. *pōl*;

лат. *decem*, укр. і рос. *десять* – гот. *taihun*, д.-англ. *tien*;

лат. *ego* – нідерл. *ik*.

3) індоєвропейським дзвінким проривним придиховим [bh], [dh], [gh] відповідають у германських мовах дзвінкі зімкнені без придиху [b], [d], [g]:

санскр. *bhrata*, укр. і рос. *брат* – гот. *broþar*, д.-англ. *broþor*;

санскр. *vidhava*, укр. і рос. *вдова* – д.-англ. *widwe*;

санскр. *lagh*, рос. *лягу* – д.-англ. *licgean*.

На основі аналізу цих співвідношень Раск, Бредсдорф і Грімм дійшли висновку, що система праіндоєвропейських зімкнених приголосних у прагерманській мові пересунулася на один ступінь: праіндоєвр. [bh], [dh], [gh] > прагерм. [b], [d], [g], і.-є. [b], [d], [g] > прагерм. [p], [t], [k], і.-є. [p], [t], [k] > прагерм. [f], [þ], [h].

Раск, Бредсдорф і Грімм встановили, що перше пересування приголосних відбувалося в прагерманську епоху, і тому його рефлексі є в усіх германських

мовах, як «живих», так і «мертвих». Тому справедливим є твердження: якщо в індоєвропейській мові виявлено рефлексі за законом Грімма, цю мову необхідно відносити до германської групи.

Щодо причин першого германського пересування приголосних, то, з погляду Грімма, германці свідомо внесли подібні зміни у свою мову, щоб відрізнитися від споріднених народів [553, р. 41]. У подальшому висувалися й інші пояснення, проте до інтерпретації Я. Грімма ніхто з дослідників не звертався (через її штучний характер) [566, р. 43].

Проте деякі явища германських мов суперечать закону Раска – Грімма. Частину цих явищ з'ясував Грасман як наслідки «закону придихових» [555, р. 115–116]. У зв'язку з цим кажуть про «закон Грасмана» [566, р. 49].

Для генетичного мовознавства першого періоду було характерне намагання шукати причини конкретних звукових змін у фонетичному оточенні: пояснення фонетичних законів були зведені до встановлення фонетичних умов, за яких вони відбувалися. Прикладом може служити визначення Востоковим фонетичних умов переходу [e] > [o] (закон Востокова). На думку вченого, такими умовами є позиція перед твердими приголосними та в кінці слів: *тек* [t'ek] > *тёк* [t'ok], *мед* [m'ed] > *мёд* [m'od], *мое* [m'oje] > *моё* [m'ojo] [84, с. 111].

Востоков запропонував ідею реконструкції праслов'янських носових голосних. Мовознавцеві вдалося реконструювати їх завдяки тому, що виділив у системі голосних сучасної йому польської мови як архаїчний «шар» носові голосні звуки. Востоков зміг знайти звукові відповідності між старослов'янською мовою та сучасною дослідникові польською мовою, підкреслюючи, що у кирилиці споконвічно позначали носові голосні звуки, подібні до польських, а отже, ці звуки, що з усіх східнослов'янських мов збереглися тільки в польській мові, існували в старослов'янській мові [там само, с. 6]. Востоков відкрив звукове значення букв ѣ і ѣ [там само, с. 8–9].

У тих випадках, коли встановити фонетичні причини (умови) тих або інших змін видавалося неможливим, учені зверталися до фактора аналогії. Першим звернув увагу на значення аналогії в розвитку мови Бредсдорф [542, р. 14]. На

роль аналогії вказував Востоков, який пояснював фонетично незакономірну появу голосного [o] на місці етимологічного [e] перед м'якими приголосними (*несёте*) впливом форм типу *несём*. Так само *берёза* – *берёзе*, *нёс* – *нёсик*, *землей* – *землѣй* (як *водой*) [84, с. 112].

Одну з найважливіших заслуг Шлейхера перед мовознавством Б. Дельбрюк убачав у тому, що Шлейхер «встановив довгу низку ретельно зважених і добре обґрунтованих фонетичних законів» [там само, с. 49–50]. Дельбрюка цікавить питання про ставлення Шлейхера до фонетичних законів. Чи був Шлейхер прихильником твердження про безвинятковість фонетичних законів? Оскільки Шлейхер розглядав мову як природний феномен, було б логічним чекати, що в його інтерпретації фонетичні закони як закони природи не повинні мати винятків. Проте деякі фрагменти праць Шлейхера суперечать цій тезі. Для розв'язання цього питання Дельбрюк звертається до свідчень тих лінгвістів, які свого часу слухали лекції Шлейхера. Так, Й. Шмідт стверджував, що Шлейхер обґрунтовував тезу про взаємодію в історії індоєвропейських мов двох чинників: фонетичних законів, що діють без винятків, і аналогії [583, с. 51, 74].

Проте в компаративістиці першого періоду ця теза не отримала визнання й поширення [там само, с. 74].

Теоретична система інтерпретації мови як органічного природнього утворення сприяла розробці в мовознавстві принципу системності. Шлейхер розробив принципи реконструкції прамови, основу яких склало порівняння форм споріднених мов, спостереження над регулярними відповідностями, вибір більш давніх форм. Саме цей внесок Шлейхера в формування принципу реконструкції прамови є значним, бо завдяки його інтерпретації морфологічна і генеалогічна класифікації мов міцно увійшли в теорію мовознавства.

Шлейхер сприяв висвітленню слов'янських мов порівняльно-історичним методом, своєю працею завершив цілий період в історії порівняльного мовознавства, підвівши підсумок всьому тому, що було зроблено в науці після Боппа. У своїх поясненнях походження форм Шлейхер повторив висловлені раніше гіпотези Боппа. Характерно, що Шлейхер не зупинявся перед довільним

оперуванням поняттям системних звукових змін, припускаючи можливість випадання звуків, ослаблення та ін. Взявши за вихідну точку гіпотезу Боппа про займенникове походження особистих закінчень дієслова, він не задовольняється поясненням закінчень *presents*, для яких можливе зіставлення з формами особистих і вказівних займенників є відносно наочне, але спробував поширити це пояснення на форми індоєвропейського перфекта. Наприклад, Шлейхер вважав, що закінчення *-a* першої особи однини може походити від займенникового кореня першої особи на *-ta*: санскр. *babhara* він виводив з *bab-bhar-ta* [524, с. 112]. Саме таких реконструкцій у Шлейхера дуже багато.

Як зазначає В. А. Глущенко, однією з заслуг Шлейхера було чітке формування поняття індоєвропейської прамови і визначення реконструкції його як цілі компаративних досліджень. Він уже чітко розумів, що санскрит – не індоєвропейська прмова, а найдавніший відомий нам представник однієї з гілок цієї родини, що давньогрецьку або старослов'янську прямо не зводять до санскриту.

Однак він ще зберігав як релікт уявлень епохи Боппа ідею про те, що «чим східніше живе індоєвропейський народ, тим більше давньою залишається його мова, і чим західніше, тим менше стародавніх рис і більше новоутворень містить вона» [37, с. 34]. Така догматична ідея пізніше була відкинута младограмматиками (3.5).

В аспекті лінгвістичної реконструкції архетипу та фонетичного закону реалізувався принцип історизму, зокрема, у розумінні історії звуків і форм та мови взагалі як дивергенції, тобто процесу розпаду, розщеплення; такий підхід, характерний для компаративістів першого періоду, у тому числі для мовознавців України та Росії, був узагальнений Шлейхером у моделі «родовідного дерева» [522, с. 108–109; 524, с. 116–119].

Теорія «родовідного дерева» Шлейхера індоєвропейських мов збереглася в основному до наших днів. Немає ніяких переконливих даних, щоб спростувати положення про те, що в доісторичний період диференціація споріднених діалектів була більшою, ніж інтеграція гетерогенних мовних груп.

Наскільки сучасні індоєвропейські мови виникли шляхом розгалуження і множення, наскільки найдавніший звуковий склад був простим, а структура кореня і слова – однотипними, настільки й можливо відновлення мови – на основі спостережень над усіма найдавнішими індоєвропейськими мовами.

На основі «родовідного дерева» Шлейхер робить такі висновки: а) мови, що відносяться до однієї і тієї ж гілки «родовідного дерева», в усіх відношеннях ближче одна до одної, ніж до мов інших гілок; у мовах же, що відносяться до різних гілок «родовідного дерева», загальними можуть бути тільки такі риси, які вже існували в прамові; б) чим східніше індоєвропейський народ, тим на більш архаїчному рівні залишилася його мова, і чим західніше, тим менше стародавніх рис і більше новоутворень містить мова [247, с. 109–110].

Обидва ці висновки не витримали критики з точки зору реальних фактів індоєвропейських мов [258, с. 48–50; 496, с. 57].

По-перше, тому, що однакові системні фонетичні процеси захоплювали мови, що належать до різних гілок «родовідного дерева», по-друге, в східній давньоіндійській мові, санскриті, який вважався еталоном прамови, поряд з архаїчними рисами можна знайти чимало специфічних новоутворень. Крім того, індоєвропейські мови вже в далекій давнині вступали в контакти між собою, тобто утворювали систему, а не були відокремлені одна від одної [46, с. 49].

Звуковий ряд в реконструкції Шлейхера постає як більш простий в порівнянні з сучасними мовами, математично симетричний:

- і.-є. *avis*, санскр. *avis*, лит. *avis*, лат. *ovis*, гр. *ois*, ст.-сл. *овь-ца*.

Кінцеве *s* у реконструкції – показник називного відмінка; в більшості мов збігається, так реконструюється і в прамові; у варіантах [i] – **ь** ст.-сл. **ь** є відповідністю:

- санскр. *agnis*, лат. *ignis*, лит. *ugnis*, ст.-сл. *огнь*.

У грецькій мові [v] також закономірно відсутній. При виборі варіативних [a] або [o] Шлейхер обирає санскритську форму [522].

Шлейхер вніс вагомий внесок в розвиток компаративістики, виробивши систему законів звукових відповідностей, які залишаються доречними до нашого

часу. Він був першим, хто намагався встановити фонетичні закони, що діють в межах даної мови, так і загальні закони мови. Шлейхеровська реконструкція індоєвропейської прамови вже передбачає всевладдя лінгвістичних законів [10, с. 53].

У результаті закономірних фонетичних змін лат. *patrem* перетворилося у фр. *pere*, лат. *matrem* у фр. *mere, fratrem – frère* [там само, с. 53].

Метод реконструкції, застосований Шлейхером, широко застосовується в мовознавстві. При тому, що будь-яка реконструкція є більш-менш вірогідною гіпотезою, для Шлейхера реконструйована ним мова є реальністю.

Оскільки розвиток мови є закономірним процесом, завдання мовознавства полягає в тому, щоб розкривати закони розвитку мови [460, с. 17]. Виникає таке розуміння фонетичних законів, згідно з яким звукові зміни відбуваються у формі повільної еволюції. Звідси тенденція до виділення етапів дії фонетичних законів. Так, Головацький, посилаючись на матеріал південно-західних пам'яток української мови, у переході [o] в [i] реконструює проміжний звук [y]: *конь > кунь > кінь* [176, с. 31]. Разом з тим звукові зміни в трактуванні істориків мови нерідко виступають як такі, що мають позачасовий характер: дослідники стверджують, що закони, які діяли в спільноруській мові, а пізніше в історії східнослов'янських мов, збереглися в сучасних східнослов'янських мовах [71, с. 26, 77]. Реконструкція фонетичних законів у ряді випадків мала обмежений характер. Так, Максимович реконструює перехід [o], [e] > **ь, ь**, причому він вважає [o], [e] спільнослов'янськими архетипами, а **ь, ь** – специфічною інновацією македонського діалекту, що ліг в основу старослов'янської мови [329, с. 71, 76].

Якщо Головацький вважав консонантні ознаки *сила-слабкість*, з одного боку, і *глухість-дзвінкість*, з іншого, співвідносними [174, с. 6–9], то в Каткова такої чіткості немає. Він виділяв такі групи приголосних за участю голосу і шуму: 1) дзвінки, 2) глухі, 3) середні ([p], [л], [м], [н]). Крім того, за Катковим, усі приголосні можна поділити на сильні і слабкі. «Чим сильніше спрямовується голос або дихання до органів, – писав Катков, – тим більш твердий звук, і

навпаки, чим слабше спрямування, тим більш близькі приголосні до простого голосу або дихання» [272, с. 79]. З цих міркувань лишається незрозумілим, як пов'язане творення, з одного боку, сильних і слабких, з іншого – глухих і дзвінких приголосних. До слабких приголосних Катков відносив [р], [л], [м], [н]; ці звуки за особливостями творення наближаються до голосних. Узагалі між голосними і приголосними немає чіткої межі: «півголосні» звуки [j] і [в] мають «голосне походження» [там само, с. 89]. У зв'язку з першим германським пересуванням приголосних (закон Раска – Грімма) Катков приходять до висновку про істотну відмінність між германськими та слов'янськими мовами: останнім не властиві зміни приголосних у межах одного місця творення. Якщо такі зміни й зустрічаються, вони є випадковими. Як приклад наведено наявність у слов'янських мовах прийменників **от** і **од**, сполучників **та** і **да** [там само].

Невипадковість, закономірність подібних змін в історії східнослов'янських мов (переважно російської) показав Буслаєв. Систематизувавши значний матеріал російської та української мов, Буслаєв розглянув серед змін приголосних у межах одного місця творення перехід дзвінких приголосних у глухі та глухих у дзвінкі, а також проривних і африкат у фрикативні й навпаки [70, с. 67–68]. Поряд з сучасними діалектними даними Буслаєв використовує матеріал давніх писемних пам'яток, що дозволяє вченому встановити етимологію таких слів, як *бджола* (укр.) – *пчела* (рос.), *где, здесь, здоров* [там само, с. 67–69]. Увагу Буслаєва привертає й перехід глухих приголосних у дзвінкі в українських прийменниках-префіксах *від* (*од*), з, який учений називає «надзвичайною зміною» [там само, с. 69]. Проте пояснення механізму цих змін у Буслаєва немає.

Невмотивоване визначення напрямку фонетичної зміни, первинних і вторинних форм у мові представлено в реконструкції Буслаєвим переходу носового голосного [є] в сполучення **ьн**, **ьм** у спільноруській мові (*жьмоу* «жму», *жьноу* «жну») [там само, с. 57, 66]. В основах слів типу *огня, отца* Буслаєв констатує опущення [о], [е], причому основи *огонь* – *огня*, з одного боку, і *отец* – *отца*, з іншого, не диференційовано [там само, с. 66], хоча непочаткові голосні в них мають різне походження. Разом з тим зближення зазначених основ є

правомірним: обидві вони пов'язані, хоча й по-різному, з процесом занепаду редукованих голосних. Тому звернення Буслаєва до подібних випадків, безсумнівно, сприяло подальшому вивченню процесу занепаду редукованих.

Було зроблено важливі кроки на шляху реконструкції спільноруської прамови. Увагу Востокова, Срезневського, Лавровського привертала насамперед ті фонетичні риси спільноруської прамови, які відрізняли її від старослов'янської (повноголосся, звуки [ч], [ж] на місці спільнослов'янських сполучень [tj], [dj], голосний [o] на початку слова). Разом з тим предметом вивчення стають і такі явища, які є спільнослов'янською спадщиною в спільноруській і старослов'янській мовах: редуковані **ѣ** і **ѡ**, носові голосні (у спільноруській мові вони існували в «доісторичну епоху»), окремий ряд задньоязикових приголосних («твердість [г], [к], [х]») та ін. [83, с. 7–8; 460, с. 29–33; 491, с. 25–46]. Історики східнослов'янських мов вважали, що спільноруська мова споконвічно (у момент виділення з спільнослов'янської) не мала діалектного членування, але з часом у ній з'являються певні фонетичні діалектні особливості. Пізніше це спричиняється до виникнення української, російської та білоруської мов. Отже, спільноруська мова виступає як проміжна між спільнослов'янською та окремими східнослов'янськими мовами. Певна обмеженість історичного підходу дослідників до мовних явищ виявилася, очевидно, у тому, що спільноруську мову вони значною мірою ототожнювали з мовою давньоруської писемності. Найважливіші ознаки спільноруської мови (архетипи, фонетичні закони) було встановлено в основному шляхом зіставлення з літературною мовою – старослов'янською. Матеріал інших слов'янських мов учені використовували значно менше. Реконструкція архетипів і фонетичних законів спільноруської мови мала статичний характер. З цим була пов'язана незначна глибина реконструкції: нижньою хронологічною межею є епоха, що безпосередньо передувала виникненню писемності на Русі.

Як показує аналіз праць мовознавців зазначеного періоду, лінгвістична реконструкція в них мала перспективний характер. Так, прагнучи розшифрувати звукове значення кирилических *юсів* та *єрів*, Востоков виходить за межі давніх

писемних пам'яток і звертається до звуків сучасних слов'янських мов [83, с. 7–13]. Необхідною умовою видатних відкриттів Востокова стало введення ним у науковий обіг давньої пам'ятки слов'янської писемності – Остромирового євангелія [290, с. 88]. Не випадковим є добре відомий факт скептичного сприйняття востоковського розшифрування звукового значення юсів Й. Добровським і його учнем В. Копітаром [247, с. 458; 290, с. 99–100].

2.6. Хронологізація й локалізація фонетичних явищ і їхніх системно пов'язаних сукупностей у мовознавстві 20-х – 60-х рр. XIX ст.

Як стверджує В. А. Глущенко, безумовним досягненням генетичного мовознавства 20-х – 60-х рр. XIX ст. стало намагання вчених визначати часові межі виникнення та існування того або того фонетичного явища. Аналіз праць європейських істориків мови свідчить, що хронологізація архетипів і фонетичних законів у них мала абсолютний характер. При тому варто враховувати, що вчені часто лише вказували на перші фіксації тих або тих фонетичних явищ і процесів у давніх писемних пам'ятках, не висвітлюючи питання про час їхньої появи в самій мові (діалекті) [139, с. 45]. Так, «змішання **въ** з **у**» (тут, власне, ідеться про літери, а не про звуки – В. С.) відбито в південноруських пам'ятках починаючи з XI ст. [329, с. 285]. У ряді випадків встановлено приблизну хронологію: перехід [ě] > [e] відбувся в «давній руській мові» до XIII ст. [311, с. 46], а якщо уточнити цю дату – не пізніше XII ст. [там само, с. 15]; такі особливості «наріччя новгородського», як «взаємозаміна [ц] і [ч]», «втрата твердості [г] і [к]», перехід [ě] > [i], виникли «раніше XII ст.» [там само, с. 136]; зміна напруженого редукованого [ы] в [o] в російській мові відбувалася «принаймні з XIII – XIV століття» [460, с. 44].

Зроблено спроби встановити й відносну хронологію мовних, зокрема фонетичних, явищ за «колінами» родовідного дерева, причому специфічні риси більш значних мовно-територіальних одиниць інтерпретовано як більш давні. Це узагальнює Срезневський: «Давніми, але не споконвічними є риси, які відділяють одне від одного наріччя північне та південне – великоруське та малоруське; не такими вже давніми є риси, які роз'єднали на півночі наріччя східне – власне

великоруське та західне – білоруське, а на півдні наріччя східне – власне малоруське та західне – русинське, карпатське; ще більш новими є риси відмінності говорів місцевих, на які поділилося кожне з наріч руських» [там само: 38–39].

У розумінні процесу розвитку мови вченими 20-х – 60-х рр. ХІХ ст. існує певний розрив між категоріями простору та часу, співвідносність яких ще повною мірою не було усвідомлено і не відбито в практиці мовознавчих досліджень. Так, Буслаєв розмежовував два типи мовних змін: за часом («історичні») і за простором («обласні») [70, с. 24–25].

Характерною була також деяка хронологічна невизначеність, недостатньо чітке протиставлення минулого та сучасного в мові: в одному ряді, наприклад, випадків протетичного [в] розглядали сучасні факти (*восемь*) і свідчення давніх писемних пам'яток (*восемь*), а питання про генезис та еволюцію зазначеного явища не було поставлене [там само, с. 70–71].

Обмеженість принципу історизму пов'язана також з надмірною архаїзацією деяких явищ: Максимович розглядав східнослов'янське повноголосся як спільнослов'янську і, більш того, індоєвропейську за походженням мовну особливість [329, с. 66–67, 82, 104].

Безумовним досягненням європейського генетичного мовознавства зазначеного періоду стало намагання вчених визначати часові межі виникнення та існування того або того фонетичного явища.

Прикладом може служити визначення Востоковим фонетичних умов переходу [e] > [o]. На думку вченого, такими умовами є позиція перед твердими приголосними та в кінці слів [84, с. 112].

У тих випадках, коли встановити фонетичні причини (умови) тих або інших змін видавалося неможливим, учені зверталися до фактора аналогії. У російському мовознавстві на роль аналогії вказував Востоков, який пояснював появу голосного [o] на місці етимологічного [e] перед м'якими приголосними (*несёт*) впливом форм типу *несём* [там само].

Історичному ходу пізнання в цілому та історії пізнання будь-якого матеріального утворення властива закономірність руху від «окремого» до «системного окремого» й далі до системи як цілого [447, с. 71]. Розкриття загальних закономірностей – основне завдання й мірило прогресу науки, у тому числі мовознавства [241, с. 474]. Якщо на початкових етапах розвитку тієї або іншої науки дослідження завжди орієнтоване на видимі, поверхові властивості об'єктів, то надалі за допомогою прийому систематизації здійснюють упорядкування й узагальнення емпіричного матеріалу, представленого у вигляді системи [там само].

2.7. Систематизація фонетичного матеріалу в працях лінгвістів 20-х – 60-х рр. XIX ст.

Для студій представників українського і російського генетичного мовознавства 20-х – 60-х рр. XIX ст. характерне успішне застосування та поступове вдосконалення прийому систематизації матеріалу. Так, «Мысли об истории русского языка» Срезневського стали наслідком упорядкування та узагальнення значного матеріалу історії східнослов'янських мов у порівнянні з південно- та західнослов'янськими [460, с. 93], причому Срезневський обґрунтовує поняття систематизації фактів історії мови й теоретично [459, с. 34]. Колосов вважав, що на той час це був найвищий рівень узагальнення матеріалу в російському мовознавстві [295]. За словами Шахматова, «Срезневський у названому творі дав зразок порівняльно-історичного вивчення слов'янських мов, увів у це вивчення руську мову і таким чином визначив той головний фундамент, на якому мусить споруджуватися будівля історичної граматики «русської мови» [510, с. 400]. С. М. Кульбакін характеризував «Мысли об истории русского языка» як «схему, кістяк наукової історії руської мови» [311]. Отже, Шахматов і Кульбакін підкреслили програмний характер праці Срезневського та її визначальний вплив на розвиток порівняльно-історичного мовознавства: Срезневський сформулював завдання та перспективи подальшого вивчення історії східнослов'янських мов. Це твердження надалі стало аксіоматичним [76, с. 25; 256, с. 61].

Вже через три роки після виходу «Мыслей об истории русского языка» у книжці Лавровського «О языке северных русских летописей» [316] була запропонована систематизація, в основі якої лежали ідеї Срезневського. У Лавровського історична граматики набуває того вигляду, який став загальноприйнятим у працях ХХ ст. – з періодизацією за реальними змінами в історії мови (а не в історії народу), з орієнтацією на явища спільноруської прамови, реконструйовані попереднім генетичним вивченням, з послідовним виявленням у ній діалектних особливостей [292, с. 183]. З погляду молодших сучасників, «історичний розвиток мови руської вперше в праці Лавровського виступає наочно» [82, с. 7–8], а це було можливе лише за умови «точної систематичності у викладі» [295].

Обмеженість систематизації в зазначений період полягає, безперечно, у порівняно невисокому ступені узагальнення, що виявилось, як ми намагалися показати, у трактуванні архетипів і фонетичних законів як ізольованих, системно не пов'язаних.

Висновки до розділу 2

1. Про ізольоване вивчення окремих елементів мовної субстанції в працях учених 20-х – 60-х рр. ХІХ ст. можна говорити лише в плані браку зв'язку між реконструйованими архетипами та фонетичними законами. Поява досліджень засновників генетичного мовознавства, до яких відносять мовознавців Ф. Боппа, Я. Грімма, Р. Раска, О. Х. Востокова, означала застосування до мовних явищ принципів генетичного дослідження, у тому числі принципу системності. Складається уявлення про мову як системний феномен. Велике значення мала розробка теорії двох періодів мовного розвитку: ідеться про доісторичний період утворення та вдосконалення мовних форм та історичний період їхнього занепаду (В. фон Гумбольдт, А. Шлейхер, Ф. І. Буслаєв, І. І. Срезневський та ін.). Теоретичному осмисленню відмінності між статикою й динамікою поклав початок В. фон Гумбольдт; А. Шлейхер розвиває думку про співвідношення системи й становлення в процесі розвитку (сучасні поняття синхронії й діахронії). У

синхронічному плані він розглядає типи будови мови. У діахронічному плані вчений шикуює їх в історичний ряд і розробляє теорію стадіальних трансформацій типів будови мови, припускаючи послідовність розвитку від нижчих типів до вищих.

2. У генетичному мовознавстві 20-х – 60-х рр. XIX ст. намітилися тенденції до чіткого визначення кола джерел вивчення історії мови, до усвідомлення ступеня вартості того чи іншого джерела. Становлення принципу системності в розвідках представників генетичного мовознавства 20-х – 60-х рр. XIX ст. стало можливим завдяки використанню різноманітних джерел вивчення історії мови: матеріалу давніх писемних пам'яток, даних сучасних східнослов'янських мов (діалектів), інших слов'янських мов, свідчень фольклорних текстів.

3. Системність мови в працях лінгвістів першого періоду мала субстанційний характер: учені реконструювали субстанцію, матерію мови. У фонетиці це означає виявлення артикуляційних ознак звуків-архетипів (О. Х. Востоков, Г. П. Павський, І. І. Срезневський).

4. У зазначений період системний підхід до мови виявився перш за все в прийомі генетичного ототожнення фактів. У виявленні фонетичних кореспонденцій і в їхній реєстрації лінгвісти підійшли до визначення системних характеристик мови, хоча й у порівняно обмеженій галузі мовних явищ (О. Х. Востоков). Лінгвісти усвідомлювали ототожнювані звуки як продукт низки епох; вони ототожнювали факти різної хронології, відбиті в сучасних мовах і в давніх писемних пам'ятках. На застосуванні прийому генетичного ототожнення фактів у цей час відбилася й певна обмеженість історичного підходу до мовних явищ.

5. У працях основоположників генетичного мовознавства виникло поняття фонетичного закону як пересування звуків. Про ізольоване вивчення окремих елементів мовної субстанції в працях вчених 20-х – 60-х рр. XIX ст. можна говорити лише в плані браку зв'язку між реконструйованими архетипами та фонетичними законами. Відкриттям у царині історичної фонетики германських мов стало формулювання першого германського пересування приголосних, що

отримало назву закону Раска-Грімма. Лінгвісти реконструювали індоєвропейську прамову як систему форм, що відіграло важливу роль у розробці методики реконструкції систем давньої мови (А. Шлейхер); мовознавці реконструювали давній архетип [дж] (І. І. Срезневський); у переході [о] в [і] реконструювали проміжний звук [у] (Я. Ф. Головацький); реконструювали перехід [о], [е] > [ъ], [ь], називаючи [о], [е] праслов'янськими архетипами, а [ъ], [ь] – інноваціями старослов'янської мови (М. О. Максимович).

6. Досягненням генетичного мовознавства 20-х – 60-х рр. ХІХ ст. стало намагання вчених визначати часові межі виникнення та існування того або іншого фонетичного явища. Аналіз праць лінгвістів свідчить, що хронологізація й локалізація фонетичних явищ у них мала абсолютний характер. При тому варто враховувати, що вчені часто лише вказували на перші фіксації тих або тих фонетичних явищ і процесів у давніх писемних пам'ятках, не висвітлюючи питання про час їхньої появи в самій мові (діалекті).

7. Для студій представників генетичного мовознавства 20-х – 60-х рр. ХІХ ст. є характерним успішне застосування та поступове вдосконалення прийому систематизації матеріалу. Обмеженість систематизації полягає в порівняно невисокій мірі узагальнення, що виявилось у трактуванні архетипів і фонетичних законів як ізольованих, системно не пов'язаних.

Основні положення цього розділу викладені в публікаціях автора [423; 429; 431; 434; 438].

РОЗДІЛ 3

МОВА ЯК СИСТЕМНИЙ ФЕНОМЕН У ЄВРОПЕЙСЬКОМУ МОВОЗНАВСТВІ 70-х рр. ХІХ – початку ХХ ст.

3.1. Розвиток загального уявлення про мову як системний феномен у мовознавстві 70-х рр. ХІХ – початку ХХ ст.: статичний і динамічний аспекти

Як ми зазначали вище (див. Вступ), системний підхід компаративістів 70-х рр. ХІХ – початку ХХ ст. до історико-фонетичних явищ виявився в ході застосування вченими низки прийомів і процедур: генетичного ототожнення фактів, реконструкції архетипів і фонетичних законів, хронологізації й локалізації мовних явищ і їхніх системно пов'язаних сукупностей. Таке усвідомлення системності мови було включено в контекст явищ різних індоєвропейських мов; ці явища компаративісти розглядали в різнобічних зв'язках, як елементи динамічних систем.

Розвиток системного підходу до історико-фонетичних явищ у європейському мовознавстві зазначеного періоду значною мірою пов'язаний з науковою діяльністю вчених Харківської (Потебня, Колосов, Житецький), Лейпцизької (А. Лескін, Г. Остгоф, К. Бругман, Б. Дельбрюк, Г. Пауль), Московської (П. Ф. Фортунатов, Шахматов, Дурново та ін.) і Казанської (Бодуен де Куртене, М. В. Крушевський, В. О. Богородицький та ін.) лінгвістичних шкіл, а також таких мовознавців, як К. Вернер, Соссюр, Соболевський, Кримський, П. О. Бузук, Є. К. Тимченко та ін.

Чимало нового в утвердження тези про системність мови, її поглиблення та втілення в практику на конкретному історико-фонетичному матеріалі внесли вчені Харківської лінгвістичної школи [139, с. 8–9]. Є вагомими підстави констатувати для них свідому орієнтацію на принцип системності у вивченні мовних (зокрема, історико-фонетичних) явищ [там само, с. 84].

Як відзначають дослідники наукової творчості Потебні, системне трактування мовних явищ з достатньою повнотою відбилося в працях ученого з

історичної фонетики східнослов'янських мов [348, с. 43]. Проведений нами аналіз показує, що цей висновок можна поширити й на історико-фонетичні студії Колосова та Житецького.

Наше дослідження передбачає не тільки аналіз історико-фонетичних студій учених, до наукової творчості яких ми звертаємося. Безперечним видається доцільність звернення до теоретичних досліджень лінгвістів.

У цьому плані характерною є постать Потебні. Фундатор Харківської школи неодноразово висловлювався щодо системного характеру мови як такої. Зокрема, добре відома дослідникам розгорнута потебнянська теза, у якій відбився погляд Потебні на мову як системний феномен: «Не все одно, чи видається нам мова зібранням безладних і довільних значків, з [яких] кожний необхідно заучувати поодиноці і кожний обтяжує пам'ять, заважаючи іншого роду розумовій діяльності, або ж зв'язною системою, у якій знання дечого дає ключ до розуміння незрівнянно більшого» [395, с. 68]. Лінгвістичні історіографи звертаються й до більш стислої характеристики мови, поданої Потебнею, власне, до дефініції мови як «системи знаків, здатної до невизначеного, до безмежного розширювання» [311, с. 134].

Як відзначають дослідники, Потебня не вживав термінів *система*, *системність*. Однак, якщо ми звернемося до поданого Потебнею аналізу конкретних мовних (у тому числі історико-фонетичних) явищ, ми побачимо яскраву картину трактування вченим системності мови [139, с. 84–85].

Звернення до студій Колосова дозволяє дійти висновку, що він також розвивав тезу про необхідність системного підходу до фонетичних явищ. Це пов'язане з тим, що, за Колосовим, у будь-якій мові «є своя система, свої звукові відношення» [293, с. 8]. У цьому сенсі «будь-який говір є самостійним організмом» [там само, с. 9], при цьому він не може відрізнитися від інших, близьких йому говорів тільки однією будь-якою ознакою, оскільки з цією ознакою обов'язково пов'язані інші. Звідси необхідність «установлення гармонії в теорії звукових відношень» [292, с. 8].

На думку Колосова, мовознавство можна вважати експланаторною наукою лише за умови системного підходу до мови: «Можна розраховувати – у майбутньому – на такий стан науки про мову, завдяки якому, на основі певних відомих рис, спеціаліст буде спроможним робити висновки про інші, теоретично визначаючи звукову фізіономію певної мови або наріччя» [294, III].

Ця теза зараз сприймається як надзвичайно сучасна й актуальна. Але слід пам'ятати, що книжка Колосова «Обзор звуковых и формальных особенностей народного русского языка» [там само], на яку ми тут посилаємося, вийшла друком у 1878 р., коли певна частина лінгвістів бачила в мові скоріше конгломерат не пов'язаних одне з одним явищ або впорядковану множину, ніж власне систему. Треба мати на увазі, що якщо в межах системи все є взаємопов'язаним і взаємозумовленим, то від зміни частин у впорядкованій множині справа не змінюється.

У розділі 2 ми відзначали таку особливість лінгвогенетичних студій 20-х – 60-х рр. XIX ст., як «атомарність». Водночас ми підкреслювали відносний характер такої «атомарності». Звичайно, в часи Потебні лінгвістика в цій царині просунулася вперед, однак, як показує аналіз, «атомарність» була притаманна багатьом дослідженням сучасників фундатора Харківської школи. Характерно, що Потебня зауважував: «До цього часу мовознавство здебільшого змушене обертатися в колі елементарних спостережень над розрізненими явищами мови й дає нам право лише сподіватися, що подальші комбінації цих явищ від нього не втечуть» [386, с. 162].

Звідси намагання вчених Харківської школи теоретично обґрунтувати системний підхід до мови. «Ми вирішили залишити осторонь прийом уривчастого, розрізненого вивчення звукових явищ. Нам здавалося, що, висмикуючи один факт з низки генетично споріднених фактів, ми позбавляємо його ґрунту та мимоволі через це даємо йому фальшиве висвітлення. Визначити цей ґрунт, хоч би приблизно, було нашим завданням...», – писав Житецький у книзі «Очерк звуковой истории малорусского наречия» [231, с. 144–145].

Системні уявлення про мову були властиві й молодограматикам, незважаючи на «атомарність», яку стосовно вчених Лейпцизької школи констатує більшість дослідників.

Так, ваду студій Г. Пауля С. Д. Кацнельсон убачав у тому, що «системні відношення та причинові зв'язки приносяться ним... у жертву упередженій ідеї про безроздільне панування випадковості в мові» [273, с. 11]. З цим важко погодитися. Цитоване С. Д. Кацнельсоном зауваження Пауля про те, що «для співвідношень мовних явищ між собою є характерною... відсутність загальних логічних принципів» і що «в цій царині ми постійно натрапляємо на випадковість» [359, с. 313], стосується «історії розвитку значень слів» [там само, с. 313] і, отже, не має універсальної значущості. Крім того, перед тим як вказати на чинник «випадковості», Пауль висуває важливе твердження про системність у підході до мови, яке він називає «основним»: «Окреме мовне явище можна досліджувати тільки при постійному врахуванні всієї сукупності мовного матеріалу» [там само, с. 313].

Як відзначалося (2.1), у лінгвістичній історіографії набув певного поширення погляд, згідно з яким для більшості генетичних досліджень XIX ст. був характерним брак системного підходу до мови. У першій половині XIX ст. тільки В. Гумбольдт бачив у мові систему. Сучасники Гумбольдта та наступні покоління мовознавців, включаючи молодограматиків, пішли шляхом «атомістичного» вивчення окремих елементів мови; до ідеї системності мови лінгвісти повернулися значно пізніше завдяки працям Бодуена де Куртене та Соссюра [249, с.173].

На «атомізм» молодограматиків як на позитивістську ознаку вказував В. Брьондаль [40, с. 40–41].

Проте твердження, відповідно до якого класична компаративістика розглядала мовні явища поза системою, суперечить реальним фактам (2.1).

Аналіз свідчить, що теза про «атомізм» молодограматиків потребує перегляду. Розглянемо це питання докладніше.

На «атомізм» досліджень Пауля вказує С. Д. Кацнельсон. Він пише про нездатність молодогограматиків побачити причиновість і закономірність мовних змін і пояснює це «невмінням розкрити взаємозв'язок і зчеплення явищ, що утворюють тканину мови» [273, с. 19]. З погляду С. Д. Кацнельсона, Пауль розглядає розвиток мови не як розвиток системи, а як ряд не зв'язаних між собою «ліній розвитку». Кожне явище мови має в зображенні молодогограматиків свою власну історію, незалежну від історії інших елементів [там само, 19].

Проте, як видається, «лінії розвитку» – це фрагменти системи, а їх дослідження є реалізацією системного підходу до мови.

Як переконливо показала Л. Г. Зубкова, Пауль не тільки розглядав мову як систему, а й брав до уваги всі три атрибути мовної системи – структуру, субстанцію та функцію (звичайно, не вживаючи цих термінів) [254, с. 276–277].

Урахування звукових законів і відповідностей, розглянутих у контексті саморуху мови, спричиняється до твердження, що всі зміни мови (за винятком запозичень) відбуваються згідно з певним планом і порядком. Якщо представити це в сучасних лінгвістичних термінах, то можна сказати, що діахронічна зміна одного звука впливає на зміну іншого. Тому звукові закони є завжди результат взаємовпливу.

Генетичне мовознавство ХХ ст. прийшло до методологічно важливого твердження про те, що будь-яка реконструкція за своєю спрямованістю завжди є системною, а цінність поняття фонетичного закону полягає, зокрема, у тому, що реконструйовані фонетичні закони дозволяють об'єднати розрізнені звуки в певні групи (2.1).

Здійснений нами аналіз свідчить, що про ізольоване вивчення окремих мовних елементів в працях молодогограматиків можна говорити в плані відсутності зв'язків між реконструйованими архетипами та фонетичними законами.

Молодограматикам, так само як їхнім сучасникам, було притаманне інтуїтивне тлумачення фонем як звукотипу, отримане внаслідок узагальнення звуків мовлення на основі фізіолого-акустичної подібності.

Однак, звичайно, загальний рівень розвитку описової та історичної фонетики ХІХ ст. – початку ХХ ст. не дозволяв чітко розрізняти фонему та її варіанти; питання про те, чи є, наприклад, [j] у тій або іншій фонетичній системі самостійною фонемою, не ставилося.

Характерно, що Бругман, доводячи первинність для праїндоевропейської мови звуків [j] та [i], не ставив питання про те, чи були ці звуки різними фонемами або вони виступали як варіанти однієї фонему [545, с. 568–570].

Необхідно відзначити, що поняття системи мови передбачає вивчення звукових одиниць у двох планах: синтагматичному і парадигматичному [202, с. 41]. На думку К. В. Горшкової, притаманне фонетистам ХІХ ст. – початку ХХ ст. (очевидно, дослідниця має на увазі й молодогограматиків) трактування фонему виникає при висуванні на перший план синтагматики мови; правила протиставлення звукових одиниць, що впливають з учення про їхню опозицію, поки ще не беруться до уваги; у кінці 20-х рр. – на початку 30-х рр. ХХ ст. з'являються перші праці з історичної фонології, що розглядають цю проблему з принципово нових позицій [там само, с. 60].

Чи означає це, що у фонетичних студіях ХІХ ст. – початку ХХ ст. парадигматичний план узагалі відсутній? З нашого погляду, мав рацію Г. С. Кличков, зазначаючи, що поняття системи як сукупності, у якій сутність кожного елемента визначається взаємовідношеннями з усіма іншими, сформувався в процесі реконструкції прамов, у тому числі в працях молодогограматиків [280, с. 153].

Це можна проілюструвати матеріалом реконструкції молодогограматиками глухих аспірат (придихових). Питання про те, чи варто приписувати праїндоевропейському мовному станові глухі придихові поряд із дзвінками, є спірним. Бругман уключив глухі аспірати у свою систему. У бругманівській чотиричленної реконструкції проривних кожен член входить у дві бінарні опозиції за ознаками дзвінкості/глухості, з одного боку, придиховості/відсутності придиховості – з іншого.

Попри те, що суперечки навколо проблеми глухих аспірат велися досить довгий час, Й. М. Тронський у 1967 р. мав усі підстави констатувати, що бругманівська система двадцяти проривних з її п'ятьма рядами, диференційованими за активним органом мовлення, і чотиричленним протиставленням за способом артикуляції витримала іспит часом.

Чи не головною заслугою Соссюра перед мовознавством є утвердження системного підходу до мови, концентрація уваги на дослідженні того внутрішнього в мові, що визначає її суть як засобу комунікації. За Соссюром, властивості будь-якого мовного елемента визначаються шляхом зіставлення його з іншими елементами. Звичайно, важливою є природа мовної одиниці, але надзвичайно важлива й її протиставленість іншим одиницям. Так Соссюр уводить нове для лінгвістики поняття вартості як реляційної властивості одиниць мови. Для пояснення цього поняття в «Курсі загальної лінгвістики» наведено приклад зі сфери шахів: «Візьмемо коня: чи є він сам по собі елементом гри? Аж ніяк, оскільки в своїй чистій матеріальності поза своєю клітинкою та іншими умовами гри він є нічим для гравця; він стає реальним і окремим елементом, лише набувши певної ролі і утворивше з нею єдине ціле» [454, с. 140].

На думку лінгвіста, мовна система ґрунтується на відношеннях. Серед відношень між елементами мовної системи Соссюр виділяв відношення, засновані на лінійному характері мови, коли мовні елементи вишикуються один за одним у потоці мовлення (*синтагматичні*), і відношення *асоціативні* (мовні одиниці асоціюються з іншими мовними одиницями в пам'яті). Згодом останні стали називати *парадигматичними*.

Мова, за Соссюром, є найважливішою *знаковою* системою. Під знаком він розумів двосторонню одиницю, що має вираження і зміст.

Для вчених Московської школи теза про системність мови стала одним з найважливіших тверджень, розроблених як у теоретичному, так і в практичному аспекті.

Як зазначав Шахматов, унаслідок дії психічних законів «звукові уявлення виявляються не у вигляді поодиноких, розрізнених фактів, а в тісному та зумовленому зв'язку між собою» [511, с. 77].

Бодуен де Куртене виходив з уявлення про внутрішню цілісність мови як системи [33, т. 1, с. 63]. Однак Бодуен де Куртене не обмежується цим і йде далі, ніж його попередники й сучасники, в аналізі мови, у виявленні мовних одиниць і відношень між ними [254, с. 312]. Зокрема, у статті «Человечение языка» (1893) Бодуен де Куртене писав про те, що «звуки мови» є елементами «оформленими, поставленими в певне взаємне відношення один до одного» [33, т. 1, с.259].

У внутрішній, психічній стороні мови Бодуен де Куртене розрізнявав, по-перше, «відбиття зовнішнього і внутрішнього світу в людській душі за межами мовних форм», по-друге, самі ці форми [там само, с. 214].

У цілому щодо мови можна говорити про розмежування 1) її «зовнішньої», фонетичної сторони; 2) її «позамовної сторони, сторони семантичних уявлень, сторони семасіологічної»; 3) «морфологічної сторони, її структури, що є основною визначальною рисою людської мови» [33, т. 2, с.163].

Згідно з Бодуеном де Куртене, перші дві сторони «лежать, власне кажучи, за межами мови», і «одна тільки структура мови в найширшому значенні цього слова ... є явищем, властивим виключно мові» [там само, с. 163].

Як відомо, Бодуену де Куртене належить заслуга введення в науковий обіг понять фонем, морфем і синтагми [254, с. 312].

Бодуен де Куртене висунув і надалі розвивав своє тлумачення мовної системи як сукупності, частини якої зв'язані між собою відношеннями значення, форми, звучання тощо. Так, у докладній програмі лекцій в Казанському університеті (1876/77 навч. р.) Бодуен де Куртене зазначав, що «фізіологічно тотожні звуки різних мов мають різне значення, згідно з відношеннями до інших звуків» [33, т. 1, с. 98].

Надалі трактування Бодуеном де Куртене мовної системи ускладнюється й застосовується не тільки до фонологічного, а й до інших рівнів [23, с. 119]. «Усі елементи мовного мислення, як фонетичні, так і морфологічні й семасіологічні,

поєднуються самі собою в групи й розряди», – відзначав фундатор Казанської школи [33, т. 2, с. 260].

Теза про системність мови посідає значне місце в працях Крушевського. Він, зокрема, писав: «У мові – як і взагалі в природі – вельми важко провести будь-які межі» [302, с. 28]; «попри всі ухилення – мова є єдиним гармонічним цілим» [303, с. 122].

За Бодуеном де Куртене, мовна система, є історичною категорією: «В історії мови ми констатуємо групування за протиставленнями й відмінностями, що постійно оновлюються» [33, т. 2, с. 173].

Бодуен де Куртене твердо стояв на тій точці зору, відповідно до якої зміни мови виходять із системи та мають своїм наслідком її зміни. До цього висновку він прийшов вже в 1871 р.: «Механізм мови та взагалі її будова та склад у певний час є наслідком усієї історії, що передувала їй, усього розвитку, що передував їй, і навпаки, цим механізмом у певний час зумовлюється подальший розвиток мови» [там само, т. 1, с. 68]. Так, «німецьке *s* тому могло розвинутися в *r*, що вся німецька звукова система була тоді зовсім відмінної від слов'янської системи, у якій *s* такій зміні не піддавалося» [там само, с. 195].

Характеристика історичного процесу розвитку звуків, як вказує Бодуен де Куртене, припускає визначення того, «у якому напрямку розвинулися окремі категорії звуків і вся звукова система в цілому» [там само, с. 133].

«У житті мови, – писав Бодуен де Куртене, – помічається постійна праця над усуненням хаосу, розладу, безладності й плутанини, над введенням у ній порядку й одноманітності» [там само, с. 94–95]. Звідси зникнення різноманітності дитячої мови й уподібнення її мові оточення, зменшення різноманітності «племінних» мов, підведення відособлених і пережиткових форм під загальні типи [там само, с. 95]. «Але «природні» мови не встигнуть ще позбутися одного пережитку колишніх відмінностей, колись так чи інакше обґрунтованих, як уже дія нових чинників створює нові відмінності в такому ж роді й ставить нові завдання для розв'язання» [там само, с. 157]. З цієї причини й через нерівномірність розвитку «результатом мовних змін є різні нашарування, різні,

так би мовити, шари в складі й будові кожної мови» [там само, т. 1, с. 248]. Наявність же в мові різних хронологічних нашарувань служить стимулом усе нових і нових її перетворень.

Бодуен де Куртене вважав, що «принцип генетичного поділу споріднених мов варто шукати не за загальноприйнятим звичаєм – в окремих фонетичних, лексичних і формальних відмінностях, але в загальних прагненнях, що зумовлюють своєрідний розвиток усього механізму мови, оскільки тільки ці загальні прагнення можна визнати характеристичними й постійними властивостями, які відокремлюють окремі мови в середовищі всіх інших, що знаходяться з ними в більш-менш близькій спорідненості» [там само, с. 71].

В ідеалі «характеристики мов за певними статичними особливостями мають бути замінені характеристиками за цілими лініями історичного розвитку, за цілими лініями поступових видозмін, здійснених мовами упродовж їх багатовікового історичного життя» [там само, т. 2, с. 35].

Важливо й те, що, згідно з Бодуеном де Куртене, зміни в фрагментах мовної системи не є автономними. Тому «перевага психічних відношень звуків над їх фізическою стороною», крім зв'язків усередині звукової системи, може бути зумовлена функційно – так званім «психічним наголосом, або акцентом», тобто «більшою або меншою функційною важливістю вимовно-слухових елементів, що входять до складу морфем» [там само, с. 306]. З погляду Бодуена де Куртене, «присутність «психічного наголосу» робить фонему стійкою»; при його відсутності «виразність фонем усе більш слабшає» аж до її зникнення [там само, с. 40–41].

Інтенсивність «психічного наголосу» і зв'язана з ним схильність до змінюваності і незмінюваності фонем визначається, отже, ступенем морфологізації та семасіологізації вимовно-слухових елементів [там само, с. 339]. Наприклад, у польській мові [o] збереглося як закінчення у *wieko*, *kopyto* і т. п., але зникло в прислівниках *tamo*, *tako* [там само, с. 306].

Як вважає Л. Г. Зубкова, «вчення Бодуена де Куртене про систему мови підготувало сучасні уявлення про мовну систему як цілісну сукупність

взаємозалежних одиниць, про організацію її за рівнями, про залежність властивостей мовних одиниць від їх місця в системі, про ієрархію одиниць, про типи відношень між ними, про механізми їх виділення та функції, про характер і межі варіативності» [254, с. 311].

Учені Харківської школи розглядали поняття мовної системи як в описовому, так і (переважно) в історичному аспекті: в історії тієї або іншої мови система зазнає певних якісних змін [139, с. 85].

Аналіз мовної системи в історичному аспекті в практиці фонетичних досліджень учених Харківської школи був пов'язаний із системним підходом до сучасних мов. Зокрема, Колосов підкреслював, що «малоруська фонетика становить органічну цілісність, що вказує на органічний розвиток» [344, с. 266].

Як відомо, Потебня висунув поняття синтаксису і етимології, що відносяться одне до одного, як опис сучасного стану певної мови до її історії: «Буде перед нами речовинне або формальне значення слова, ми однаково а) або визначаємо його, що можливе тільки з контексту, зі сполучення його з іншими – точка синтаксична; б) або відшукуємо шлях, яким мова дійшла до цього значення, – точка етимологічна» [382, с. 47–48]. Зокрема, «точки зору етимологічну (історичну) і синтаксичну (описову) застосовують і до фонетики» [там само, с. 48].

У монографії В. А. Глуценка показано, що твердження про історичний характер мовознавства Потебня поширював не тільки на етимологію, а й на синтаксис [139, с. 46]. У лінгвістиці Потебня бачив одну з історичних наук: «Наука про мову в найвищому своєму виявленні й може бути тільки історією, частиною загальної історії людства. Описи мови як предмета є тільки першим, грубо-емпіричним ступенем мовознавства. Ніщо в мові не може бути з'ясоване інакше, ніж своїм походженням» [385, с. 157].

Між описовим та історичним дослідженням мови існує тісний зв'язок: «Чим яснішим стає зв'язок моментів життя мови, тим менш потрібним видається з метою порядку та ясності далеко розносити пояснення етимологічні і синтаксичні. Оскільки історичність є суттєвою рисою мовознавства і оскільки

синтаксис є моментом історії мови, неісторичне мовознавство як наука, неісторична етимологія і неісторичний синтаксис однаково неможливі» [386, с. 48].

Як буде відзначено далі, поняття *синтаксис* і *етимологія* Потебні співвідносяться з поняттями *статика* і *динаміка* Бодуена де Куртене та *синхронія* і *діахронія* в «Курсі загальної лінгвістики» Соссюра [454]. Тут підкреслимо, що трактування Потебнею синтаксису як «моменту історії мови» відповідає тезі Бодуена де Куртене про статику мови як окремий випадок її динаміки (див. нижче).

Потебнянські терміни *синтаксис* і *етимологія* зберігали свою актуальність й на початку ХХ ст. Їх уживав, зокрема, П. О. Бузук [52, с. 66–67]

Отже, для Потебні історизм є провідним методологічним принципом не тільки в студіях з історії мови, а й в описових працях. Те саме стосується Колосова [139, с. 47].

Це відбилося в студіях Потебні та Колосова, виконаних на східнослов'янському мовному матеріалі. Треба відзначити, що назви низки праць Потебні (напр., «Заметки о малорусском наречии» [384]) і Колосова (зокрема, «Обзор звуковых и формальных особенностей народного русского языка» [294]) не передбачають розгляду мовних явищ в історичному аспекті. Проте його наявність (подається як історичний коментар) є цілком закономірною. За спостереженнями В. А. Глуценка [145, с. 104], Колосов убачав наступність опису матеріалу в книжці «Обзор звуковых и формальных особенностей народного русского языка» [294] з описом у праці Потебні «Два исследования о звуках русского языка» [383]. Ця наступність полягає не тільки в тому, що ці студії, за словами Колосова, дають «систематичний огляд форм народної мови» [294, I], а й у наявності історичного коментаря.

Колосов підкреслював: «Про кожную особливість народної мови я мусив висловлюватися, пояснюючи її відношення до інших рис мови та вказуючи на зв'язок явищ сучасної руської мови (східнослов'янських мов – В. С.) з відповідними в давньоруській» [там само, II].

Ця вимога була реалізована на практиці. Так, занепад редукованих голосних [ъ], [ь] Потебня та Колосов розглядають у студіях як з історичної фонетики [295, с. 20, 74, 87; 398, с. 25–108; 402, с. 47–60], так і з діалектології тогочасних східнослов'янських мов [294, с. 106–107; 383, с. 54–57, 74–75; 384, с. 11–14].

Учені Харківської школи добре бачили відмінності між такими описовими дослідженнями з обов'язковим історичним коментарем і власне історико-мовними студіями. Цікавою в цьому плані видається оцінка книжки Буслаєва «Историческая грамматика русского языка», подана Колосовим: «Але історична граматика, що розподіляє дані мови за граматичними категоріями, не одне й те саме, що історія мови, якої завдання – простежити хронологічно, поступово різні зміни, що відбуваються в мові з плином часу, і дати їм пояснення на історичному ж ґрунті» [293, VI]. У зв'язку з цим Колосов зауважував, що з моменту виходу монографії Лавровського «О языке северных русских летописей» (1852) «не було зроблено жодної нової спроби історичного огляду долі руської мови (східнослов'янських мов – В. С.)» [там само]. Відповіддю на цю потребу часу і стали історико-лінгвістичні праці Потебні, Колосова та Житецького, присвячені головним чином фонетичним явищам східнослов'янських мов.

Розгляд мовної системи в історичному аспекті в практиці фонетичних досліджень учених Харківської школи був пов'язаний з трактуванням системного характеру сучасних мов. Так, Колосов підкреслював, що «малоруська фонетика становить органічну цілісність, що вказує на органічний розвиток» [294, с. 266].

Розмежування описового та історичного дослідження мови посідає значне місце в працях учених Лейпцизької школи (молодограматиків), насамперед Пауля. Як відзначають дослідники [273, с. 13–14], Пауль кваліфікував мовознавство як історичну науку. У його концепції саме історичне й тільки історичне дослідження мови є науковим [252, с. 42–44]. «Як тільки дослідник переступає за межі простої констатації поодиноких фактів, як тільки він робить спробу знайти зв'язок між явищами й зрозуміти їх, – відзначав Пауль, – одразу ж починається царина історії» [359, с. 43]. Так само вважали Остгоф і Бругман [248, с. 188].

Цей погляд стає зрозумілим і логічним, якщо зважати на те, що молодограматика й у тогочасних мовах шукали те, що характеризує мову як історичний феномен. Оскільки описове мовознавство неминуче включає в себе врахування походження та закономірностей розвитку мовних явищ, воно також є науковим [252, с. 43], хоча такий науковий опис є важкою справою [там само, с. 52]. Тут доречним буде навести подане Паулем визначення історичної граматики: «Історична граMATика є в сутності лише поєднанням ряду паралельних описових граMMатик» [359, с. 45].

Тому К. Р. Янковскі та Л. Г. Зубкова, безперечно, мають рацію, коли підкреслюють, що Пауль ще до Соссюра обґрунтовував необхідність описового дослідження сучасних мов для пізнання сутності мови та її історичного розвитку [254, с. 273; 564, с. 146–147]. У зв'язку з цим не можна не погодитися з К. Р. Янковскі в тому, що постійна увага до сучасного мовлення, а не до давніх писемних пам'яток сприяла спрямованості молодограматиків до описового аналізу мови [564, с. 135].

Пауль відзначав, що для вивчення історичних процесів необхідно порівнювати описи станів мови в різні періоди її розвитку [359, с. 53]. Отже, Пауль теоретично обґрунтовував доцільність вивчення історії мови за так званими синхронними зрізами. Це дає можливість виділити етапи мовного розвитку [там само, с. 54].

У «Курсі загальної лінгвістики» Соссюра розмежовано два аспекти в мові і, відповідно, в мовознавстві: синхронію і діяхронію. Синхронія – це вісь одночасовості, де розташовуються явища, які співіснують у мові, і де немає втручання часу. Діяхронія – це вісь послідовності, де кожне окреме явище розміщується в історичному розвитку з усіма змінами. Відповідно в «Курсі загальної лінгвістики» розрізнено дві лінгвістики: синхронічну й діяхронічну. У книзі це розрізнення проведено послідовно, йому надано значення методологічного принципу.

Зрівняння синхронічної лінгвістики з діяхронічною на той час було сміливим кроком, бо описову (синхронічну) лінгвістику упродовж майже всього

XIX ст. багато хто вважав ненауковою; мовознавство часто розглядали як практичну дисципліну («для гімназій»). У «Курсі загальної лінгвістики», по суті, реабілітувано синхронічну лінгвістику. «Приділивши надто велику увагу історії, лінгвістика має тепер повернутися до статичної точки зору традиційної граматики, але по-новому зрозумілої і з іншими підходами; історичний метод сприятиме цьому оновленню і опосередковано допоможе краще зрозуміти стани мови» [454, с. 106].

Уведення протиставлення синхронії й діяхронії корінним чином змінило спрямованість лінгвістики XX ст., відкрило шлях до зосередження на синхронічній лінгвістиці, яка відставала від діяхронічної. Це допомогло лінгвістиці вийти з кризи, в якій вона на той час опинилася.

Багато хто з мовознавців, зокрема лінгвоісторіографів, підкреслюючи значення цих досягнень Соссюра, зазначає: не можна погодитися лише з тезою Соссюра про системність синхронії і асистемність діяхронії, оскільки зміни в мові мають системний характер.

Проте сучасні лінгвоісторіографічні дослідження дозволяють стверджувати, що терміни *синхронія* і *діяхронія*, протиставлені один одному як сучасний стан мови і історія мови, запропонував не Соссюр (традиційний погляд), а упорядники «Курсу загальної лінгвістики». Так, у монографії харківської дослідниці О. Просяник «Фердинанд де Соссюр: деміфологізація концепції» встановлено: Соссюр не вживав цих термінів у названих значеннях і не протиставляв синхронічний підхід до мови діяхронічному; він не стверджував, що системні властивості мови виявляються тільки в синхронії, а в діяхронії системності немає, що змінюються окремі мовні явища, а не система певної мови в цілому і що, отже, конкретні мовні зміни мають асистемний характер [404, с. 211–216].

Проте саме за цю «асистемність» нерідко дорікали Соссюрові прихильники системного підходу до мови. Іронія долі полягає в тому, що багато хто з лінгвістів критикував Соссюра за думки, яких швейцарський учений ніколи не висловлював.

Так, Соссюрові приписували (й іноді продовжують приписувати зараз) абсолютне протиставлення двох точок зору – синхронічної і діяхронічної, погляд,

згідно з яким сучасна система будь-якої мови завжди незалежна від її історичного минулого, переконання, що діахронічний підхід дає можливість дослідити лише розрізнені мовні факти.

У цьому контексті важливо встановити, як саме трактував Соссюр системність мови і як він співвідносив цей феномен з іншими базовими поняттями лінгвістичної науки.

Здійснивши системне дослідження нововиявлених автографічних матеріалів Соссюра, О. Просяник тим самим змогла переосмислити наукову спадщину швейцарського лінгвіста. Фактично йдеться про ревізію традиційного тлумачення фундаментальних тверджень концепції Соссюра. Це переосмислення здійснене з функційно-прагматичних позицій.

Теоретичну концепцію Соссюра звичайно розглядають крізь призму «Курсу загальної лінгвістики» – славнозвісної праці, яку написав, однак, не Соссюр, а його послідовники Ш. Баллі та А. Сеше у співпраці з А. Рідлінгером.

Соссюр прочитав три цикли лекцій із загального мовознавства в Женевському університеті в 1907, 1908–1909 і 1910–1911 роках перед невеликою студентською аудиторією. Після смерті Соссюра (1913) Баллі та Сеше вирішили опублікувати соссюрівські курси. Проте самі Баллі та Сеше ці лекції не відвідували, тому вони звернулися до одного із слухачів, студента А. Рідлінгера.

За неповними чернетками Соссюра і за студентськими нотатками лекцій три редактори в 1916 р. опублікували книгу, що відома в світовому мовознавстві як класична праця «Курс загальної лінгвістики» («Cours de linguistique générale»), авторство якої приписують Соссюрові [там само, с. 7–10], хоча фактично Соссюр не є автором цієї книжки.

Це важливо підкреслити, оскільки концепція Соссюра значною мірою стала низкою міфів: Соссюрові багато хто з мовознавців приписував і продовжує приписувати те, про що Соссюр не писав; Соссюра часто критикували за думки, які йому не належали.

У 1957 р. Р. Годель опублікував книжку «Рукописні джерела «Курсу загальної лінгвістики», де вміщено додаткові записи лекційних курсів Соссюра,

його чернетки, низку інших соссюрівських документів, а також студентські записи, не використані видавцями «Курсу загальної лінгвістики» (1916) [554]. Р. Годель першим звернув увагу на суттєві концептуальні розбіжності між текстом «Курсу загальної лінгвістики» і зазначеними матеріалами [404, с. 10–11].

Справу Р. Годеля в 1967 і 1974 рр. продовжив Р. Енглер [579; 580] який сприяв відокремленню думки Соссюра від домислів (що належать видавцям книги й численним коментаторам) [404, с. 12].

Частину зазначених матеріалів у 1990 р. було перекладено російською мовою [456, 274 с.].

У 1996 р. було знайдено невідомі записи Соссюра, опубліковані в 2002 р. [581].

Усі ці автографічні тексти Соссюра стали матеріалом дослідження в монографії О. Присяник.

Авторка монографії говорить про номотетичний проект Соссюра, маючи на увазі соссюрівську методологію: концепцію Соссюра в книзі О. Присяник розглянуто як спробу перетворити лінгвістику в повноцінну науку зі своєю ідеографією (описом окремих фактів) і своєю номотетикою (що пояснює головні засади певної концепції, у нашому випадку концепції Соссюра) [404, с. 201]. «Саме таким номотетичним проектом була його теорія мовної діяльності», – пише про Соссюра О. Присяник [там само, с. 201].

Сутність номотетичного проекту Соссюра, на думку О. Присяник, «полягає в представленні трансцендентальних принципів організації людського лінгвосеміотичного досвіду на протипагу ідіографічним описам окремих фактів, що існують у конкретному культурно-історичному середовищі і, навіть більше, на протипагу самим історичним змінам, що відбуваються в мовній діяльності тієї конкретної мови» [там само, с. 205].

Це, як вважає О. Присяник, стосується й відомої соссюрівської метафори вживання мови як виконання музичного твору [там само, с. 205]. Коментуючи цю метафору, О. Присяник [там само] погоджується з В. М. Бріциним і В. В. Мозгуновим, які визначили неповноту соссюрівської аналогії: «виявляється,

що мовці зазвичай (якщо не брати до уваги периферійні випадки, пов'язані з вивченням на початковому етапі іноземних мов) прямо не відтворюють даних граматик і словників, вони покладаються у своїй мовній діяльності на власний комунікативний досвід, на засвоєні стереотипи спілкування в колективі, в соціумі. Через приблизність знань мовних норм, закріплених у граматиках і словниках, мовець постійно не тільки відтворює мову, а й створює нове в мові, несвідомо забезпечуючи її розвиток» [41, с. 132].

Аргументованою у викладі О. Просяник виступає теза про те, що Соссюр «досить послідовно відрізняв аспекти еволюційного розвитку мовної системи у мовній діяльності (а саме про це йдеться у даному фрагменті – «мовець постійно не тільки відтворює мову, а й створює нове в мові, несвідомо забезпечуючи її розвиток») і проблеми встановлення й вивчення системної сутності мови у кожний конкретний момент її існування» [404, с. 206].

Зміни в мові (у царині системних опозицій на різних рівнях мови) є повільними, вони не відбуваються навіть упродовж життя одного покоління. Зміни такого типу є, за Соссюром, не власне мовними, а когнітивними (мисленневими) [там само, с. 206].

Як справедливо відзначає О. Просяник, згідно з міркуваннями видавців «Курсу загальної лінгвістики» (але не Соссюра), синхронічне і діахронічне дослідження є різними способами вивчення того самого об'єкта.

Проте видавці «Курсу» помиляються: ці різновиди є «абсолютно відмінними дослідженнями принципово відмінних об'єктів» [там само, с. 210]; дослідникові «слід відділити власне семіологічний аспект *langage* (суть якого визначає мова) від несеміологічного (фонетичного ряду) і досліджувати їх різними методами: перше – системно, у режимі одночасності відношень, друге – діахронічно, у режимі послідовностей» [там само, с. 210].

Наступний епістеомологічний рух Соссюра О. Просяник убачає в розрізненні, з одного боку, «ідіосинхронічних станів мовної системи (і панхронічної сталості мовної діяльності як такої)» і «часткових чи системних змін, які відбуваються в мовній діяльності» Єдиним повноцінним і натуральним

об'єктом системного дослідження є «власне ідіосинхронічний стан мови, що базується на мовному чутті суб'єкта мовної діяльності й відображується в його мовленнєвих діях». Зміни ж, особливо часткові, можуть досліджуватися ретроспективним способом – «найгіршим з можливих, бо він є і несистемним, і неантропоцентричним (не базується на мовному чутті носія)» [там само, с. 210].

За Соссюром, наукове вивчення змін у мові (те, що називають історією мови) полягає в спробі роздільної реконструкції системних відношень на окремих етапах (попередніх станах мови), а потім на їх порівнянні та встановленні системних змін. Таку точку зору Соссюр називав *історичною*. Провести таке дослідження «без сучасних упереджень» надзвичайно важко, тому що неминуче виникає спокуса застосувати логіку *post hoc ergo propter hoc* («якщо певне явище виникло пізніше від іншого, воно виникло з його причини»). Сучасний учений може встановити, як було раніше і як стало пізніше, але це ще не означає, що він може зрозуміти, яку функційну вартість мав певний архетип у тій системі, у якій цей архетип реально функціонував, адже сучасний дослідник не має цілісного мовного відчуття досліджуваної мовної системи минулого (як функційного семіотичного знаряддя) [там само, с. 210–211].

Повернемося до двох різних об'єктів дослідження у трактуванні Соссюра, про які ми вже писали вище. Соссюр відрізняв стан мови як системи відношень (у свідомості мовця) і перманентну зміну мовних фактів суспільною групою як два різні об'єкти дослідження, але термінологічно Соссюр позначав їх не як синхронію і діахронію (саме так традиційно вважають, і це є одним з лінгвістичних міфів), а як стан свідомості та історичний стан [там само, с. 212].

Синхронічним же («ідіосинхронічним») Соссюр називав одномоментний стан системних відношень у мові як інформаційній (у першу чергу морфологічній) функції, протиставляючи його *діахронічному* (постійно змінному й послідовному) фонетичному ряду (Соссюр відзначав, що «діахронічна перспектива стосується фонетичних фактів» [581, с. 69]). На відміну від укладачів «Курсу загальної лінгвістики», Соссюр «не зводив темпорального статусу лінгвальних фактів до дихотомії «ідіосинхронія – діахронія», а вбачав у language

ще один темпоральний модус побутування – **панхронію** (виділено О. Просяник – В. С.), котру розумів як сукупність усіх моментів ідіосинхронії і противагу модусу» [404, с. 212]. Без такої противаги важко було б погодити факти постійної змінності й щомоментної незмінності та цілісності мови як системного феномена. Саме так Соссюр протистав термін *ідіосинхронія* терміну *діахронія*: не в значенні «сучасне – історичне», а в значенні «мовне (системне) – мовленнєве (лінійне)». При цьому обидва терміни входять у тріаду з терміном *панхронія* на тій самій zasadі, на якій *мова* і *мовлення* творять тріаду з *мовною діяльністю*, яка узагальнює їх. У контексті розглядуваних нами питань важливо відзначити, що Соссюр не вживав терміна *синхронія* (*ідіосинхронія*) для протиставлення наявного стану мови її історії. Для цього в Соссюра є терміни *l'etat* і *status* [там само].

Ще раз підкреслимо, що терміни *синхронія* і *діахронія*, протиставлені один одному як сучасний стан мови і історія мови, запропонували упорядники «Курсу загальної лінгвістики»; Соссюр не вживав цих термінів у названих значеннях і не протиставляв синхронічний підхід до мови діахронічному.

Проте, як ми вже відзначали, багато хто з мовознавців критикував Соссюра за тези, яких швейцарський лінгвіст не висловлював.

Типовими є зауваження С. Д. Кацнельсона: «Усупереч Соссюрові, який вважав, що «протиставлення двох точок зору – синхронічної і діахронічної – цілком абсолютне і не зносить компромісу», – є серйозні підстави вважати, що синхронія органічно пов'язана з діахронією. Синхронна система мови пронизана генетично-дериваційними зв'язками, які визначають не тільки взаємовідношення між елементами системи, а й спосіб їхнього вживання в процесах мовленнєвої діяльності» [274, с. 427].

Така оцінка поглядів Соссюра потрапила в навчальні посібники для закладів вищої освіти [297, с. 113].

Характерною є критика Р. О. Будагова: Соссюр помилявся, доводячи, що сучасна система будь-якої мови завжди незалежна від її історичного минулого [48, с. 7]. Проте Соссюр такого твердження не висував.

В. І. Абаєв також приписував Соссюрові розрив між синхронією і діахронією, тобто відмову від історичної інтерпретації (яка, за словами В. І. Абаєва, стала «найбільшим досягненням науки першої половини ХІХ ст.») [1, с. 28].

Традиційне (після виходу «Курсу загальної лінгвістики») поняття синхронії є «досить розмитим, оскільки незрозуміло, який це період – 10 років, 50 чи 100 і хто є носієм мови в її синхронії» [404, с. 213]. Ідіосинхронія у Соссюра – це «одномоментний стан мови, тобто стан під час її використання» [там само].

Як вважає О. Просяник, трактування співвідношення сучасного стану й розвитку мови у Соссюра було аналогічним бодуєнівському. Однак неправильне вживання терміна *синхронія* призводить деяких мовознавців до протиставлення позицій Соссюра і Бодуєна де Куртене, наприклад в праці О. С. Ахманової [15, с. 27].

Важливо, з нашого погляду, звернути уваги ще й на тезу про можливість поєднання – в межах того самого дослідження – історичного і сучасного чинників. Соссюр вважав, що таке поєднання руйнує об'єкт лінгвістичного аналізу: з історичного погляду, наприклад, праїндоевропейська мова, а також латина й сучасна французька – це та сама еволюційно єдина сутність. Відрізняються ці мови тільки синхронними системами [404, с. 215].

Коментатори концепції Соссюра достатньо часто не розрізняють онтологічний і епістемологічний рівні. На онтологічному рівні Соссюр виділяв три темпоральні аспекти в мовній діяльності: панхронію (тривання), ідіосинхронію (одномоментний стан) і діахронію (мінливість і зміність часового ряду); на епістемологічному рівні Соссюр експлікував чотири підходи в дослідженні: два внутрішні, властиві самій сутності мовної діяльності (системно-синхронний і діахронічний) і два штучні, зовнішні щодо мовної діяльності (ретроспективний та історичний) [там само, с. 218–219].

Щодо критиків Соссюра, то вони часто сплутували темпоральну онтологію об'єкта та епістемологію дослідження [там само, с. 219].

Так, Р. О. Будагов дорікав Соссюрові в тому, що швейцарський лінгвіст нібито бачив між синхронними рядами різних, навіть неспоріднених мов набагато більше «наступності», ніж між синхронією і діахронією певної досліджуваної мови [45, с. 20].

Коментуючи цю тезу, О. Просяник зауважує, що Р. О. Будагов у цьому випадку не бачив відмінності між об'єктом дослідження й самим дослідженням. З погляду О. Просяник, лише певною мірою вина такого сплутування лягає на упорядників «Курсу загальної лінгвістики», які запровадили омонімію відповідних термінів: *синхронія* – це 1) певний стан мови, 2) певний підхід до мови в процесі її вивчення; *діахронія* – це 1) процес історичної зміни мови і 2) певний підхід до вивчення мовних змін. Проте в «Курсі загальної лінгвістики» ці поняття розрізняються. Р. О. Будагов же їх сплутує; висновки з методики дослідження він постійно переносить на сам об'єкт [404, с. 220].

Стверджуючи близькість методик вивчення синхронних станів різних мов, «Курс загальної лінгвістики» говорить про те, що номотетика досліджує системні засади (а не факти еволюції), а системні засади різних мов є однаковими (інакше вони не були б мовами) [там само, с. 220].

Щодо методів дослідження історичних ідеографічних фактів різних епох і укладання їх у послідовні ряди, то вони зовсім інші, принципово відмінні. Соссюр ніколи не говорив про більшу близькість систем неспоріднених мов, ніж різних історичних фаз системи однієї мови. Проблема в тому, що ми не маємо доступу до якогось іншого мовного стану, ніж сучасний: минулого стану немає, реконструювати його повною мірою неможливо [там само, с. 220].

Теза ж Р. О. Будагова про «наступність», яка нібито спостерігається між синхронними рядами різних мов, узагалі викликає подив: різні мови – і «наступність»? [там само, с. 220].

За Соссюром, мова як суспільно-психологічна функція не породжує іншої мови, не переходить у стан іншої мови, вона просто ніколи не припиняє свого існування (за винятком випадків, коли фізично вимирають її носії, не залишаючи після себе мовних нащадків). Психосоціальний вимір мовної діяльності

забезпечує їй тривання в часі. Так, українська мова в історичному аспекті – це та сама давньоруська, праслов'янська, праіндоєвропейська тощо, лише зараз і для народу, який нею сьогодні користується. Теза про «успадкування» українською мовою певних особливостей давньоруської, праслов'янської, праіндоєвропейської мов – це гіпостазування мови, надання їй рис феномена, що існує «сам у собі і для себе» [там само, с. 221].

Важливо підкреслити, що, як ми зазначили вище, у Соссюра спостерігається не двомірне бачення темпоральності (синхронія і діахронія), як це традиційно вважають, а тримірне (панхронія, ідіосинхронія, діахронія).

Якщо мова (як ідіосинхронічна сутність) і мовлення (діахронічна сутність) становлять єдність у вигляді мовної діяльності (langage), то темпоральна сутність цієї останньої не може бути ані ідіосинхронічною, ані діахронічною. Її сутність у тому, що, незважаючи на інновації, які постійно відбуваються в мовленні, мова в кожний момент її стану є статичною системою; мовна діяльність повинна одночасно і розвиватись, і залишатись собою самою. Це й є панхронія [там само, с. 223].

Значну увагу О. Просяник приділила проблемі діахронічного статусу мовлення та ідіосинхронічного статусу мови у трактуванні О. С. Кубрякової, яка, зокрема, зазначила, що соссюрівська діахронічна лінгвістика опрацьовує переважно фонетику, а синхронічна – граматику [308, с. 112–113]. На відміну від більшості мовознавців, які ототожнювали соссюрівську діахронію з історією, О. С. Кубрякова підкреслювала: ідея ідіосинхронії в тому, щоб відділити системність як стан одночасних співвідношень, що конститує мову як функцію, дану тут і зараз, від потоку фонетичного мовлення, у якому відбуваються різні зміни й заміни, де в силу психофізіологічних особливостей людського організму звуки мовлення творять лінійні (а отже, часові) послідовності, де ніколи і нічого не буває одночасно, оскільки завжди пов'язується з тим, що було до, і тим, що має настати [404, с. 224].

Але чи є цей часовий фонетично-мовленнєвий потік історією? О. Просяник дає на це запитання негативну відповідь. Свого часу Бодуен де Куртене

розрізнявав зміни, які мають місце у конкретній мовленнєвій діяльності реального мовця (церебрації і фонації), називаючи їх *розвитком*, і зміни, які не може помітити одна особа або група осіб у реальній сучасності (у тому, що О. С. Кубрякова назвала «однією й тією ж колективною свідомістю»), але їх можна зафіксували лише на тлі порівняння мовних звичок різних вікових груп мовців. Ці останні Бодуен де Куртене називав *історією* (див. нижче). Так само робить і Соссюр. Його діахронія – це онтологічне окреслення аспекту темпорального буття для потоку актуального фонетичного (лінійного) мовлення (і, отже, мовлення як такого). Тут присутнє і звичайне використання мовних засобів (творення й вимова форм), і непомітні зміни, інновації, що відбуваються внаслідок творчості мовців (підсвідомої, певною мірою свідомої). Однак це не є історія в її еволюційному тлумаченні. Історія мови для Соссюра вкорінена в мовленні, але не зведена до нього. Історія для Соссюра – це певний науковий конструкт, який виникає внаслідок рефлексії над фактами минулих актів мовлення в порівнянні із сучасними. Саме тому Соссюр не вважав ані ретроспективну, ані історичну лінгвістику такими, які базуються на самій сутності *langage*. Це типова для антропоцентризму постановка питання: лише для метафізика історія є чимось реальним [там само, с. 224–225].

Проте, незважаючи на глибоке осмислення соссюрівських постулатів, О. С. Кубрякова у час написання її статі (1968 р.) не мала доступу до певних матеріалів Соссюра (опублікованих пізніше). Тому О. С. Кубрякова не побачила відмінності між онтологічним поняттям діахронії і власне епістемологічним поняттям історії [там само, с. 225].

Важливо відзначити, що Соссюр розрізнявав індивідуально-одиничний і соціально-цілісний аспекти вживання мови (що відбилася в термінах *parole* і *discours*) [там само, с. 257].

Соссюрівську методологічну позицію в цілому доцільно інтерпретувати як реляціоністично-антропоцентричну [там само, с. 257], у склад якої можна включити три важливі тези, згідно з якими семіологічні явища та відношення 1) є принципово функційними, тобто реляційними (вони є не субстанціями чи

комбінаціями субстанцій, а відношеннями), 2) є принципово антропоцентричними (індивідуально-психологічними з онтологічного погляду та суспільно-психологічними з погляду походження та функційного призначення), 3) якісно відрізняються від відношень власне когнітивних (понятійно-мисленнєвих) і власне фонетичних (акустично-артикуляційних) [там само, с. 257–258].

Отже, Соссюр розрізнявав три темпоральні системи, дві з яких мають онтологічний вимір (тобто відносяться до темпоральності самого об'єкта дослідження) та один епістемологічний (що має відношення до темпорального характеру лінгвістичного дослідження): 1) стан мови (статика, *status, l'état*) – розвиток мови (динаміка, *modus, l'événement*); 2) ідіосинхронічний статус мовних одиниць і мови як системи (*idiosynchrone*) – діахронічний статус фонетичних рядів мовлення (*diachronique*) – панхронічний статус мовної діяльності як такої (*panchrone*); 3) системно-семіологічне дослідження (*instantané, sémiologique, antihistorique, grammatical, point de vue des éléments combinés*) – діахронічне (тобто фонетичне) дослідження (*diachronique, phonétique, point de vue des identités transversales point de vue des éléments isolés*) – ретроспективне дослідження (*anachronique rétrospectif, étymologique*) – історичне дослідження (*historique*) [там само, с. 258].

За своїми поглядами Соссюр був антропоцентристом, реляціоністом-системістом, соціопсихологістом і семіологом (мовна діяльність за своїм призначенням є функцією передусім семіологічною, а не культурною або когнітивною) [там само, с. 258–259].

В епістемології Соссюр був функціоналістом (будь-який об'єкт лінгвістичного дослідження має розглядатися у функційних зв'язках з іншими об'єктами) і прагматистом (передусім треба виявляти релевантні відмінності та характерні риси кожного об'єкта, його мовну або мовленнєву цінність) [там само, с. 259].

Надзвичайно переконливим видається висновок О. Просяник про те, що Соссюр у мовознавстві є засновником не тільки й не стільки структуралізму (як це прийнято вважати); Соссюр – попередник таких пізніших наукових течій, як

функціоналізм, генеративна граматика, прагматика, дискурсологія [там само, с. 260].

Отже, приписуваний Соссюрові розрив між синхронією і діахронією є міфом. Соссюр послідовно відрізняв аспекти еволюції системи мови в мовній діяльності і проблеми встановлення й вивчення системної сутності мови в кожному конкретний момент її існування.

Учені Московської школи розглядали поняття мовної системи вони як у статиці, так і (переважно) в динаміці. Як зразок системного вивчення окремого говору в статиці звичайно наводять дослідження Дурново «Описание говора деревни Парфёнок, Рузского уезда Московской губернии» [226].

Щодо системності в динаміці, то її вивчення значною мірою пов'язане з ім'ям Шахматова. На думку Р. О. Якобсона, саме Шахматову належить заслуга формулювання завдання дослідження історії фонетичної системи як взаємопов'язаного цілого [532, с. 7]. «Між тим одним з головних завдань історичної граматики, – писав Шахматов, – треба визнати історичний розгляд не тільки окремих звукових явищ, а й усього звукового складу, тому що історія окремих звуків стоїть у тісному, нерозривному зв'язку з історією всього звукового складу» [505, с. 35].

З погляду Дурново, зміни в мові «неминуче пов'язані з усією мовною системою й зумовлені цією системою»; тому «історія мови є наукою не про окремі сепаратні зміни в мові, а про зміну самої мови як системи» [227, с. 10].

На думку вчених Московської школи, лінгвістика є історичною наукою [481, с. 23, 193], а такий розділ мовознавства, як фонетика, є історією звуків певної мови [224, с. 31–32; 480, с. 9–10; 481, с. 197; 482, с. 203].

Таке трактування домінувало в генетичному мовознавстві першого періоду (2.1), в працях учених Харківської та Лейпцизької шкіл (див. вище).

Водночас у генетичному мовознавстві другого періоду формується новий погляд на історичне дослідження мови, відбитий в працях учених Московської школи. Здійснений В. А. Глущенком аналіз показав, що в пізніх студіях

Шахматова та Дурново науковим визнається не тільки історичне, а й описове дослідження мови [139, с. 106; 140, с. 56].

Так, Шахматов припускав, що «науковий опис мови може бути двояким: описовим та історичним» [510, с. 7]. За Шахматовим, історичне вивчення мови «не обмежується однією епохою – сучасною або минулою», але пояснює «зв'язок сучасного з минулим» [там само, с. 8] і, отже, встановлює певні етапи еволюції мовних феноменів. Щодо описового дослідження мови, то воно «знайомить з фактичною стороною мови тієї або іншої епохи; науковим опис фактів сучасної мови або мови давньої (наскільки вона відома за пам'ятками) є остільки, оскільки в ньому розрізнене те, що потрібно розрізнити, і оскільки правильно розподілено за категоріями матеріал, що підлягає вивченню» [там само: 7–8].

Історичне вивчення мови було для Шахматова пріоритетним. «Описовому викладу, – зазначав дослідник, – протиставлено пояснювальний, а будь-який пояснювальний виклад фактів мови рівнозначний історичному їх зображенню, бо факти сучасної мови в їх взаємовідношенні можна зрозуміти тільки в історичному висвітленні» [513, с. 59]. Шахматов відзначав безперервність розвитку мови і підкреслював, що «розуміння будови та складу сучасної мови неможливе без пізнання життя цієї мови в минулому» [510, с. 7].

З погляду Шахматова, описовий виклад має допоміжний характер, оскільки він «дає корисний і необхідний матеріал для пояснювального історичного їх викладу» [513, с. 59]. Відмінність між описовим і історичним викладом Шахматов убачав у ступені узагальнення мовного матеріалу. Узагальнення передбачає з'ясування «тісного зв'язку між тими або іншими явищами сучасної мови» [там само, с. 60]; при цьому саме історичне дослідження мови «відкриває внутрішній зв'язок між явищами в їхній послідовності та приходять таким чином до визначення причин тих або інших змін мови, законів, що ними керують» [510, с. 8] (тобто дозволяє встановити причиново-наслідкові та системні зв'язки). Генетичне мовознавство «із самого початку ставить собі за мету з'ясувати узагальнювальні моменти в явищах, що досліджуються» [513, с. 59]. Звідси висновок: без опертя на дані історії мови описовий метод «буде однобічним і

випадковим», бо він «може не помітити тісного зв'язку» між сучасними мовними явищами і «не узагальнить того, що мусить бути узагальненим завдяки історії» [там само, с. 60]. Отже, в описовий виклад має бути внесений «деякий історичний елемент» [там само]; описове дослідження мови без історичного коментаря неможливе. Тому не випадково, що історичний коментар посідає багато місця в шахматовських працях описового характеру, зокрема в книзі «Очерк современного русского литературного языка» [там само].

Розглянемо деякі тези Дурново. Звернення до його міркувань показує, що Дурново дещо інакше, ніж Шахматов, тлумачив співвідношення історичного та описового (статичного) вивчення мови. Предметом історичного вивчення мови виступають «зміни мови за більш або менш тривалий період часу»; статичне дослідження «може бути цілком науковим лише в тому випадку, якщо ми спроможемося при цьому не виходити за межі студійованого моменту, пояснюючи лише те, що можна пояснити з певного стану мови» [227, с. 3]. Тому наявність приголосного [п] у слові [рыпка] (від [рыба]) є закономірною з точки зору сучасної російської літературної мови (діє «живий» фонетичний закон), а [ч] у слові [ручка] (від [рука]) – ні [там само, с. 4]. Проте останній випадок теж треба пояснити, й це можливе лише з історичного погляду [там само, с. 5]. Отже, згідно з Дурново, статичне вивчення мови не може бути ефективним, якщо дослідник не розуміє історичних процесів, що зумовили стан мови на розглядуваному синхронному зрізі: незнання відповідних процесів призводить до змішування статичних та історичних явищ.

Погляди Шахматова та Дурново на співвідношення історичного і описового (статичного) вивчення мови зіставив В. А. Глущенко. Дослідник показав, що з точки зору Дурново статичне вивчення більш автономне, незалежне від історичного й більше йому протиставлене, ніж це спостерігається в Шахматова [139, с. 108; 140, с. 58]. Але для обох лінгвістів принцип історизму є провідним не тільки в історичних, а й в описових дослідженнях.

У зв'язку з цим слідом за В. А. Глущенко [139, с. 108; 140, с. 58] можна зробити припущення, що ця відмінність зумовлена різними теоретичними

джерелами: для Шахматова це могло бути твердження Бодуена де Куртене про статику і динаміку в мові, а для Дурново, поряд з бодуєнівським, можна припускати вплив «Курсу загальної лінгвістики» Соссюра з більш різким протиставленням понять синхронії і діяхронії порівняно з поняттями *статика* і *динаміка* (праця Дурново «Очерк истории русского языка», на яку ми посилалися, вийшла друком у 1924 р.).

Водночас необхідно підкреслити, що Дурново не міг погодитися з абсолютним характером протиставлення синхронії і діяхронії, експлікованим у книзі Соссюра. Твердження про асистемність мовних змін є, на думку Дурново, неприйнятним: зміни в мові мають системний характер, і, отже, історія мови має вивчати зміни в мовній системі і «є в науці про мову не менш важливою частиною, ніж синхронічне вивчення мови, оскільки вони однаково оперують мовною системою як цілим» [221, с. 10].

Як відомо, поняття *статика* і *динаміка* й відповідні терміни ввів у науковий обіг Бодуєн де Куртене [33, т. 1, с. 349]. Засновникові Казанської школи належить теза про те, що «статика мови є тільки окремим випадком її динаміки, або скоріше кінематики» [там само]. Ще раз підкреслимо: ця теза відповідає трактуванню Потебнею синтаксису як «моменту історії мови» (див. вище).

Якщо взяти до уваги вживання Бодуєном де Куртене введених ним у науковий обіг термінів *статика* і *динаміка* [33, т. 1, с. 349], слід погодитися з висновком Л. Г. Зубкової про те, що з протиставленням статичної і динамічної в Бодуєна де Куртене перехрещується протиставлення граматичного одночасного мовного стану й історичної граматичної [254, с. 293].

Спочатку в концепції вченого обидва розмежування фактично збігаються. Бодуєн де Куртене зазначав, що статика досліджує закони рівноваги мови в даний момент її існування, а динаміка – закони історичного руху мови в часі, її розвитку [33, т. 1, с. 110]. Отже, як відзначає Л. Г. Зубкова, динаміку й історію мови Бодуєн де Куртене інтерпретував як тотожні явища [254, с. 293]. З нашого погляду, це стосується й розвитку: як тотожні явища вчений трактував динаміку, розвиток та історію мови.

Пізніше Бодуен де Куртене, зберігаючи протиставлення статичної і динамічної, намагається відокремити останню від історії, виходячи з розходження між індивідуальною і «племінною» мовами. Поняття розвитку закріплюється за еволюцією індивідуальних мов, поняття історії – за еволюцією «племінних».

Необхідно відзначити, що кожен з цих термінів – *статика*, *динаміка* та *історія* – Бодуен де Куртене вживав у двох значеннях. З одного боку, вони належать до онтології: статика – це стан мови в певний період її розвитку, динаміка – безперервний розвиток індивідуальних мов, а історія є переривчастим та опосередкованим розвитком. З іншого боку, ці терміни мають гносеологічний характер: статика – це «вивчення й опис того, що існує», при цьому «поняття змінюваності» виключається; динаміка – це «вивчення й визначення умов змін», а історія констатує зміни в мові [33, т. 1, с. 355].

Для Бодуена де Куртене «дослідження індивідуальної мови протиставляється дослідженню мови племінної, дослідженню індивідуального розвитку в царині мови – дослідженню історії племінної мови певної суспільної групи» [33, т. 2, с. 99]. На еволюцію поглядів Бодуена де Куртене вказує Л. Г. Зубкова, яка відзначає, що при такому підході тотожність динаміки й історії усувається [там само, с. 294]. Історія мови в цьому випадку передбачає її розгляд в часовій послідовності. Розмежування статичної і динамічної тепер зв'язується лише з індивідуальною мовою, точніше – з безліччю індивідуальних мов.

Отже, для Бодуена де Куртене розвиток мови та історія мови – не тотожні поняття. Це пояснюється саме тим, що Бодуен де Куртене виходив з антиномії індивідуальної і колективної мови та спирався на психологічне її тлумачення [там само, с. 339].

Проте внаслідок соціальної природи людини протилежність розвитку і історії видається Бодуену де Куртене відносною [254, с. 339]. Оскільки «розвиток одного індивіда залежить від розвитку інших і відповідно на нього впливає, то історія суспільства є сумою розвитку окремих індивідів». Звідси висновок Бодуена де Куртене про те, що «історія також є розвитком, але розвитком переривчастим, переривчастим у своїй просторовій протяжності й у своїй часовій

послідовності»; історію можна назвати «опосередкованим розвитком» [33, т. 1, с.223–224].

Отже, погляди Бодуена де Куртене на розвиток та історію мови зазнали певної еволюції. На думку О. О. Леонтьєва та Ф. М. Березіна, є підстави стверджувати, що в його концепції відбулася заміна двочленної системи категорій (*статика – динаміка*) тричленною (*статика – динаміка – історія*) [318, с. 118; 18, с. 114].

Слідом за Бодуеном де Куртене Крушевський стверджував, що систему мови слід розглядати як у порядку співіснування (у «статичності»), так і в порядку послідовності («у динамічності») [303, с. 122]. Більше того, він оперував тричленною системою категорій *статика – динаміка – історія* [там само, с. 28]. На думку Ф. М. Березіна, тут можна говорити про творчий взаємовплив учителя та учня [21, с. 184].

Про два аспекти вивчення мов – «статичний» (у сучасності) та історичний – писав Л. А. Булаховський [64, с. 56].

Як відзначалося, з поняттям системності мови тісно пов'язана теорія двох періодів розвитку мови (2.1). Необхідність її критики в мовознавстві другої половини ХІХ ст. була безсумнівною. Критичні аргументи були висунуті передусім Потебнею.

Його заслуга в розкритті наукової безпідставності теорії двох періодів безперечна [494, с. 25–26]. Саме Потебня завдав теорії двох періодів один з перших вирішальних ударів [216, с. 63]. Критикуючи твердження про занепад граматичних форм у другому періоді життя мови, Потебня підкреслював, що ніякого занепаду форм немає: зникають певні флексії, але загальна кількість форм не зменшується [386, с. 61]. Питання про розвиток граматичних форм у мові, на думку Потебні, є дуже складним, і його не можна розв'язати простим підрахунком флексій [там само, с. 63]. Наявність у мовах аналітичних форм Потебня оцінював як показник високого ступеня досконалості засобів формоутворення. Він писав, що «існування в мові описових форм не тільки не є ознакою занепаду формальності, але, навпаки, свідчить про торжество цього

принципу»; тому «в нових мовах по відношенню до давніх можна бачити переродження, а не виродження та спотворення» [там само, с. 66]. Для ілюстрації цієї тези Потебня звертається до романських мов. Він відзначає, що в цих мовах займенник часто вживається разом з дієсловом, «де його не ставили в мові первісній», і «є лише відокремленим від дієслова, інакше поставленим особовим закінченням» [там само, с. 67].

Потебня виступив проти поширеного погляду, що фонетичні зміни є «хворобою», яка в певний час оволодіває мовою [там само, с. 55]. Потебня підкреслював, що мова розвивається завжди, в усі періоди її існування, і це стосується, зокрема, її фонетичної системи: звуки змінюються в будь-якій мові на всіх етапах її розвитку незалежно від переважання в мові рис синтетизму або аналітизму [там само].

Аргументи Потебні були високо оцінені В. Ягичем, який відзначив «гостроту думки» українського мовознавця у висвітленні вад теорії двох періодів мовного розвитку [568, с. 336].

До цих вад звернулися й молодограматика. Теорія двох періодів мовного розвитку з її штучними рамками, схематизмом, метафізичністю, з її невідповідністю реальним фактами і процесам розвитку мов для них зовсім неприйнятна. Тому Остгоф і Бругман у так званому «маніфесті молодограматиків» [353, с. 189] рішуче відмовляються від виділення в мовах періоду «юнацького віку», творчого розвитку (доісторичного періоду), і «старечого віку», етапу деградації мовної системи (історичного періоду), а звідси – і від твердження про епоху упадка, руйнування, що переживають сучасні мови [там само, с.187–188].

3.2. Джерела вивчення системних властивостей мови в мовознавстві 70-х рр. XIX – початку XX ст.

Ми відзначали (2.2), що вже в українському й російському генетичному мовознавстві першого періоду (20-і – 60-і рр. XIX ст.) намітилися тенденції до

чіткого визначення кола джерел вивчення історії мови, до усвідомлення ступеня вартості того чи іншого джерела.

Ці тенденції розвиваються в другий період компаративістики (70-і рр. XIX ст. – початок XX ст.). З одного боку, чітко окреслюється коло джерел вивчення історії мови, з другого боку, порушується питання про їхню ієрархію. Це означає, що лінгвісти намагаються встановити: 1) пріоритетне (або пріоритетні) джерело (або джерела) вивчення історії мови; 2) допоміжні джерела; 3) ієрархію допоміжних джерел.

Проблема пріоритетності є дуже важливою, оскільки від неї залежить характер викладу матеріалу та його інтерпретації в системному аспекті.

Найбільш значущий матеріал для вивчення історії мови містять писемні пам'ятки й сучасні діалекти. Учені по-різному визначали цінність цих двох джерел.

За спостереженнями В. А. Глуценка, досягнення вчених Харківської лінгвістичної школи стали можливими завдяки залученню значного мовного матеріалу, насамперед сучасних мовних (діалектних) даних як пріоритетного джерела вивчення історії мови [138, с. 178].

Потебня був першим, хто поєднав у своїх працях найважливіші джерела вивчення історії мови – сучасні діалектні дані і матеріал давніх писемних пам'яток. «Перший, хто наважився злити сучасні народні говори... з фактами пам'яток давньоруської писемності в усьому їхньому обсязі, був Потебня», – вказував П. В. Владимиров [82, с. 13].

Як відзначав Шахматов, у працях Потебні сучасні діалектні дані вперше виступають як пріоритетне джерело вивчення історії східнослов'янських мов: «Потебня здійснив першу спробу такого історичного дослідження руської мови (східнослов'янських мов – В. С.), в основу якого покладено живу сучасну мову; спроба визначна для того часу, і вона аж ніяк не втратила свого значення ще й тепер...» [515, с. 94–95].

Як зазначив В. А. Глуценко [139, с. 51], Колосов задумав свою книжку «Очерк истории звуков и форм русского языка с XI по XVI столетие» як

історичний огляд мовних особливостей давніх писемних пам'яток; вона, з погляду Колосова, має значною мірою попередній характер. У зв'язку з цим учений підкреслював, що для здійснення мети саме цього дослідження матеріал сучасних говорів непотрібний [295].

Потебню підтримав Колосов, який теоретично обґрунтовував твердження про пріоритетність сучасних діалектних даних як джерела вивчення історії мови, що базувалося на критичному ставленні до іншого джерела – давніх писемних пам'яток. На думку Колосова, давні пам'ятки, навіть якщо в них є змішування певних літер, не дають змоги визначити характер того чи іншого звука, бо для цього треба розкрити його відношення до інших звуків давньої епохи. Отже, давню фонетичну систему не витримано в жодній з пам'яток. Для реконструкції фонетичної системи треба використовувати сучасні діалектні дані, що дають змогу розкривати системні властивості мови [292, с. 35]. Суттєвий недолік книжки Житецького «Очерк звуковой истории малорусского наречия» Колосов убачав у тому, що для Житецького особливості графіки та орфографії давніх писемних пам'яток більш важливі, ніж свідчення сучасних говорів [там само, с. 7, 14–16].

З погляду Колосова, історик мови повинен мати на увазі переважно елементи «живої» розмовної мови й уміти бачити в пам'ятках писемності сліди «живого» народного мовлення й мовлення книжного [285, с. 236–261].

Тезу про пріоритетність сучасних діалектних даних як джерела вивчення історії мови Потебня стверджував самою практикою своїх досліджень. Ігнорування цього джерела вчений оцінював як істотний недолік сучасних йому студій з історії мови. Так, Потебня першим відзначив такі вади книжки Колосова «Очерк истории звуков и форм русского языка с XI по XVI столетие», як брак посилань на матеріал сучасних говорів східнослов'янських мов і порівняльно-історичного вивчення мовного минулого та сучасного [392, с. 4–6].

З погляду вчених Харківської школи, матеріал давніх писемних пам'яток має відігравати роль найважливішого серед допоміжних за умови широкого використання різноманітних джерел.

Пріоритетність сучасних діалектних даних як джерела вивчення історії мови теоретично обґрунтовували й молодограматиками.

Здійснений О. М. Абрамичевою аналіз праць мовознавців XIX ст. свідчить, що в західноєвропейському мовознавстві саме молодограматикам належить заслуга порушення питання про різні ступені важливості джерел вивчення історії мови [7, с. 37; 8, с. 10].

Головний недолік традиційного генетичного мовознавства Остгоф і Бругман убачали в тому, що воно «з винятковою ретельністю досліджувало мови, але занадто мало – людину-мовця» [353, с. 187–188].

Вважаючи двома основними джерелами вивчення історії мови сучасні мовні (діалектні) дані та матеріал давніх писемних пам'яток [359, с. 45], молодограматиками теоретично обґрунтовували тезу про те, що пріоритетним джерелом є сучасні мовні (діалектні) дані [535, с. 191].

На думку Бругмана та Остгофа, представник сучасного мовознавства повинен повернути свій погляд від прамови до сучасності, якщо він хоче отримати правильне уявлення про розвиток мови [там само, с. 189–190].

Пауль вважав, що одержати історичну картину становлення мови на основі писемних пам'яток неможливо. Слід вивчати насамперед «живі» мови в сукупності їхніх говорів [359, с. 56, 441–458].

Вивчати «живі мови» необхідно тому, що вони, по-перше, є народними, отже, не зазнали літературної обробки; б) включають безліч діалектів. «В усіх народних говорах, – відзначали Остгоф і Бругман, – звукові форми, властиві діалектові, проводяться через весь мовний матеріал і дотримуються членами мовного колективу в їхній мові набагато послідовніше, ніж це можна чекати від вивчення давніх мов, доступних тільки за посередництвом писемності; ця послідовність часто поширюється на найтонші відтінки звуків» [353, с. 191].

Попри те, що молодограматиками виступили із закликом вивчати насамперед «живі» говори, у практиці їхніх досліджень сучасні діалектні дані виступають як доповнення до матеріалу давніх пам'яток. На це звернув увагу «бодуенівець» К. Ю. Аппель [13, с. 361–362].

Коло джерел вивчення історії мови було чітко окреслено Бодуеном де Куртене. Учений зазначав, що «для того, щоб уявити внутрішню історію мови в повному її розвиткові, сучасна наука використовує такі засоби: 1) розгляд будови та складу сучасної мови у всій її різноманітності та виділення окремих шарів її утворення; 2) порівняння зі спорідненими мовами, і навіть – у деяких випадках – з розвитком мови людини взагалі; 3) розгляд явищ, які є наслідком впливу певної мови на іноземні, і, навпаки, дослідження слів та зворотів, запозичених у певну мову з інших мов; 4) вивчення пам'яток минулого» [33, т. 2, с. 45].

На думку Дурново, джерелами вивчення історії східнослов'янських мов є 1) уся писемність східнослов'янськими мовами з часу їхнього виникнення до останнього часу, а також пам'ятки писемності іншими мовами, які писали східні слов'яни та які відображають тією чи іншою мірою діалектні особливості їхніх авторів (писців); 2) сучасні «живі» східнослов'янські мови в «усіх їхніх наріччях»; 3) слова, форми та звороти, а частково й фонетичні особливості, запозичені іншими мовами із східнослов'янських; 4) історичні свідчення іноземців про східнослов'янські мови [221, с. 31].

Учені Московської лінгвістичної школи називали метод, у межах якого вони працювали, *порівняльно-історичним* (іноді – *порівняльним*). Поряд з цим представники Московської школи вживали термін *історичний метод*. Історичним вони називали метод, за допомогою якого вивчаються факти історії мови, наявні в давніх писемних пам'ятках. За визначенням С. М. Кульбакіна, історичний метод є «реконструкцією мовних явищ за пам'ятками мови – рукописами, написами і т. д.» [311, с. 9].

Найяскравішим представником історичного методу вчені Московської школи вважали Соболевського.

Спирання Соболевського на давні писемні пам'ятки можна пояснити його філософськими поглядами, які ґрунтувалися на позитивізмі [286, с. 85–86]. Факти, що стосуються історії мови, наявні, як вважав Соболевський, лише в писемних пам'ятках минулого, а сучасні діалектні дані можуть лише підтверджувати ті висновки, до яких дослідник приходив через вивчення графіки та орфографії

давніх писемних пам'яток [317; 449]. Подібних поглядів дотримувався й Кримський. Він свідомо протиставляв їх спираючі на сучасні діалектні дані, пов'язуючи останнє з ім'ям Шахматова [296, с. III]. Відзначимо, що Кримський писав не про необхідність обережного користування матеріалом пам'яток (це є характерним для Московської школи), а про те, що саме сучасні діалектні дані «треба притягувати, звичайно, не інакше, як з великою обережністю» [301, с. 79].

Через це в студіях Соболевського й Кримського, де розкривається питання про джерела вивчення історії мови, згадуються лише давні рукописи [138, с. 113; 296, с. 8, 43–82; 451, с. 5–18], попри те, що діалектологічні дослідження цих учених є дуже вагомими; їх, зокрема, високо оцінював Шахматов [138, с. 113; 515, с. 581; 514, с. 144], який вважав, що орієнтація Соболевського та Кримського на матеріал пам'яток як на пріоритетне джерело вивчення історії мови не давала змоги цим ученим використовувати інформативний матеріал сучасних говорів, що був у їхньому розпорядженні, а це значно збіднювало результати [138, с. 113].

Аналіз праць Соболевського, його учня М. М. Каринського, Кримського показував, що сучасні діалектні дані в їхніх студіях використовуються дуже обмежено та лише для підтвердження результатів, одержаних на матеріалі пам'яток. Діалектним даним відводилася констатувальна роль: вони вказують, чи збереглося те чи інше явище в сучасних говорах. З цим була пов'язана досить важлива, на погляд В. А. Глуценка, особливість: припускалося, що в діалектах праслов'янської мови й східнослов'янських мов раннього періоду могли бути лише риси, втрачені сучасними говорами [139, с. 121].

Так, Соболевський реконструював для псковського говору XIV ст. перехід [e] в [a] [451, с. 146, 155]. Каринський приписував цю рису псковському говору XV ст. [266, с. 152–156]. На думку Каринського, цьому говору були притаманні й такі риси, як взаємозаміна [и] та [ы] й ствердіння [p] [там само, с. 173–183].

Шахматов як представник Московської школи не був прибічником такого підходу з методологічних міркувань. Учений вважав, що за декілька століть у мовах не могло статися змін настільки значних, щоб ті чи інші явища були втрачені безслідно [510, с. 108–109, 182].

У зв'язку з цим Шахматов критично оцінював реконструкції Соболевського й Каринського, зазначаючи, що ці вчені «не вказали на будь-які відповідності» переходу [а] в [е] в сучасних псковських говорах [514, с. 128]. Взаємозаміну букв **е** та **я** в псковських пам'ятках XIV – XV ст. Шахматов пояснив південнослов'янським впливом [там само, с. 129].

Відображення «живої» вимови Шахматов визнавав лише за тими явищами пам'яток, які підтверджуються сучасними діалектними даними [264, с. 104]. Це характеризує й загальну позицію вчених Московської школи.

У їхніх працях наявна критика давніх пам'яток як джерела вивчення історії мови.

Узагальнивши все, до чого прийшли його попередники, і звіряючи з ними свої власні спостереження та висновки, Шахматов прийшов до твердого переконання, що пам'ятки писемності – це лише слабе, ненадійне відображення реальної мови. Вивчення «живої» мови, за Шахматовим, треба закладати в основу всіх наукових побудов, тоді як факти давньої писемної мови можуть використовуватися лише як додаткове джерело, оскільки писемність ніколи не відображала всієї сукупності діалектів давніх мов. Адже «доступ» до письма отримували не всі діалекти – тільки говори великих міст, торгівельних та культурних центрів. Крім того, пам'ятки можуть відбивати церковну вимову. Тому користуватися цим джерелом необхідно дуже обережно [510, с. 11, 183, 191; 511, с. 166; 519, с. 22, 36].

Погляди Шахматова на давні писемні пам'ятки як джерело вивчення історії мови поділяли інші представники Московської школи [52, с. 15; 224, с. 18; 225, с. 14, 31–43; 311, с. 12; 379, с. 6].

Як зазначив В. А. Глущенко [138, с. 140], на цій основі критично оцінювався той підхід до пам'яток, який був притаманний представникам історичного методу. Так, Кульбакін відзначив як недолік досліджень Соболевського «однобічну пристрасть ... до рукописів та історичного методу, у вузькому трактуванні цього терміна, саме в значенні виключного використання рукописних пам'яток мови. Ця пристрасть до рукописного матеріалу породжує

іноді надмірну довіру до букви й примушує ігнорувати дані порівняльного методу (порівняльно-історичного – В. С.) й свідчення живих говорів, які іноді є більш архаїчними, ніж стара літературна мова» [311, с. 5].

Позиція Кримського щодо джерел вивчення історії мови була подібною до позиції Соболевського. Кримський писав: «Я, студіюючи давню історію будь-якої мови (не тільки української, а кожної іншої), вважаю за потрібне шукати вказівок найперше не де, як у давніх таки її пам'ятках: треба копотливо порпатися по старих рукописах, навитягати звідти якнайбільше фактичних даних – і оперувати тільки документально засвідченими лінгвістичними фактами» [296, с. 3].

Такий підхід викликав критику Шахматова. На прикладі «Української граматики» Кримського [301] Шахматов підкреслив певну випадковість, локальну й хронологічну обмеженість того матеріалу, який дають досліднику пам'ятки [513, с. 144]. На думку Шахматова, для Кримський недостатньо критично ставиться до пам'яток, унаслідок чого «висновки, які ґрунтуються на порівняльно-історичному методі, полишені осторонь і замінені спостереженнями над складною, іноді безнадійною за своєю випадковістю графікою пам'яток» [там само]. Шахматов обґрунтовував свою думку, покликаючись на запропоновану Кримським інтерпретацію звука [e] в українській мові. Шахматову видавалася недостатньо аргументованою [там само, с. 145] реконструкція Кримським м'яких приголосних перед [e] в давньокиївському говорі XI ст., яка ґрунтується на написанні йотованого *ѣ* замість *е* [301, с. 192].

Подібну ваду Шахматов убачав у книзі «*Historická mluvnice jazyka českého*» [520] чеського мовознавця Я. Гебауера [556, с. 22–28].

Зазначимо, що критичне ставлення вчених Московської школи до давніх писемних пам'яток як джерела вивчення історії мови спиралося на чудове знання пам'яток і розроблену систему тонких прийомів відмежування графічних й орфографічних явищ від власне фонетичних [115, с. 55]

Учені Московської школи закликали до широкого використання різноманітних джерел вивчення історії мови, причому пріоритетним джерелом

визнавалися сучасні мовні (діалектні) дані, а найважливішим з допоміжних – матеріал давніх писемних пам'яток [52, с. 14–15; 519, с. 37; 224, с. 26–27].

Це стало продовженням традицій Харківської школи й було пов'язано з теоретичними постулатами вчених Казанської школи й молодограматиків [139, с. 28, 45–47]. На думку В. І. Макарова, звернення до сучасних говорів як до пріоритетного джерела було глибоко закономірним [327, с. 94]. Характерно, що Є. Ф. Будде вбачав у цьому «новітній поворот у напрямку мовознавства взагалі, і російського мовознавства зокрема» [51, с. 7].

Для вчених Московської школи (зокрема, для Шахматова, Дурново, Будде) сучасні діалектні дані виступають як пріоритетне джерело вивчення історії мови з кількох причин: 1) сучасні діалектні дані найбільш надійні в історичному плані; 2) вони дають змогу побачити те чи інше явище як елемент мовної системи; 3) дані сучасних говорів містять матеріал, на якому можна прослідкувати причини й умови фонетичних змін; 4) вони дають змогу зафіксувати найтонші «відтінки» звуків, що є дуже важливим для реконструкції «відтінків» у мовному минулому [53, с. 14–16; 511, с. 8–9; 519, с. 37; 224, с. 26–28].

Аналізуючи історико-фонетичні дослідження Шахматова, можна дійти висновку, що в нього сучасні діалектні дані можуть виступати як практично єдине джерело вивчення історії мови. Це спостерігається в тих випадках, коли пам'ятки давали мінімальну історико-лінгвістичну інформацію чи не давали її взагалі, як, наприклад, при дослідженні Шахматовим процесів палаталізації та лабіалізації приголосних у праслов'янській та «спільноруській» мовах і пов'язаних з ними змін у вокалізмі [97, с. 40]. Так, явище лабіалізації приголосних безпосередньо, за допомогою приголосних букв, у давніх пам'ятках не відбито. Тут, за Шахматовим, можна говорити про опосередковане відбиття – за допомогою голосних, що знаходяться перед приголосними або після них. Маються на увазі такі процеси, як східнослов'янські переходи [telt], [tʲlt] > [tolt], [tʲlt], [e] > [o], [гы], [кы], [хы] > [г'і], [к'і] [х'і] [513, с. 60–62, 130–132].

Розвиваючи твердження П. Ф. Фортунатова [481, с. 18] про пом'якшення всіх приголосних праслов'янської мови перед голосними переднього ряду, Шахматов

спирався на свідчення сучасних слов'янських мов, де наявні м'які приголосні перед рефlekсами праслов'янських передніх голосних [513, с. 60].

Отже, Шахматов розглядав широке коло явищ, з яких об'єктом дослідження в історичній фонетиці слов'янських мов на той час була лише частина, причому саме та, яка відбилася не тільки в сучасних діалектах, а й у давніх пам'ятках [138, с. 118–119].

П. М. Селіщев, як і вчені Московської школи, вважав пріоритетним джерелом вивчення історії мови сучасні діалектні дані [441, с. 491–493].

Розбіжності в оцінці пам'яток і діалектів як джерел вивчення історії мови й історичної діалектології існували упродовж ХХ ст. й збереглися до наших днів. Протиставляючи позиції Соболевського та Шахматова, дослідники другої половини ХХ ст. відзначали, що слід гармонійно поєднувати обидва джерела [225, с. 14].

Тенденція до більш високої оцінки пам'яток як джерела вивчення історії мови намітилася вже в студіях Шахматова та Дурново.

Як зазначив В. А. Глущенко, важливість результатів, одержаних на матеріалі пам'яток Л. Л. Васильєвим і прийнятих Шахматовим і Дурново, сприяла більш високій оцінці цими вченими експланаторних можливостей пам'яток [138, с. 120]. У праці «О значении каморы в некоторых древнерусских памятниках XVI–XVII веков» [75] Васильєв указував на спостереження, які він зробив над уживанням камори над літерою **о** в пам'ятках XVI ст., але розв'язання «загадки» він знайшов після ознайомлення з працею О. Брока «Описание одного говора из юго-западной части Тотемского уезда» [42]. Завдяки цьому Васильєв дослідив умови вживання камори в пам'ятках XVI–XVII ст., від яких учений перейшов до матеріалу говорів сучасної російської мови [75, с. 17–63].

Погляди Васильєва щодо підходу до сучасного діалектного матеріалу істотно відрізнялися від настанов його вчителя Соболевського. У цьому аспекті (власне, і в інших) на Васильєва впливав Шахматов. Васильєв ширше, ніж Соболевський, використовував сучасні діалектні дані.

Як уважає В. А. Глущенко, це дозволяє приєднатися до висновку В. В. Колесова про те, що Васильєв працював у межах порівняльно-історичного методу [289, с. 54], хоча й дещо інакше, ніж учені Московської школи [138, с. 121].

З погляду О. М. Абрамічевої та І. М. Рябініної, цю тезу можна конкретизувати таким чином: відмінність між поглядами Васильєва й представників Московської школи полягає в тому, що для Васильєва сучасні діалектні дані та матеріал давніх писемних пам'яток виступають як рівнозначні джерела вивчення історії мови [7, с. 97; 417, с. 63]. У цьому думка О. М. Абрамічевої та І. М. Рябініної, безперечно, заслуговує на увагу.

Відзначимо, що Васильєв визнавав архетипи, реконструйовані Шахматовим переважно на матеріалі сучасних говорів. Так, Васильєв прийняв шахматовський поділ приголосних «спільноруської» мови на палаталізовані й лабіалізовані [73, с. 172]. Більше того, Васильєв, як відзначив В. В. Виноградов [79, с. 183, 193–194], здійснив своєрідну спробу реабілітації фонетичної значущості свідчень пам'яток через виявлення в них архетипів, які Шахматов, використавши сучасний діалектний матеріал, реконструював для доісторичних епох. Це стосується, зокрема, довгого голосного [ǣ] (переднього ряду), наявність якого Шахматов убачав у низці морфем праслов'янської мови, зокрема в суфіксі прикметників *-ǣn-* [505, с. 272–290]. Як показав Васильєв, саме в цих морфемах у Христинопольському апостолі, пам'ятці XII ст., представлено ѡ (юс малий) [74, с. 193–196].

Значний внесок у розробку проблеми джерел вивчення історії мови зробила Казанська школа. Ідеї, висунуті Бодуеном де Куртене та іншими представниками цієї школи, знайшли своє продовження в мовознавстві XX – початку XXI ст.

Ще в 1870 р. Бодуен де Куртене серед джерел вивчення мови назвав структуру і склад «теперішньої» мови, тобто «живої» мови у всій її різноманітності [381, с. 45]. Пізніше вчений так конкретизував цю думку: «Тільки лінгвіст, що вивчає всебічно живу мову, може дозволити собі робити припущення

про особливості мов померлих. Вивчення мов живих повинно передувати дослідженню мов зниклих» [33, т. 1, с. 348–350].

У першій половині 70-х рр. XIX ст. Бодуен де Куртене всебічно вивчав «живі» мови (цьому, зокрема, було присвячено його докторську дисертацію про фонетику рез'янських говорів). Поглиблено досліджуючи фонетичну систему діалектів, Бодуен де Куртене писав про «перевагу спостережень над живою мовою перед здогадами, вилученими з розгляду пам'яток» [там само, т. 1, с. 29], розкривав вади давніх писемних пам'яток [там само, с. 45].

Отже, Бодуен де Куртене вважав сучасні говори пріоритетним джерелом вивчення мови, причому, як видається, саме із системних міркувань.

Так само підходили до джерел Крушевський, Богородицький, Аппель [13, с. 359; 32, с. 18; 303, с. 41].

Як відзначалося вище, для Соболевського, так само для М. М. Каринського та Кримського, пріоритетним джерелом був матеріал давніх писемних пам'яток.

З українських мовознавців 20-х рр. – 30-х рр. XX ст. цей погляд поділяв Бузук.

У книзі «Очерки по психологии языка» Бузук писав: «Першим і найголовнішим джерелом для вивчення історії мови є пам'ятки писемності» [59, с. 104]. Цю тезу Бузук повторив у книзі «Основные вопросы языкознания» (1924) [58, с. 172] і в більш пізньому виданні цієї праці (1926): пам'ятки писемності він вважав головним джерелом вивчення історії мови, а діалекти – допоміжним [там само, с. 94].

Водночас Бузук відзначав, що, зокрема, українські говори є важливим джерелом вивчення історії мови, бо в них збереглося багато залишків старовини [60, с. 22]. Учений надавав великого значення рисам північноукраїнських говорів (дифтонги із старих [e], [o], ствердіння [p], дифтонги на місці давнього [ě] тощо) [там само, с. 23].

Проведений І. М. Рябініною аналіз книги Бузука «Нарис історії української мови» [Там само] свідчить, що матеріал давніх писемних пам'яток і сучасні

діалектні дані виступають тут як рівнозначні джерела вивчення історії мови [417, с. 64].

Цікавою в зазначеному аспекті є праця Тимченка «Курс історії українського язика» (1930). За спостереженнями дослідника, навіть світські пам'ятки української мови із самого початку підлягали графічному «полону» церковних пам'яток, пізніше – впливові білоруських канцелярій, впливам польським тощо. Саме через це вони мають великі огріхи, які, на думку Тимченка, не дозволяють назвати пам'ятки пріоритетним джерелом вивчення історії мови. Перевагу слід віддавати «живим» говорам [467, с. 30].

Обидва джерела використовує у своїх працях О. Б. Курило, проте очевидну перевагу дослідниця віддає сучасним мовним (діалектним) даним [417, с. 65]. Показовою з цього погляду є праця «Спроба пояснити процес зміни *e, o* в нових закритих складах у південній групі українських діалектів» (1928). Дослідження давніх писемних пам'яток української мови спричинило висновок Курило про те, що в них немає будь-яких слідів дифтонгічних звуків на місці етимологічних [e], [o] в нових закритих складах. Отже, єдиним джерелом лінгвістичної реконструкції в цьому разі виступають сучасні діалектні дані [313, с.169–176].

О. М. Колесса зазначав, що історію «живої» народної мови можна пізнати на основі дослідження й порівняння її сучасних діалектів з їхніми слідами в писемних пам'ятках [285, с. 7]. У Колесси сучасні діалектні дані та матеріал давніх писемних пам'яток виступають як рівнозначні джерела [417, с. 66].

У праці «Діалектична класифікація українських говорів», присвяченій діалектам Чернігівщини, В. М. Ганцов намагався системно й науково подати складну мовну картину краю [87, с. 80–144]. У замітці «Чергові завдання української діалектології» дослідник підкреслював важливість діалектного матеріалу не лише для діалектологічних студій, а й для історико-мовних [90, с. 37–41]. Досліджуючи історію звука [i] після префіксів на приголосний у південних українських говорах і в літературній мові [там само, с. 74–85], Ганцов порівнював діалектні дані з матеріалом давніх писемних пам'яток. У нього ці джерела вивчення історії мови виступають як рівнозначні [417, с. 66].

Такою ж була позиція К. Т. Німчинова [342, с. 72], що відзначила І. М. Рябініна [417, с. 66].

3.3. Атрибути мовної системи в лінгвістиці 70-х рр. ХІХ – початку ХХ ст.

Як і представники генетичного мовознавства першого періоду, лінгвісти другого періоду з трьох головних атрибутів мовної системи – структури, субстанції та функції – досліджували насамперед субстанцію, матеріальне перетворення мовних одиниць [139, с. 95, 166–171; 140, с. 173]. Проте, як ми покажемо далі, певною мірою враховувалися й структура та функція.

Аналіз показує, що реконструкція фонетичних явищ у студіях учених Харківської школи, як і в працях істориків мови 20-х – 60-х рр. ХІХ ст. (2.3), мала субстанційний характер: Потебня, Колосов і Житецький реконструюють *субстанцію, матерію* мови [139, с. 95, 166–171]; поза увагою дослідників залишаються поки відношення між мовними одиницями та їхні функції. Ці аспекти стали надбанням лінгвістики ХХ ст.

Субстанційний характер фонетичної реконструкції в працях учених Харківської школи відбився, зокрема, у реконструкції середніх звуків-архетипів, за допомогою яких можна пояснити сучасні рефлекси в різних слов'янських мовах.

У зв'язку з цим Потебня зауважує, що, наприклад, пояснювати неповноголосну старослов'янську форму повноголосною (східнослов'янською) та навпаки «більш ризиковано, ніж виводити ту й іншу з третьої, яку вони передбачають» [402, с. 50]. Тому фундатор Харківської школи допускав можливість реконструкції для цих двох форм середнього архетипу [401, с. 113]. Подібно до цього Потебня вважав, що праслов'янські сполучення [tj] і [dj] на «русько-болгарському» ґрунті давали [ч'ч'] і [дж'дж']. Потебня реконструював такі архетипи саме тому, що вони пояснюють наявність різних рефлексів [tj] і [dj] у східнослов'янських і південнослов'янських мовах. Показовим у цьому плані є й пояснення походження початкових [je] та [o] в слов'янських мовах, яке дав Колосов. Він визнавав первинність початкового [je] в ст.-сл. ~ěāíü і

вторинність початкового [o] в укр. і рос. **олень**. Водночас Колосов допускав можливість іншої інтерпретації: [je] та [o] походять від *третього* звука – праслов'янського [e] [295, с. 15–16]. Так само й Потебня обґрунтовував тезу про те, що тут архетипом був *третій* голосний [398, с. 18–23].

Проведений нами аналіз свідчить, що Потебня і Житецький близько підійшли до усвідомлення такого атрибута фонетичної системи, як структура. Як буде показано нижче (3.5), це виявилось в історичному розгляді (на східнослов'янському мовному матеріалі) таких диференційних ознак системи голосних і приголосних фонем (хоча, звичайно, самі терміни *фонема*, *диференційна ознака* пізнішого походження), як вокальність/консонантність, сонорність/шумність, дзвінкість/глухість, сила/слабкість, проривність/фрикативність/африкатність, твердість/м'якість.

Водночас необхідно відзначити, що в межах Харківської школи поступово формувалося уявлення про такий атрибут фонетичної системи, як функція. Так, Колосов негативно оцінював твердження Потебні [398, с. 44] про збереження редукованих голосних у деяких сучасних північновеликоруських говорах. Один з аргументів Колосова базується на розрізненні голосних призвуків на місці давніх редукованих, з одного боку, і редукованих голосних як фонем, з іншого: «Глухі звуки (тобто редуковані голосні – В. С.) здавна загубилися в руській мові (тобто в східнослов'янських мовах – В. С.) як окрема звукова категорія, як звуки, що незмінно виявлялися колись у відомих певних випадках; але *можливість вимови* (виділено автором – В. С.) глухого мовою й досі в деяких говорах не втрачено» [294, с. 7]. Сполучення *окрема звукова категорія* Колосов ужив у тому значенні, яке пізніше було закріплене за терміном *фонема*. Отже, у трактуванні історії [ъ] і [ь] як одиниць системи фонем (яким була притаманна розрізнявальна функція) Колосов став попередником мовознавців ХХ ст.

Молодограматики, як і представники порівняльно-історичного мовознавства 20-х – 60-х рр. ХІХ ст. [139, с. 36], з трьох головних атрибутів мовної системи – структури, субстанції та функції – досліджували насамперед субстанцію, матеріальне перетворення мовних одиниць. Вони реконструювали

склад, інвентар елементів прамови. У цьому сенсі говорять про інвентарну систему молодогограматиків [86, с. 8] і відзначають, що фонетичний закон у класичному значенні цього терміна (що закріпилося в мовознавстві багато в чому завдяки зусиллям молодогограматиків) відбиває діахронічні процеси у «фонетичній субстанції» [377, с. 127].

Аналіз праць молодогограматиків показує, що реконструкція ними архетипів і фонетичних законів мала субстанційний характер.

При цьому для більшості молодогограматиків (Лескіна, Бругмана, Остгофа, Пауля) було характерним трактування реконструкції як відтворення мовних фактів минулого в буквальному сенсі.

Цьому протистояла позиція Дельбрюка: сприйняття архетипів і фонетичних законів реконструйованих прамов як наукових абстракцій, видобутих дедуктивним шляхом [214, с. 219–221].

Субстанційний характер реконструкції в працях молодогограматиків був пов'язаний із сумативним тлумаченням цілісності. Те нове тлумачення цілісності, відповідно до якого властивості мови як цілого зумовлені взаємодією її частин (і, отже, увага дослідника переноситься із субстанції на структуру) і яке йшло від Бодуена де Куртене і Соссюра (див. нижче), у працях молодогограматиків не відбилося.

Із субстанційним характером реконструкції в студіях молодогограматиків пов'язана орієнтація на встановлення артикуляційних ознак звуків-архетипів.

Можна відзначити, зокрема, що в працях молодогограматиків імпліцитно відбилося тлумачення часокількості як диференційної ознаки голосних фонем праїндоевропейської мови. Як приклади можна навести розрізнення молодогограматиками праїндоевропейських коротких і довгих голосних [a], [e], [o], [i], [u], а також коротких і довгих дифтонгів [ai], [ei], [oi], [ai], [ei], [oi] праїндоевропейської мови [214, с. 66].

Значну увагу молодогограматики приділили складотворним властивостям реконструйованих звуків-архетипів. У цьому плані характерним є відкриття Остгофом та Бругманом складотворчої природи праїндоевропейських сонантів.

Слід відзначити заслугу Остгофа у відкритті плавних, а Бругмана – носових сонантів [576, с. 611–617; 577, с. 272–275]. Це пояснило так звані «неправильності» у системі вокалізму, а саме то голосну, то приголосну природу [r] (сонант [r] у санскр. *pitr-shu*, де тематичний склад є голосним, і приголосний [r] у давальному та орудному однини *pitr-e*, *pitr-a*). Остгоф і Бругман показали аналогічність у функційному відношенні сонанта [r] і «півголосного» [i]. Ці відкриття високо оцінив Дельбрюк [214, с. 67–68].

Отже, дя студій учених Лейпцизької школи була характерною націленість на реконструкцію «відтінків» звуків, що знайшло в них і теоретичне висвітлення. Саме про наявність найтонших «відтінків» у «живих народних говорах» (а не в давніх пам'ятках) ідеться в «маніфесті молодогограматиків» [353, с. 191].

Водночас, як переконливо показала Л. Г. Зубкова, Пауль не тільки розглядав мову як систему, а й брав до уваги всі три атрибути мовної системи – структуру, субстанцію та функцію (звичайно, не вживаючи цих термінів) [254, с. 276–277].

Реконструкція архетипів і фонетичних законів у працях учених Московської школи, у студіях Соболевського, Каринського, Васильєва, Селіщева, Кримського, Бузука, Німчинова та інших представників українського та російського генетичного мовознавства другого періоду також мала субстанційний характер. Специфіка їхніх розвідок полягала в «наївному» трактуванні реконструкції як відтворення мовних фактів минулого в дещо буквальному тлумаченні [214, с. 219–221; 25, т. 1, с. 70, 131; т. 2, с. 113]. Як правило, учені намагалися вказати конкретне звучання тих чи інших фонетичних архетипів, порівнюючи їх із сучасними звуками споріднених мов [369, с. 14; 140, с. 173].

Так, учені Московської школи (в деяких випадках) моделювали конкретне звучання архетипів шляхом їхнього порівняння зі звуками сучасних індоевропейських мов: наприклад, «спільноруські» носові голосні (як праслов'янську спадщину) було уподібнено сучасним французьким і польським носовим [54, с. 40; 268, с. 11–12].

Учені Московської школи в усіх випадках намагалися реконструювати конкретні артикуляційні ознаки голосних і приголосних, у тому числі проміжних

звуків як компонентів того або іншого фонетичного закону. Наприклад, з погляду Фортунатова та Шахматова [481, с. 311–312; 512, с. 17–18], перехід [e] > [o] в східнослов'янських мовах відбувся не безпосередньо, а через ступінь [ö]. Отже, тут розрізнено лабіалізовані голосні заднього та переднього ряду ([o], [ö]) як певні етапи трансформації архетипу [e].

Субстанційний характер реконструкції в студіях учених Московської школи був пов'язаний із сумативним (адитивним) трактуванням цілісності. Це було характерне й для молодогограматиків (див. вище).

Із субстанціональним характером реконструкції пов'язана її надмірність, що полягає у відтворенні різноманітних «відтінків» звуків [140, с. 175]. Учені Московської школи були впевнені, що багато сучасних відмінностей між мовами (діалектами) можна пояснити відмінностями, які існували в прамові. За С. К. Буличем, саме така настанова примушувала вчених Московської школи реконструювати «відтінки». Булич відзначив, що цей «прийом» не є специфічною особливістю Фортунатова та його школи, проте ніхто з мовознавців (це стосується й молодогограматиків) не застосовував зазначений «прийом» так широко й систематично, як учені Московської школи [68, с. 323]. У зв'язку з цим доречно вказати на ретельність у реконструкції архетипів і фонетичних законів, яку відзначали у Фортунатова та Шахматова їхні сучасники-однодумці [386, с. 92; 530].

Прикладами таких «відтінків» – компонентів довгих ланцюжків найтонших звукових переходів – є розрізнення коротких, напівкоротких, довгих, напівдовгих голосних [508, с. 1–2], голосних [o] та [ö], м'яких і напівм'яких, лабіалізованих і напівлабіалізованих приголосних, звуків [i] та [j] [504, с. 286, 305–306, 478].

Зміну [s] > [x] у праслов'янській мові Шахматов пояснював тим, що між [s] і [x] був звук-посередник – палаталізований і водночас лабіалізований [s]. Такий змішаний характер [s] пояснює, чому цей перехід відбувся після таких різних за місцем творення звуків, як [i], [u], [r], [k] [508, с. 35].

Сучасні дослідники цілком справедливо бачать у відтворенні «відтінків» вади реконструкції. Водночас слід відзначити, що вченим Московської школи,

насамперед Шахматову, «вдалося чітко передбачити найбільш суттєве в складі розрізнявальних одиниць мови та в їх зміні», хоча «складне переплетіння фонетичних у вузькому значенні слова та фонологічних фактів ускладнює розуміння шахматовських праць сьогодні» [287, с. 59].

Треба відзначити, що реконструкція «відтінків» у студіях учених Московської школи була пов'язана з тим, що пріоритетним джерелом вивчення історії мови вони вважали сучасні діалектні дані. У зв'язку з цим Шахматов відзначав, що «непомітна майже відмінність, маленький у наш час відтінок» дає дослідникові можливість реконструювати «великі відмінності й різко розмежовані явища в минулому» [508, с. 9].

Реконструкції «відтінків» у працях учених Московської школи протистояв брак її в Соболевського. Зокрема, у нього йдеться про процеси пом'якшення в історії східнослов'янських мов, але не про ступені пом'якшення [448, с. 115]. Це, очевидно, пов'язане з тим, що для Соболевського пріоритетним джерелом реконструкції були писемні пам'ятки, які не відбивають «відтінків» звуків.

Відзначимо, що Кримський, який методологічно був близький Соболевському, тим не менш визнавав «відтінки», реконструйовані в студіях учених Московської школи (щоправда, не надаючи їм великої ваги). Зокрема, Кримський припускав, що на східнослов'янському півдні до занепаду редукованих приголосні будь-якого місця творення в позиції перед [e] були м'якими або напівм'якими. Деталізацію вчений визнавав зайвою [301, с. 194].

Щодо позиції Соболевського, то вона була дуже активною: учений досить різко критикував Шахматова за реконструкцію «відтінків» звуків [448, с. 424]. Соболевського підтримали Бодуен де Куртене та Г. А. Ільїнський [33, т. 1, с. 256; 259, с. 393–394].

Із субстанціональним характером реконструкції в студіях учених Московської школи пов'язане й прагнення до реконструкції середніх звуків-архетипів, за допомогою яких можна пояснити сучасні рефлекси.

Як приклад можна розглядати реконструкцію Фортунатовим у праслов'янській мові напівм'яких приголосних (див. вище), які в частині

слов'янських мов стверділи, а в частині, у тому числі в «спільноруській» мові, набули повного пом'якшення [480, с. 18]. Теза Фортунатова дістала розвиток у працях Шахматова [500, с. 13–16; 505, с. 368–369; 509, с. 15; 511, с. 23; 520, с. 225].

Вірогідність реконструкції «напівм'яких» приголосних була підкріплена працями О. Брока, який дослідив різні ступені пом'якшеності (палаталізованості) приголосних у сучасних слов'янських мовах [42, с. 76–83; 43, 151–154]. Щоправда, Брок і О. І. Томсон розмежували два види м'яких приголосних – палатальні й палаталізовані [43, с. 27, 149–151; 469, с. 193, 204], але в історико-фонетичних студіях Шахматова та інших учених Московської школи це не було враховане [114, с. 8].

У частині випадків реконструйовані середні архетипи не збігаються зі звуками сучасних мов. Так, Фортунатов і Шахматов, можливо, під впливом Потебні (див. вище) реконструюють середні приголосні [дж'дж'] і [ч'ч'] (як рефлексии праслов'янських сполучень [dj] і [tj] , а також [kt] перед голосними переднього ряду), хоча в сучасних слов'янських мовах таких звуків немає [583, с. 418–419; 582, с. 37–38, 122–123]. Проте характерно, що інші вчені Московської школи не реконструювали цих проміжних архетипів [54, с. 87; 379, с. 132; 311, с. 41]. Їх визнавав Дурново [268, с. 177–178], однак з часом він не тільки відмовився від цієї точки зору, а й наводив реконструкцію архетипів [дж'дж'] і [ч'ч'] як приклад шахматовського «схематизму», який виявився в тому, що наявність у сучасних говорах двох генетично тотожних звуків «занадто легко виведено з вимови, середньої між ними», при цьому не взято до уваги фізіологічні особливості звуків. «Подвійні» афrikати «зовсім неможливі фізіологічно» [229, с. 414–415].

Якщо Бодуен де Куртене відзначав наявність у мові «фонетичних», «морфологічних» і «семасіологічних» груп і розрядів, тобто парадигм (див. нижче), то Шахматов виділяв парадигматичні («асоціативні») відношення лише в лексиці та граматиці, але не у фонетиці [500, с. 77–84]. У практиці історико-фонетичних досліджень учених Московської школи, як і в історичній фонетиці

взагалі (у протилежність історичній фонології), предметом вивчення стає синтагматика мови [202, с. 80–83; 289, с. 55]: мовознавці досліджують синтагматичні фонемні зміни [377, с. 102].

Проведений нами аналіз свідчить, що Фортунатов і Шахматов близько підійшли до усвідомлення такого атрибута фонетичної системи, як структура. Як буде показано нижче (3.5), це виявилось в історичному розгляді (на індоєвропейському і, насамперед, слов'янському мовному матеріалі) таких диференційних ознак системи голосних і приголосних фонем (хоча, звичайно, самі терміни *фонема*, *диференційна ознака* пізнішого походження), як вокальність/консонантність, сонорність/шумність, дзвінкість/глухість, проривність/фрикативність/африкатність, палаталізованість/лабіовеляризованість.

Хоча Шахматов не був фонологом, проте він, так само як інші мовознавці кінця XIX ст. – початку XX ст., інтуїтивно сприймав фонему як звукотип [202, с. 79–80; 289, с. 55], одержаний внаслідок узагальнення звуків мови на ґрунті фізіолого-акустичної подібності чи тотожності [202, с. 81]. Саме Шахматов установив, що однобічна заміна, наприклад, букви *h* буквою *e* не вказує на збіг фонем <*ě*> та <*e*>, а відображає зміни тільки в синтагматичній системі фонем, тобто факт нейтралізації протиставлення <*ě*> та <*e*> в слабкій позиції. Про відбиття в давній східнослов'янській писемності збігу фонем <*ě*> та <*e*> можна говорити тільки у разі взаємозаміни букв *h* та *e*. Шахматов не вживав усіх цих термінів, але трактував це явище фонологічно [там само].

В. В. Виноградов зазначав, що Шахматов першим з дослідників східнослов'янських мов почав відновлювати за пам'ятками повну звукову систему відбитих у них говорів [79, с. 196].

У працях мовознавців розглядуваного періоду виникло нове трактування цілісності, відповідно до якого властивості мови як цілого зумовлені взаємодією її частин (і, отже, увагу дослідника перенесено із субстанції на структуру). Таке тлумачення йшло від Бодуена де Куртене [33, т. 1, с. 195]; його дотримувався й Соссюр [455, с. 155–159].

Бодуен де Куртене відзначав наявність у мові «фонетичних», «морфологічних» і «семасіологічних» груп і розрядів, тобто парадигм [33, т. 2, с. 260]. Це важливо відзначити, оскільки, як бачимо, структурні відношення Бодуен де Куртене експлікував у тому числі й для фонетичної системи.

3.4. Розширення кола регулярних фонетичних кореспонденцій і вдосконалення прийому генетичного ототожнення фактів у студіях мовознавців 70-х рр. XIX – початку XX ст.

Принцип системності в історико-фонетичних студіях мовознавців 70-х рр. XIX – початку XX ст. реалізувався, зокрема, у процесі застосування прийому генетичного ототожнення фактів.

Це повною мірою стосується учених Харківської школи.

Подальше вдосконалення цього прийому, який ґрунтується на системному розумінні мовних явищ, виявилось, наприклад, у дослідженні Потебнею історії афrikати [дж] в українській мові (див. вище). Слідом за Срезневським (див. вище) Потебня відзначав паралелізм виникнення в «спільноруській» мові афrikат [ч'] і [дж'] [478, с. 124]. Отже, учений ототожнював (зближував) певні факти історії мови із системних міркувань. Розглянувши рефлекси сполучень [tj] і [dj] у слов'янських і балтійських мовах, Потебня прийшов до висновку, що «литовсько-латиська мова подає в замінах *đj*, *tj* лише явища аналогічні, а не тотожні слов'янським» [398, с. 57].

Потебні належить припущення, що приголосний [дж] може походити також із [г] (як наслідок першої палаталізації). Потебня порівнює ряди приголосних, що виникли в результаті першої та другої палаталізацій задньоязикових, і відзначає, що з [г], [г], [г] повинні були виникати: 1) [дж], [ч], [ш], 2) [дз], [ц], [с], причому вчений підкреслює паралельний характер виникнення афrikат [дз] і [дж]: «звуку *s=дз* мусить відповідати не *ж*, а *дж*» [там само, с. 13].

Цікаво відзначити, що за наявності фактів, які свідчать про йотацію приголосних звуків того або іншого місця творення в історії слов'янських мов, Потебня робив висновок про те, що йотація поширювалася на всі приголосні

(незалежно від місця). Так, за Потебнею, відсутність епентетичного [л] у дієслівних формах типу *любю* «люблю» в західних українських говорах можна пояснити польським впливом, тому що форма *любю* «не гармоніює з існуючими в тих самих говорах $ч=тj$ » [там само, с. 64].

Подальше вдосконалення прийому генетичного ототожнення фактів спостерігаємо в працях молодогограматиків.

Удосконалення цього прийому у студіях Лескіна, Бругмана, Остгофа, Пауля, Дельбрюка здійснювалося в напрямку розширення й поглиблення мовного матеріалу. Це виявилось в збільшенні корпусу досліджуваних мов і в їхніх межах – кількості кореневих і службових морфем, що залучалися до порівняння.

Як відомо, генетична тотожність кореневих морфем та словозмінних і словотвірних формативів встановлюється на основі врахування регулярних фонетичних відповідностей між спорідненими мовами [442, с. 44]. З іншого боку, експлікація регулярних фонетичних кореспонденцій між спорідненими мовами створює базу для встановлення генетичної тотожності коренів та афіксів. У цьому плані студії молодогограматиків є значним кроком уперед у порівнянні з працями 20-х – 60-х рр. XIX ст.

Характерним для молодогограматиків є також зближення морфем з мінімальною матеріальною подібністю. Крім того, молодогограматикам властивий конкретно-історичний підхід до фактів, що генетично ототожнювалися, диференційований розгляд їх генезису та еволюції.

Розглянемо ці особливості на прикладі дослідження Бругманом і Дельбрюком складового носового [m] і складового плавного [r] праїндоевропейської мови. Бругман і Дельбрюк генетично ототожнили корені в таких лексемах індоевропейських мов, як д.-інд. *sata-m*, лат. *centum*, ірл. *cet*, уельс. *cant*, гот. *hund*, литов. *szimtas*. Ці слова в зазначених мовах мають значення «сто». Генетичне ототожнення кореневих морфем у них стає базою для лінгвістичної реконструкції: Бругман і Дельбрюк моделюють праїндоевропейський архетип зі складовим носовим [m] [543, с. 492]. Аналогічно ототожнюються корені в таких словах індоевропейських мов, як д.-інд. *vrta-s*, лат.

vortex, д.-іран. *frith*, литов. *virsti*, ст.-сл. *vrъteti*, що дає можливість реконструювати складової плавний [r] праіндоєвропейської мови [там само, с. 455].

У студіях учених Московської школи генетично ототожнені факти східнослов'янських мов включено в широкий контекст явищ різних слов'янських мов, розглянуто в різнобічних зв'язках, як елементи динамічних систем. У цьому, зокрема, виявилось усвідомлення ними системного характеру мови.

Кому належав тут пріоритет? Безперечно, Шахматову: він ототожнив низку фонетичних явищ, які до виходу праць ученого генетично не пов'язували; питання про їх генетичне зближення навіть не було поставлене.

Установлення зв'язку між такими, зокрема, явищами, як наявність [r'i], [k'i], [x'i] на місці етимологічних [гы], [кы], [хы], [о] на місці [е] після м'яких приголосних, [ô] на місці [о] під висхідною інтонацією (див. вище), [u] на місці [l] перед приголосними та в кінці слова, [o] на місці [e], [ь] після твердих приголосних перед [l] (*молоко* < **melko*, *волк* < **vьlkъ*) [512, с. 31, 45, 61–62, 132–133, 146–147], дозволило Шахматову реконструювати відповідні архетипи (палаталізовані й лабіалізовані приголосні, депалаталізовані й делабіалізовані голосні та ін.) і фонетичні закони (палаталізація й лабіалізація приголосних, депалаталізація й делабіалізація голосних, лабіалізація голосних і делабіалізація приголосних у різні періоди «передісторії» та історії східнослов'янських мов у зв'язку з подібними процесами в західнослов'янських).

Отже, завдяки генетичному ототожненню широкого кола фактів Шахматов реконструював не тільки звуки, а й цілі ознаки звуків, до яких належать палаталізованість і лабіалізованість (лабіовеляризованість) приголосних у праслов'янській і «спільноруській» мовах.

Усі ці відкриття Шахматова стали можливими завдяки включенню генетично ототожнених фактів східнослов'янських мов у широкий контекст явищ інших слов'янських мов з урахуванням їхнього діалектного членування. Це дозволило не тільки зблизити фонетичні явища, між якими до появи праць Шахматова не вбачали нічого спільного, а й установити відмінності між

зовнішньо подібними фактами різних слов'янських мов, наприклад між східнослов'янським і словенським аканням.

3.5. Реконструкція архетипів і фонетичних законів як вияв системного підходу до мови (70-і рр. ХІХ – початок ХХ ст.)

Наведений матеріал свідчить про свідому орієнтацію вчених Харківської та Московської шкіл на принцип системності, яка виявилася не тільки в прийомі генетичного ототожнення фактів, а й у процедурі реконструкції архетипу та фонетичного закону.

Питання про системний характер реконструйованих архетипів і фонетичних законів дістало певне теоретичне висвітлення. Його розробляє, зокрема, Колосов, хоча він не може відповісти, у чому полягає системний характер тих або інших фонетичних законів (наприклад, переходу [o] в [i] в нових закритих складах української мови). Колосов упевнений: будь-які фонетичні закони зумовлені мовною системою. Якщо ж та або інша зміна органічно не впливає з тенденцій розвитку фонетичної системи, то причина її не фонетична і вона, отже, не є фонетичним законом. Саме так (див. вище) Колосов інтерпретував спочатку перехід напружених редукованих у голосні [o], [e] в російській мові.

Учені Харківської школи практикою своїх досліджень стверджували: фонетичні закони не є поодинокими, ізольованими змінами, вони утворюють певну систему. Так, Колосов (на відміну, наприклад, від Лавровського, див. 2.5) констатував тісний зв'язок переходів [ч] у [ц], [ж] у [з], [ш] у [с] у частині північновеликоруських говорів: *вѣцер* «вечір», *зърко* «жарко», *бáтюска* «батюшка» [343, с. 183–187].

На значно більш широкому матеріалі ідею взаємозв'язку архетипів і фонетичних законів реалізував Потебня. Він реконструював не окремі фонетичні закони, а систему законів з подібним механізмом зміни. Звертаючись до окремого фонетичного явища, Потебня не обмежується ним, учений включає розглядуваний феномен у широке коло подібних фактів, що дозволяє вченому робити системні узагальнення [236, с. 6]. Тому відкриття Потебні, фонологічно

осмислені, стали надбанням мовознавства ХХ ст. Це стосується, зокрема, концепції «кількісних змін приголосних».

Введення цього поняття дозволило Потебні об'єднати в єдиній концепції історичний розвиток низки явищ східнослов'янського консонантизму, які до виходу праць Потебні мовознавці розглядали як розрізнені. Водночас Потебня враховував певні досягнення лінгвістів першого періоду: як відзначав Грімм, у мовах з подовженими приголосними (що виникли зі сполучень «приголосний + [j]») не відбувається оглушення дзвінких приголосних у кінці слова; отже, виникнення подовжених приголосних і збереження дзвінких тісно пов'язані [553, с. 122].

Проте в працях українських і російських мовознавців середини ХІХ ст. ці й подібні процеси виступали як ізольовані зміни, причому їхній механізм лишався нез'ясованим (2.5).

Це завдання реалізував Потебня. У його концепції «кількісних змін приголосних» в історії східнослов'янських мов встановлено системний взаємозв'язок між ознаками сили/слабкості, глухості/дзвінкості, проривності/фрикативності, м'якості/твердості.

На думку Потебні, глухі і дзвінкі, проривні і фрикативні приголосні фонетично розрізняються також за силою/слабкістю. Ступені сили приголосних у порядку зменшення можна представити так: глухі проривні – дзвінкі проривні – фрикативні та сонорні. Останні на цій шкалі – голосні: це найбільш слабкі звуки, при цьому між приголосними і голосними немає чітких меж [478, с. 68–69].

Звідси кваліфікація тих або інших консонантних змін як «ослаблень» або «підсилень». Зокрема, спірантизацію проривних та африкат і африкатизацію проривних Потебня розглядав як «ослаблення», а перехід фрикативних в африкати та проривні – як «підсилення».

Включивши в явище «ослаблення» приголосних занепад приголосних, спірантизацію проривних та африкат і африкатизацію проривних, одзвінчення глухих, Потебня запропонував широке трактування консонантного еліпсиса, яке

виявилось перспективним у лінгвістиці ХХ ст., зокрема у вивченні російської мови різних сфер уживання [360, с. 102].

Потебня розглядав занепад приголосних у консонантних сполученнях на початку, у середині та в кінці слова (укр. *де*, блр. діал. *лі, ля* «для»; укр. *тоді*, рос. діал. *отéцесьво*; рос. діал. *гось* «гість», ржевськ. *ра́дось* «радість» та ін.), у кінці слова після голосних (укр. *далебі* та ін.), в інтервокальній позиції (укр. *мого*, півд.-зах. укр. *мо́а* «моя», блр. *сваму́* «своєму», рос. діал. *провои* «проводи» тощо) [383, с. 72, 88–90, 116–118, 134–136].

Докладно описано спірантизацію проривних. Це зміна проривного [г] (він був властивий праслов'янській мові) у фрикативний приголосний, що відбулася в низці слов'янських мов, зокрема в українській і білоруській мовах та в південновеликоруському наріччі, а також такі зміни приголосних у різних східнослов'янських діалектах, як [к] > [х] (укр. і рос. діал. *кто* > *хто*, рос. діал. *к кому* > *х кому*), [д'] > [дж] (блр. діал. *малайца́* «молодця», півд.-зах. укр. *двайцять* «двадцять»). Предметом вивчення в Потебні стали також спірантизація африкат ([ч] > [ш], напр. рос. *что* > *што*, укр. *ручник* > *рушник*; [ш'тш'] > [ш'ш'] > [ш], напр. рос. діал. *шшыпáть* «щипати»; [ж'дж'] > [ж'ж'] > [ж], напр. рос. діал. *до́жжык* «дощик») і африкатизація проривних: [тч], [дч] > [ч], [тц], [дц] > [ц] [383, с. 70-88, 126–137; 384, с. 85–86; 400, с. 62, 65, 70].

До «ослаблень» Потебня відносив, зокрема, перехідне пом'якшення приголосних унаслідок праслов'янських йотацій і палаталізацій, а також пом'якшення й подовження приголосних у сполученнях з [j] (за Потебнею, у південно-східному наріччі української мови та в деяких білоруських говорах). «Ослаблення» приголосних як результат взаємодії з [j] Потебня пов'язував з фрикативним творенням [j] [383, с. 131; 384, с. 74–75]. Розглядаючи рефлекси першої та другої палаталізацій задньоязикових, Потебня реконструював ланцюг «ослаблень» приголосних: [г] > [дж] > [ж], [г] > [дз] > [з] [383, с. 71, 126–127; 384, с. 62; 400, с. 74]. З погляду Потебні, дзвінкі африкати легше зазнають спірантизації, ніж глухі [393, с. 14]. Водночас спірантизуватися можуть і глухі

аффрикати, що Потебня показав на матеріалі північновеликоруського сокання (*сарь* «цар», *отес* «батько») [383, с. 87].

Так само із системних позицій дослідив Потебня й одзвінчення глухих приголосних. Він узяв до уваги різноманітність фонетичних позицій одзвінчення. Це, передусім, позиція перед дзвінкими приголосними (регресивна асиміляція за дзвінкістю, напр. рос. *здоров*, *дважды*) [там само, с. 66]. Водночас в окремих випадках асиміляція за дзвінкістю є прогресивною. У вивченні цього явища заслуга Потебні також безсумнівна. Саме він увів у науковий обіг укр. *різдво* та з'ясував механізм фонетичних змін у цьому слові [там само, с. 66–67]. Крім того, Потебня відзначив у півд.-зах. укр. українських говорах приклади типу *лижга*, *мизга* [там само, с. 133; 400, с. 67]. Надзвичайно цінним є спостереження вченого над одзвінченням приголосних в інтервокальній позиції (буковинськ. *з лабок*) і в позиції перед сонорними (ржевськ. *звядьба*, *змеласць* тощо). Появу дзвінких приголосних в українських прийменниках-префіксах *від* (*од*), *з* Потебня пояснював «ослабленням» відповідних глухих) [там само, с. 135-136; 400, с. 65, 72].

Як «ослабленням» Потебня кваліфікував і перехід [в] і [л] в [ў] ([у] нескладове). Зміна [в] в [ў], як відзначав Потебня, відбулася перед приголосними на початку та в середині слова (у деяких говорах також у кінці слова) в українській, російській (у частині говорів) та білоруській мовах: укр. *быўши*, *праўда*, *усе*, *у дворі* (у двох останніх прикладах представлене складове [у] < [в]), рос. діал. *лаўка*, *постаў* тощо [там само, с. 69–70, 91, 133–135]. Найбільш докладно зміну [л] в [ў] Потебня проаналізував в українській мові. Він першим відзначив, що ця зміна відбувалася за двох умов: 1) у давніх сполученнях [ъл], [ъл] поміж приголосними (*вовк*); 2) на кінці слова у дієсловах минулого часу чоловічого роду – колишніх дієприкметниках (*ишов*). Саме в цих позиціях відбулася зазначена зміна в південно-східному наріччі; тут вона виникла після занепаду редукованих і є «найбільш давньою» (XIII–XIV ст.) [там само, с. 134]. Потебня зазначив, що в південно-західних говорах [ў] < [л] уживається на кінці складу й за інших умов (брак [о] з [ь], позиція перед [ь], що занепав, у середині

слова та на кінці іменників): *горівка* (звідки *горівочка*), *дів* «діл» [там само, с. 133–134]. Перехід [л] в [ў] Потебня зафіксував також у російських і білоруських говорах, відзначивши, що в більшій частині білоруських говорів цей перехід відбувався за тих самих умов, що й в українських [там само, с. 70, 91].

Різновидами «підсилення» Потебня вважав перехід фрикативних в африкати та проривні і оглушення дзвінких.

Учений відзначив випадки переходу фрикативних [ж] і [з] в африкати [дж] і [дз] в українській мові, фрикативного [х] у проривний [к] у російських говорах: *сухари* > *сукари*, *хлеба* > *клеба* [там само, с. 91].

Оглушення дзвінких Потебня розглядав як процес «підсилення» приголосних, оскільки перехід дзвінких приголосних у глухі водночас є зміною слабких приголосних у сильні [139, с. 81, 89]. Учений виділяє низку фонетичних позицій, у яких відбувається перехід дзвінких приголосних у глухі, і простежує це явище в східнослов'янських діалектах, відзначаючи відмінності в говорах тієї самої мови [там само, с. 134; 360, с. 67–68].

Важливим є те, що, як показав Потебня, розглянуті зміни приголосних відбувалися за різних умов; це стосується, наприклад, занепаду приголосних (див. вище). Отже, причини вказаних фонетичних законів, як це імпліцитно представлене в ученого, не можна звести до взаємодії звуків у мовленнєвому потоці; матеріал Потебні об'єктивно свідчить про існування причин, що діють у самій фонетичній системі.

Отже, як бачимо, концепція «кількісних змін приголосних» дозволила охопити практично всі фонетичні закони в історії консонантних систем східнослов'янських мов.

У центрі уваги Потебні – оглушення і одзвінчення приголосних. Пов'язуючи перехід глухих приголосних у дзвінкі та дзвінких у глухі з занепадом редукованих, Потебня не спрощує цих процесів. У його концепції зміна глухих приголосних у дзвінкі та дзвінких у глухі не є механічним результатом занепаду редукованих, має свій власний зміст.

Проте такий підхід до 70-х рр. ХХ ст. не отримував розвитку в працях істориків слов'янських (зокрема, східнослов'янських) мов: для праслов'янської та спільнослов'янської (давньоруської) мов визнавали диференційну ознаку дзвінкості, яка властива сучасним слов'янським мовам, а розвиток кореляції дзвінкості/глухості було експліковано як збільшення позицій нейтралізації.

Новий підхід до зазначеної проблеми в мовознавстві ХХ ст. пов'язаний, на думку В. А. Глуценка, з трьома чинниками [139, с. 90]. По-перше, було дано фонологічну інтерпретацію ознак дзвінкості та напруженості (у термінології Потебні – слабкості). Було встановлено, що в різних мовах як диференційні можуть виступати і ознака дзвінкості, і ознака напруженості, при цьому в першому випадку ознака напруженості, а в другому – ознака дзвінкості є супровідними (на фонетичному рівні) [474, с. 175–176]. По-друге, у частині архаїчних північновеликоруських говорів було виявлено сліди консонантної кореляції напруженості/ненапруженості [360, с. 37; 361, с. 99; 270; 281]. По-третє, дослідження з діахронічної фонології германських мов показали, що в їхній історії відбулася зміна «модальних кореляцій другого ступеня», або трансфонологізація [375; 463].

Звідси, як вважає В. А. Глуценко [139, с. 90], теза про те, що глухі/дзвінкі приголосні праслов'янської мови (і ранньої прасхіднослов'янської) фонологічно різнилися диференційною ознакою напруженості, яку в подальшому було втрачено в низці слов'янських мов унаслідок трансфонологізації (зміни маркування в межах опозиції) [289, с. 34; 204, с. 46–61; 270; 502]. Така інтерпретація мовного матеріалу розвиває ідеї Потебні [139, с. 90].

Отже, хоча розглянуті фонетичні закони Потебня об'єднував на фізіологічній основі (зміни з подібним механізмом), об'єктивно вони пов'язані між собою на фонологічному рівні, що й було показане в дослідженнях ХХ ст.

З погляду С. П. Бевзенка, «Очерк звуковой истории малорусского наречия» Житецького [231] є першою спробою цілісного огляду історичної фонетики української мови [17, с. 170]. Системний підхід до мовних явищ у їхній історії

Житецький реалізував насамперед шляхом поєднання в цілісній концепції розвитку вокалізму і консонантизму.

Житецький розглядає не лише зв'язок окремих голосних і приголосних у мовленнєвому потоці. Він досліджує зв'язок самих підсистем вокалізму і консонантизму. При цьому кожне фонетичне явище органічно включене в загальну концепцію і з неї впливає. Як показав В. А. Глущенко, саме Житецькому належить заслуга постановки проблеми зв'язку вокалізму і консонантизму в історії української мови і тим самим в історії слов'янських мов узагалі [130; 139, с. 90]. Як відзначає В. К. Журавльов, реалізація необхідності подолати межі між вокалізмом і консонантизмом уперше представлена в студіях Шахматова та Р. О. Якобсона [245, с. 485]. Аналіз праці Житецького «Очерк звуковой истории малорусского наречия» в контексті тогочасного мовознавства показує, що пріоритет у постановці проблеми зв'язку вокалізму і консонантизму належить саме йому [130, с. 50].

Слідом за В. А. Глущенко [там само] ми хотіли б підкреслити, що «Очерк звуковой истории малорусского наречия» є значним внеском не тільки в україністику, а й у славістику: розв'язання проблеми зв'язку вокалізму і консонантизму на матеріалі будь-якої слов'янської мови має велике загальнославистичне значення. При цьому Житецький пише саме про однобічний зв'язок вокалізму і консонантизму, а не про їхню взаємодію. в історії української мови зміни в підсистемі голосних викликали зміни в підсистемі приголосних. Твердження про зворотний вплив консонантизму на вокалізм в історії східнослов'янських (і взагалі слов'янських) мов уперше представлене в працях Шахматова, який розглядав зв'язок вокалізму і консонантизму як взаємодію (див. нижче).

Дуже важливим у праці Житецького є встановлення стійких тенденцій до рівноваги голосних і приголосних в історії української мови [374, с. 89]. З погляду вченого, між вокалізмом і консонантизмом існують компенсаційні відношення. «Ослаблення» вокалізму спричиняється до «підсилення» консонантизму, а «підсилення» вокалізму – до «ослаблення» консонантизму. Щоправда, учений

тракує це твердження дещо механістично і за різними ознаками для голосних і приголосних: «ослаблення» вокалізму полягає в скороченні кількості голосних звуків (занепад редукованих), а «підсилення» консонантизму – у вживанні в певних позиціях (у кінці слова та перед глухими приголосними) сильних (глухих) приголосних звуків [там само, с. 51]. Водночас сама думка про те, що в тих чи інших сучасних слов'янських мовах та в їхній історії «бідний» вокалізм поєднується з «багатим» консонантизмом і навпаки, виявилася дуже продуктивною. У ХХ ст. вона стала основою поділу слов'янських мов на два типи – вокалічний і консонантний, які було інтерпретовано як у синхронічному, так і в діахронічному аспекті [44, с. 8–31; 203, с. 40–56; 204, с. 55, 112; 255, с. 75, 225–228; 262, с. 106–121; 263, с. 34–39, 291, с. 18, 139, 206–207].

Зберігає актуальність і теза Житецького про те, що відмінності між слов'янськими мовами полягають не тільки у вокалізмі, а й у консонантизмі. На думку вченого, у вокалізмі «індивідуалізм слов'янських нарід різкіше впадає в очі; але аналіз малоруського консонантизму покаже нам, що й тут панують глибоко типові звукові риси, хоча значною мірою вони зумовлені перетвореннями в галузі голосних звуків» [231, с. 145].

Отже, у працях Потебні та Житецького реконструйовано системи архетипів і системи фонетичних законів з подібним механізмом (об'єднаних спільною причиною). Завдяки цьому історія фонетичних систем східнослов'янських мов виступає як ланцюг причинно пов'язаних фонетичних процесів на рівні підсистем (вокалізм і консонантизм) і ознак звуків (сила і слабкість, глухість і дзвінкість, проривність і фрикативність, твердість і м'якість приголосних). Це й зумовило те, що концепції «кількісних змін приголосних» Потебні та зв'язку вокалізму і консонантизму в історії української мови Житецького зберегли актуальність у мовознавстві ХХ – початку ХХІ ст.

Загальноприйнятим є твердження про те, що в працях представників молодогограматизму архетипи та фонетичні закони виступають як ізольовані. У лінгвістичній історіографії значного поширення набула теза про «атомізм» молодогограматиків [273, с. 19; 249, с. 173]. Однак очевидно, що про атомістичне,

ізолюване вивчення окремих елементів мови в студіях молодогограматиків можна говорити саме лише в плані відсутності внутрішнього зв'язку між реконструйованими архетипами та фонетичними законами. Сама ж їх реконструкція, а також генетичне ототожнення фактів у дослідженнях мовознавців ХІХ – початку ХХ ст., у тому числі в працях молодогограматиків, передбачали системне трактування мовних явищ.

Історіографи мовознавства відзначають, що одним з найважливіших тверджень генетичного мовознавства другого періоду стала вимога з максимальною точністю враховувати дію фонетичних законів і аналогії. Фонетичний закон і аналогія стають точними одиницями лінгвістичного опису [12, с. 428].

Учення про фонетичні закони та аналогію одержало глибоку розробку передусім в працях молодогограматиків, які висунули ці явища на перший план лінгвістичного дослідження [248, с. 185].

Однією з найсуттєвіших рис молодогограматизму стало твердження про безвинятковість фонетичних законів. Вони діють у межах однієї мови, за певного часу та за наявності однакових звукових умов без будь-яких винятків. Так звані винятки слід пояснювати дією інших фонетичних законів, новотворами за аналогією, запозиченнями [114, с. 117–123; 353, с. 194; 539, с. 88; 570, с. XXVIII].

Необхідно відзначити, що тезу про безвинятковість фонетичних законів і про роль аналогії в історико-мовних процесах лінгвісти розробляли до появи праць молодогограматиків [298, с. 61–62; 283, с. 142].

Вище ми писали про те, що поняття фонетичного закону як пересування звуків виникло вже в компаративістиці першого періоду у працях основоположників порівняльно-історичного методу і що термін *фонетичний закон* увів Бопп (2.5). Цей термін закріпився в мовознавстві саме «за фіксацією звукового переходу, що відбувся в минулому за певних умов» [279, с. 29].

Історії цього питання приділено значну увагу у книзі Дельбрюка «Вступ у вивчення мови». Проаналізувавши погляди Боппа, Дельбрюк відзначив, що в інтерпретації Боппа звукові зміни можуть бути як закономірними, так і

випадковими, причому останні є більш поширеними [214, с. 22–23]. Одну з найважливіших заслуг Шлейхера перед мовознавством Дельбрюк убачав у тому, що Шлейхер «встановив довгу низку ретельно зважених і добре обґрунтованих фонетичних законів» [там само, с. 49]. Чи був Шлейхер прихильником твердження про безвинятковість фонетичних законів? Оскільки Шлейхер розглядав мову як природний феномен, було б логічним чекати, що в його інтерпретації фонетичні закони як закони природи не повинні мати винятків. Проте деякі фрагменти праць Шлейхера суперечать цій тезі. Тому Дельбрюк звертається до свідчень лінгвістів, які свого часу слухали лекції Шлейхера. Так, Й. Шмідт стверджував, що Шлейхер обґрунтовував тезу про взаємодію в історії індоєвропейських мов двох чинників: фонетичних законів, що діють без винятків, і аналогії [там само, с. 51, 74]. Проте в компаративістиці першого періоду ця теза не отримала визнання й поширення [там само].

У генетичному мовознавстві другого періоду вона стає надзвичайно актуальною завдяки працям молодогограматиків, причому, як вважає Дельбрюк, «Лескін був тим ученим, який більше за інших сприяв її визнанню» [там само, с. 74].

За словами Дельбрюка, «точне проведення звукових законів має бути основою всього мовознавства. Форми, при побудові яких звукові закони було б залишено без уваги, не повинні мати ніякої ціни. Такі побудови будуть також і неісторичними (unhistorisch)» [там само, с. 76]. Отже, в основі молодогограматичної концепції фонетичних законів лежить визнання їх найважливішої ролі; звідси намагання молодогограматиків пізнати суть і умови фонетичних змін і створити повну й несуперечливу теорію фонетичного закону [12, с. 431].

З погляду молодогограматиків, регулярні звукові зміни відбуваються механічно і здійснюються з точною послідовністю: «Кожна звукова зміна, оскільки вона відбувається механічно, здійснюється за законами, що не знають винятків, тобто напрям, у якому відбувається зміна звука, завжди один і той самий у всіх членів мовного співтовариства, крім випадку діалектного дроблення» [353, с. 194]. Остгоф і Бругман рішуче виступили проти будь-яких докорів на

адресу цього твердження: «Тільки той, хто точно враховує дію звукових законів, на понятті яких базується вся наша наука, знаходиться на твердому ґрунті у своїх дослідженнях» [там само, с. 194–195].

Якщо виявляється виняток з певного фонетичного закону, то це результат дії іншого закону: або фонетичного, або морфологічного [114, с. 117–121; 353, с. 194; 359, с. 88; 563, с. XXVIII, 1]. Для романтиків це було б наслідком впливу екстралінгвальних чинників, що відносяться до культури. Молодограматики ж розглядають зміни мови як зміни саморушної системи.

Дельбрюк говорить про дію звукових законів тільки в одній мові та тільки в обмежений період [213, с. 131, 135].

В. К. Журавльов відтворює сутність фонетичного закону молодогограматиків у вигляді формули:

$$L \left\{ \frac{a > b}{P} \right\} T$$

Вона означає, що звук [a] регулярно переходить у звук [b] у чітко визначених позиціях **P** у певній мові **L** на певному етапі її розвитку **T** [245, с. 45].

Фонетичні закони так само індуктивні, як і закони природничих наук. Мінімум ретельно осмислених даних дозволяє коректно інтерпретувати масу фактів.

Якщо, наприклад, встановлено, що $L \left\{ \frac{k > c}{V} \right\} T$, то тим самим передбачається [c] на місці більш раннього [k], який стояв перед переднім голосним в усіх без винятку словах і морфемах певної мови (праслов'янська перша палаталізація задньоязикових). Відхилення від такої закономірної дистрибуції може свідчити про зміну відповідних параметрів. Так, наявність випадків типу рос. *кино*, *кефир* може свідчити, що ці слова не належали мові **L** в епоху дії розглядуваного закону: вони були запозичені з іншої мови вже після завершення процесу першої палаталізації. Відхилення від фонетичної закономірності в запозиченнях є свідченням її припинення в епоху запозичення [там само, с. 46].

Якщо ж відхилення від закономірності спостерігається у споконвічних словах і морфемах (параметр L залишається незмінним), то змінився параметр Р. Так, наявність випадків типу рос. *цена, цедить* може свідчити про те, що в епоху першої палаталізації на місці сучасного голосного переднього ряду [e] був інший голосний. У цих словах зафіксовано результати другої палаталізації, яка відбулася в позиції перед вторинним голосним переднього ряду [ě₂], що виник з заднього дифтонга [ai]: [k] + [ai] → [k] + [ě₂] → [c] + [ě₂] [там само: с.46].

З визначенням звукових законів як законів природи Дельбрюк не згоден: «Мова складається з людських вчинків і дій (Handlungen), і тому звукові закони відносяться не до вчення про закономірності в явищах природи, а до вчення про закономірності людських учинків, очевидно довільних» [там само, с. 135].

Дослідники по-різному оцінюють молодограматичну тезу про безвинятковість фонетичних законів.

На думку Ф. М. Березіна, ця теза є догматичною та поверховою [20, с. 265].

Навпаки, В. М. Жирмунський високо оцінював твердження про безвинятковість фонетичних законів. Експлікація поняття фонетичного закону у В. М. Жирмунського має такий вигляд: «Численні факти часткових фонетичних змін окремих мов базуються на загальному принципі закономірності розвитку звуків мовлення (у певній мові, у певний час, в однакових фонетичних умовах однакові звуки змінюються однаково)» [232, с. 27]

Так само, як і В. М. Жирмунський, В. К. Журавльов вважав, що з висуненням постулату про безвинятковість фонетичних законів й пов'язаного з ним твердження про те, що винятки із законів мають пояснюватися іншими закономірностями, мовознавство стало справжньою наукою [241, с. 45]. Концепція безвинятковості фонетичних законів стала фундаментальним твердженням компаративістики, постулатом великої методологічної цінності, який не могли знецінити заперечення опонентів [241, с. 73; 243, с. 26].

З погляду В. К. Журавльова, теза про безвинятковість фонетичних законів, попри значну кількість винятків, виявилася більш вірною, ніж вважали самі молодограмматики. Як свідчить сучасна інструментальна фонетика, ця теза

повністю справедлива щодо алофонного варіювання. Алофонні зміни здійснюються автоматично й не можуть бути порушені дією смислових асоціацій, наприклад граматичною аналогією. Аналогія з'являється як наслідок і спосіб відміни фонетичного закону. Фонетичні закони – це закони функціонування у відповідну епоху [245, с. 48].

Отже, на думку В. К. Журавльова, концепція безвинятковості фонетичних законів належить до фундаментальних положень науки [там само, с. 49]. Такі положення включаються в подальші теорії як частковий випадок. Поняття фонетичних законів з часом увійшло в науковий апарат діяхронічної фонології. Фонетичні зміни є необхідною умовою й передумовою фонологічних змін, і розв'язання фонологічних завдань має спиратися на розв'язання фонетичних завдань [там само].

Другим, не менш важливим чинником мовного розвитку (поряд з фонетичним законом) молодогограматики вважали граматичну аналогію.

Ось яке визначення аналогії подав В. М. Жирмунский: «Граматична аналогія є процесом уподібнення, що створює нову форму за зразком старої. Вона є граматичною новотворчістю..., яка будує нові граматичні форми, користуючись матеріалом старих форм». За В. М. Жирмунським, «явища аналогії є результатом взаємодії між стійкістю граматичної системи і загальною тенденцією до вдосконалення граматичних правил мови» [232, с. 27].

Як відзначав В. М. Жирмунский, «основний напрям аналогічних новоутворень визначається принципом однозначного зв'язку граматичної форми і змісту, згідно з яким однакові граматичні ознаки виражають однакові значення, а однакові значення виражаються однаковими граматичними ознаками». Але, як підкреслював В. М. Жирмунский, «у будь-якій мові є численні протиріччя між граматичними формами та їхнім значенням» [там само, с. 28]. Пор. наведені В. М. Жирмунським приклади: рос. *мост* – множина *мосты*, але *город* – множина *города*, нім. *der Tag* – множина *die Tage*, але *der Schlag* – множина *die Schläge*, *liegen* – у минулому часі *lag*, але *fliegen* – у минулому часі *flog* тощо [там само].

Розвиваючи тезу лінгвістів першого періоду про роль аналогії в мовних змінах (2.5), молодогораматика сконцентрували увагу саме на цьому чинникові. Дослідження ними аналогії в теоретичному і практичному аспектах істотно вплинуло на розвиток генетичного мовознавства.

Автори «маніфесту молодогораматиків» указували: «Оскільки зрозуміло, що асоціація форм, тобто новоутворення мовних форм за аналогією, відіграє дуже важливу роль у житті нових мов, слід без коливань визнати значення цього способу збагачення мови для давніх і найдавніших періодів» [298, с. 194]. Дельбрюк підкреслював, що «неминучість дії аналогії в мові стає очевидною, якщо усвідомити, що слова в душі мовця постають в значно більшій частині своїй не відокремлено, а в тісному зв'язку (асоційовані) з іншими» [213, с. 127]. Ідея змін за аналогією ліквідувала відсутню ланку між закономірними звуковими змінами та нерегулярними порушеннями [561, с. 136].

Важливо підкреслити, що молодогораматика пояснювали розвиток мови взаємодією й боротьбою «чисто механічних і безсвідомих» фонетичних законів, що мають фізіологічний (Остгоф) або психофізіологічний (Пауль) характер, і таких саме механічних і безсвідомих асоціативних (психологічних) зв'язків між граматичними формами.

Найбільший вплив учення молодогораматиків про аналогію мало в теоретичній розробці Пауля [232, с. 32]. Він розрізнявав відтворення по пам'яті («репродукцію») і виробництво за аналогією («продукцію») засвоєних зразків. Явище аналогічної «продукції» Пауль підводив під універсальну формулу «пропорційного рівняння» [359, с. 78].

З погляду В. М. Жирмунського, крайньою формою психологічного механіцизму в питанні про граматичну аналогію є теорія В. Вундта [593, р. 431–458]. Для Вундта аналогія є «уподібненням» або «психічною асиміляцією», викликаною «асоціативним звуковим впливом на відстані», на відміну від фонетичної асиміляції, яка відбувається під асоціативним впливом сусідніх звуків: так, нім *sturben* «переходить» у *starben* завдяки саме такій асиміляції, при

підтримці таких форм минулого часу, як *gab – gaben, tat – taten, machte – machten* тощо з тим самим елементом [а] [там само, р. 454–455].

Про механістичність концепцій молодогограматиків і Вундта писав Г. Курціус [548, р. 1–39]. Пізніше до критики Курціуса приєднався В. Хорн [560, р. 52].

Пауль виходив із тези про конфлікт між фонетичними законами і аналогією. Фонетичні закони, за Паулем, мають деструктивний характер, вони вносять у граматичні форми багато непотрібних відмінностей. Граматичне аналогія «виправляє» недоречності [359, с. 75]. Пауля підтримав Бругман [545, р. 81–85].

Така сама оцінка подається в «Курсі загальної лінгвістики» Соссюра [454, с. 152], а також у книзі Ш. Баллі «Мова й життя» [535, р. 40–41].

З гумбольдтіанських позицій молодогограматичне вчення про аналогію критикував Ф. Містелі [564, р. 365–437]. Як відзначає В. М. Жирмунський, для міркувань Містелі характерна вказівка на провідну роль семантики в процесі аналогічного розвитку граматичної системи [232, с. 39].

З критикою молодогограматичної вчення про аналогію виступив і Е. Герман [559, р. 73–76].

Слідом за Містелі Герман писав, зокрема, про зв'язок аналогії з морфологічним типом мови та про методологічну вимогу прослідувати всю сукупність аналогічних змін у граматичній системі певної мови [559, р. 170, 193].

Останню тезу у 1870 р., до виходу праць молодогограматиків з питань аналогії, висунув Бодуен де Куртене (див. нижче).

Як відзначають дослідники, філософія мови Шлейхера з її ідеалізацією прамови у другій половині ХІХ ст. вже не відповідала завданням, що ставила перед лінгвістикою суспільна мовна практика. Значно змінилося уявлення про будову праіндоєвропейської мови. Молодограматики інакше, ніж Шлейхер, реконструювали її звуковий склад. Якщо Шлейхер відновлював для праіндоєвропейської мови 24 звуки, то Бругман збільшує їхню кількість до 73. За Шлейхером, праіндоєвропейська мова мала обмежений склад голосних; Бругман малює картину мови з розвиненою системою вокалізму.

З визнання молодограматиками тривалості шляху розвитку праїндоевропейської мови впливала неможливість її реконструкції у вигляді єдиного системного горизонтального зрізу. У результаті неможливо було встановити напевно, чи є реконструйований архетип більш раннім або більш пізнім (порівняно з іншими). Беручи до уваги складність завдання, молодограматика рекомендують обмежитися реконструкцією звуків і окремих морфем, не реконструюючи речень. Хоча, відзначають вони, можливо помилково віднести до одного часу різні етапи фонетичного процесу. У зв'язку з цим молодограматика інакше, ніж Шлейхер, підходять до проблеми архетипів. Вони бачать усю її складність. Відновлювані архетипи не розглядаються більше як реальні слова реальної мови.

У зв'язку з цим доцільно навести тезу Р. О. Якобсона про дві тенденції у фонетичній реконструкції: «наївний емпіризм, що мріяв про фонографічну фіксацію індоевропейських звуків», і його протилежність – «агностичну відмову від вивчення системи індоевропейських фонем» [532, с. 103].

Так, Дельбрюк уважав, що архетипи є лише «вираженням у формулах змінюваних поглядів учених на обсяг і характер мовного матеріалу, який окремі мови успадкували від спільної мови»; тому «праформи (тобто архетипи – В. С.) не дають нам ніякого нового матеріалу, вони свідчать тільки про результати здійсненого нами аналізу того, що є в окремих мовах» [213, с. 218-219]. Дельбрюк справедливо зауважує, що різні звукові компоненти реконструйованої морфемі можуть належати до різних хронологічних зрізів прамови, а окремі паралельні форми могли виникнути в різних мовах уже після розпаду прамови.

Водночас урахування цих обставин, на думку О. С. Мельничука, не подає достатніх підстав для нігілістичної (властивої позитивізму) оцінки реальної значущості реконструкцій у цілому, що давав Дельбрюк [337, с. 24].

Молодогораматика добре усвідомлюють складність мовного розвитку, і це спричиняється до постановки питання про те, чи виникло те або інше явище, спільне для споріднених мов, у прамові, або ж це є результатом паралельного розвитку, зумовленого збігом законів утворення форм у споріднених мовах.

Центр уваги мовознавців поступово переноситься на дослідження розвитку прамовних елементів в історії кожної окремої мови або групи споріднених мов за даними давніх писемних пам'яток.

Серйозним недоліком молодограматичної реконструкції, на думку Й. М. Тронського, є її «площинний» характер: «історія (або доісторія) індоєвропейських мов починалася з умовного моменту «розпаду» прамовної єдності, який ніколи не існував у дійсності. Усе попереднє з'являлося недоступним дослідженню засобами порівняльно-історичного методу, що виходить за межі серйозного вивчення. Порівняльно-історичний метод сам по собі доводив тільки до «архетипу», до того пункту, з якого починалися розбіжності між окремими гілками» [472, с. 5].

Спроби молодограматиків реконструювати деякі праїндоєвропейські архетипи свідчать про наявність системного (звичайно, обмеженого) підходу до мовних явищ у їх історії.

Якщо конкретизувати тезу про відсутність у працях молодограматиків зв'язків між реконструйованими архетипами та фонетичними законами, то можна відзначити, що в історико-фонетичних дослідженнях молодограматиків невзаємопов'язаними виступають: 1) фонетичні закони в царині приголосних; 2) фонетичні закони в царині голосних. Вони є відокремленими, наприклад, у працях Бругмана [543; 544; 545]. Щодо фонетичних законів, які відбивають *взаємодію* вокалізму і консонантизму в історії тієї або іншої мови (групи мов), то питання про можливість їх реконструкції у працях молодограматиків не ставилося.

Наведемо кілька прикладів.

Одним з найбільш складних питань історичної фонетики індоєвропейських мов є питання про задньоязикові (гутуральні) у праїндоєвропейській мові та про їх рефлекси в окремих індоєвропейських мовах.

Г. Асколі реконструював для праїндоєвропейської велярні, палатальні, лабіовелярні гутуральні [534]. Італійського мовознавця вважають основоположником концепції трьох рядів індоєвропейських гутуральних. Однак,

як відзначає Ю. В. Откупщиков [354, с. 39], Асколі не тільки констатував наявність у праїндоевропейській трьох рядів, а й обґрунтував вторинність палатального та лабіовелярного рядів. На користь реконструкції трьох рядів гутуральних висловилися Остгоф і Бругман [576, с. 63–65; 543, с. 542–622], і реконструйовані [$*k$], [$*k'$] і [$*k''$] стали надбанням майже всіх робіт з індоевропейського генетичного мовознавства. Відновлення трьох рядів гутуральних добре укладалося як у загальнотеоретичну концепцію молодограматиків, так і в практичну методичку їхніх реконструкцій (дуже часто це просте підсумовування того, що спостерігається в окремих мовах) [354, с. 40].

Проте тут виникають серйозні труднощі, серед яких насамперед треба відзначити той факт, що в переважній більшості надійно документованих індоевропейських мов чітко простежується опозиція двох, а не трьох рядів гутуральних [там само, с. 49]

Молодогораматична модель може бути подана у вигляді такої схеми:

	i.-ε.	satem	centum
1-й	k1	k1	k1
2-й	k'2	k'2	k2
3-й	k''3	k3	k''3

Ця схема ілюструє зміни гутуральних у мовах груп *centum* і *satem*: споконвіку велярні збігаються в обох групах індоевропейських мов, палатальним у мовах *satem* відповідають велярні в мовах *centum*, а лабіовелярним у мовах *centum* – велярні в мовах *satem*. Таку несуперечливу картину не дає жоден з варіантів із споконвічними двома рядами гутуральних.

Гіпотезу трьох рядів гутуральних розробляв також А. Беценбергер [539, с. 234-236].

Наявність у праїндоевропейській мові лабіалізованих гутуральних визнавали й мовознавці, що дотримувалися концепції двох рядів праїндоевропейських гутуральних – палатального та лабіовелярного або велярного та лабіовелярного [551, с. 3–34; 583, с. 114–135].

На думку прихильників обох гіпотез, лабіовелярні гутуральні зберігалися без зміни в тих діалектах праіндоєвропейської мови, від яких походять германські, італійські, кельтські, грецька мови (група *centum*). У діалектах групи *satem* (слов'янські, балтійські, індоіранські, вірменська, албанська мови) лабіовелярні гутуральні перейшли в чисті велярні.

Як зазначалося вище, Остгоф і Бругман, так само як інші дослідники, вважали, що в індоєвропейських діалектах групи *satem* лабіовелярні гутуральні праіндоєвропейської мови перейшли в чисті велярні. Проте ніхто з лінгвістів (і молодограматика не є винятком) не пов'язував цю консонантну зміну із змінами у вокалізмі, не розглядав ознаки лабіалізованості голосних і приголосних в межах однієї історико-мовної концепції.

Молодогораматика, з їх тенденцією до значною мірою ізольованого розгляду процесів мовного розвитку, вважали виклад «Мемуара про первісну систему голосних в індоєвропейських мовах» Соссюра (див. нижче) занадто «системним» і штучним [472, с. 12]. Хоча Остгоф і Бругман прийняли встановлені Соссюром довгі складові сонанти, вони відкинули його сонантичні коефіцієнти. У системі Бругмана залишився тільки той визначений відповідністю греко-італійського [a] та індоіранського [i] звук, який Соссюр вважав складовим варіантом [a], але він увійшов не як сонант, а як короткий голосний невизначеного тембру, «шва». Питання про походження довгих голосних молодогораматика не ставили [там само, с.12].

Розглянутий нами матеріал наочно підтверджує, що приписувати молодогораматикам виключно асистемний підхід до фактів мови було б методологічно неправильним. Очевидно, тут необхідно говорити про певну обмеженість молодогораматиків у тлумаченні системного характеру мовних змін і про відповідну інтерпретацію ними історико-фонетичних явищ.

Низку фонетичних законів було відкрито й сучасниками молодогораматиків. Слід назвати тут «закон Вернера».

Ми вже відзначали (2.5), що деякі явища германських мов суперечать закону Раска-Грімма. Частину цих явищ з'ясував німецький лінгвіст Г. Грассман

як наслідки «закону придихових». У зв'язку з цим кажуть про «закон Грассмана» (2.5).

Датський мовознавець К. Вернер звернув увагу на інші суперечності в законі Раска-Грімма. У таких формах, як санскр. *pitar*, гот. *fadar*, нім. *Vater* спостерігається відхилення від цього закону. Вони й пояснюються дією так званого «закону Вернера»: глухі щілинні, що виникли з праїндоевропейських глухих проривних, а також звук [s] стали дзвінками, якщо попередній голосний не мав на собі праїндоевропейського наголосу [592, р. 46–59]. Отже, закон Вернера враховує наслідки відношення місця наголосу праїндоевропейської мови до відповідного приголосного [532, р. 87].

Значною подією в історії компаративістики став вихід у світ (1879) «книги виняткової долі», яка «настільки сильно випередила свій час, що виявилася значною мірою відкинутою сучасниками» [245, с. 289], – «Мемуара про первісну систему голосних в індоєвропейських мовах» Соссюра. Цю славнозвісну книгу Соссюр написав в 20-річному віці, в 1877–78 рр.

Як компаративіст Соссюр в «Мемуарі про первісну систему голосних в індоєвропейських мовах» зробив низку яскравих відкриттів. У праїндоевропейській мові ним було реконструйовано сонанти [i], [u], [r], [l], [m], [n] – звуки, які залежно від позиції в слові можуть бути як складовими (поруч з приголосними), так і нескладовими (поруч з голосними). Крім того, Соссюр довів, що [i], [u], які до Соссюра, за традицією індійських граматистів, вважалися початковим ступенем у чергуванні з дифтонгами, насправді є послабленням дифтонгів. Заслугою Соссюра є й відкриття сонантичного коефіцієнта, який з часом став вихідним пунктом ларингальної теорії [320, с. 135].

Як добре відомо, основи ларингальної теорії заклав Соссюр саме в цій праці. Прагнучи звести першопочатковий індоєвропейський вокалізм до єдиного голосного [e], Соссюр висунув припущення про існування, поряд із «сонантичними коефіцієнтами» [i], [u], [r], [l], [m], [n], звуків того самого типу, які Соссюр позначив літерами A і Q; ці звуки розвинулися в праїндоевропейській мові в голосний [a] і в голосний [o] (який не чергується з [e]). При цьому

сполучення з А і з Q дали [e] і [o], але в нульовому ступені залишалися тими самими А, Q.

Пізніше Є. Курилович дійшов висновку, що індоєвропейський ларингальний відбився в хетських [h], [hh] [562, р. 95–104].

Соссюр пропонує системний підхід до розв'язання проблеми індоєвропейського *a2*, розглядаючи його разом з греко-італійським *o2*: «Явища арійських мов надто тісно зв'язані тут з тими явищами, які ми спостерігаємо в індоєвропейських мовах Європи, щоб їх можна було розглядати окремо», – пише Соссюр [451, с. 365].

Молодограматичний «атомізм» в плані браку зв'язку між реконструйованими архетипами й фонетичними законами притаманний і студіям Соболевського. У його інтерпретації історична фонетика є історією ізольованих фонетичних явищ. Це можна ілюструвати, наприклад, зверненням до переходів [e] > [o] та [e] > [a], які Соболевський ніяк не пов'язує [449, с. 59–67, 86–88], на відміну від Шахматова і Кримського [301, с. 198–201ε, 369–420α; 520, с. 464] (у підході останнього до фактів історії мови не можна не бачити впливу Шахматова). Звернення до «Лекцій по истории русского языка» показує, що Соболевський визнавав зв'язок тільки між тими фонетичними законами, які на той час були добре та всебічно досліджені в працях учених Харківської й Московської шкіл і в студіях самого Соболевського. Це серія змін у вокалізмі та консонантизмі, зумовлених занепадом редукованих на східнослов'янському терені [там само, с. 50–57, 103–122].

У цілому ж архетипи та фонетичні закони виступають в Соболевського як невзаємопов'язані. Водночас у його працях об'єктивно виявилися системні властивості мови (у прийомі генетичного ототожнення фактів і в процедурі реконструкції окремих архетипів і фонетичних законів). Отже, приписувати Соболевському виключно асистемний підхід до фактів мови було б методологічно неправильним. Очевидно, тут варто говорити про певну обмеженість Соболевського в трактуванні відповідних питань.

На думку Шахматова, реконструкція архетипів і фонетичних законів як ізольованих істотно обмежує значущість одержаних результатів. Саме такий недолік властивий книзі Гебауера [556, с. 34–36]. Шахматов відзначив, зокрема, що «опис явищ в усьому їхньому обсязі, а не лише змін, що мали місце в окремих звуках», значно полегшив би чеському мовознавцеві «складання картини історичного розвитку чеської мови; водночас такий виклад висвітлив би багато темних питань фонетики особливо тому, що зосередив би увагу там, де тепер йому доводиться роздрібнюватися, відхиляючись до розгляду поодиночі окремих результатів того самого спільного явища» [там само, с. 36].

Як трактували фонетичні закони вчені Московської школи? Вони прийняли молодограматичну концепцію й послідовно дотримувалися тези про безвинятковість фонетичних законів. Слідом за молодограматиками вчені Московської школи підкреслювали: те, що видається винятком з фонетичного закону, насправді пояснюється або дією іншого фонетичного закону (що виникає за інших умов і може мати іншу хронологію), або аналогією, або запозиченням [52, с. 28; 222, с. 132; 223, с. 14; 224, с. 32; 227, с. 11; 378, с. 20; 379, с. 60; 482, с. 203; 510, с. 105].

Подібно до молодограматиків, Фортунатов і його учні обмежували дію фонетичних законів певним часом і простором, звертаючи особливу увагу на умови, за яких відбуваються ті або інші фонетичні зміни [52, с. 28–29; 222, с. 132–133; 223, с. 13; 224, с. 32; 227, с. 11; 379, с. 61; 482, с. 203; 510, с. 103–104].

Фонетичні закони учені Московської школи відтворювали шляхом ретельного вивчення фактів мовної історії [20, с. 42]. Ця ретельність, безсумнівно, полягає насамперед в урахуванні тих умов, за яких діяли реконструйовані фонетичні закони. У цьому переконує, зокрема, звернення до фонетичних законів, які встановлює для прасхіднослов'янської мови пізнього періоду Шахматов. Це, наприклад, зміни голосних під впливом голосних наступних складів, а саме переходи [ě] > [i] перед складом з [i] (*дитина*), [ъ] > [o] перед складом з [o] (*золоба*), [ъ] > [e] перед складом з [e] (*серебро*) [506, с. 194].

У теорії та практиці досліджень учених Московської школи поряд з фонетичним законом чільне місце посіла аналогія. Як ми бачили, до пояснень за допомогою аналогії зверталися представники генетичного мовознавства першого періоду, учені Харківської школи, молодогограматики (див. вище).

Намагаючись оптимально поєднати фонетичні закони й аналогію, учені Московської школи також намагалися розв'язати проблему співвідношення та розмежування цих двох чинників. Передусім слід відзначити, що, на відміну від Соболевського [449, с. 4] і подібно до Богородицького (див. нижче), учені Московської школи дотримувалися твердження про закономірність процесів аналогії [52, с. 29; 223, с. 15; 227, с. 12; 382, с. 62; 510, с. 92; 515, с. 6]. Водночас Шахматов підкреслював, що «в явищах аналогії ми спостерігаємо набагато більше випадкового», ніж у дії фонетичних законів [515, с. 6].

Аналіз окремих висловлювань Шахматова може викликати враження, що він виходив з ідеї конфлікту між фонетичними законами й аналогією. Так, учений писав про «руйнівну дію грам[атичних] асоціацій» стосовно фонетичних законів [510, с. 89]. Проте детальний аналіз праць Шахматова переконує в тому, що така інтерпретація його поглядів була б однобічною. Шахматов розглядає співвідношення фонетичних законів і аналогії як взаємодію, причому, з одного боку, фонетичні закони й аналогія можуть виступати як антагоністичні чинники, з іншого, аналогію в певних випадках доцільно розглядати як союзницю фонетичних законів: вона розширює сферу дії того або іншого фонетичного закону, прискорюючи його [513, с. 120; 515, с. 7].

Про це свідчать конкретні інтерпретації. Так, за Шахматовим, «напівкороткий» кінцевий голосний [і] у східнослов'янських діалектах фонетично занепадав (*мать* < *мати*), але у флексіях інфінітива в українських і російських говорах (*сясьти* «сісти») він є, що слід пояснювати впливом закінчення -ти з наголошеним [и] у формах типу рос. *нести* [506, с. 222–224]. Тут аналогія протидіє фонетичному закономі, звужуючи сферу його поширення. Протилежний процес впливу аналогії на збільшення кількості слів, у яких з'являється той або інший звук, можна проілюструвати шахматовською інтерпретацією появи [о] (в

Шахматова також [ô]), [e] на місці слабких редукованих (в Шахматова – «напівкоротких» [ъ], [ь]). На думку вченого, звуки [o], [ö], [e] виникли у важких для вимови сполученнях приголосних за аналогією.

Учені Московської школи вважали, що аналогія сприяє упорядкуванню змін мови, надає стійкості мовній системі [222, с. 11–12].

Вихідною була ідея пріоритетності фонетичних пояснень [482, с. 203; 483, с. 41]; якщо ж дати фонетичну інтерпретацію тому або іншому явищу не видавалося можливим, учені Московської школи зверталися до аналогії. Такий підхід був характерний, зокрема, для Шахматова. У цьому, як відзначають дослідники, спостерігається близькість позицій Московської школи та молодограматиків [20, с. 275–276].

Водночас аналіз студій учених Московської школи показує, що вони досить критично ставилися до молодограматичного трактування аналогії, вадою якого є зловживання цим чинником [379, с. 167; 380, с. 58; 519, с. 30]. Самі вчені Московської школи не перебільшували ролі аналогії в мовних змінах [327, с. 92]. Характерно, що у своїй рецензії на працю Гебауера Шахматов ставив у заслугу історикові чеської мови намагання пояснювати явища мови фонетично, без частих посилань на аналогію [519, с. 30].

Важливо підкреслити, що в Шахматова представлено саме *системи* реконструйованих архетипів і фонетичних законів. Зупинимося на цьому докладніше.

У працях з лінгвістичної історіографії відзначено, що системний підхід Шахматова до історико-фонетичних явищ відбився, зокрема, на вивченні таких фрагментів системи, як [ô] у зв'язку з [ê], друге повноголосся, редуковані у зв'язку з просодичними змінами в «спільноруській» мові [289, с. 55], різні типи акання [327, с. 20–25].

Та найбільш повно системний підхід до реконструкції фонетичних явищ минулого було реалізовано в глобальній шахматовській концепції взаємодії вокалізму і консонантизму в історії слов'янських (передусім східнослов'янських) мов [139, с. 163].

Одним із значних досягнень генетичного мовознавства ХІХ ст. стало відкриття Фортунатовим першої та другої палаталізацій задньоязикових приголосних у праслов'янській мові [480, с. 61–63], а Бодуеном де Куртене – третьої праслов'янської палаталізації [517, с. 45–57]. Здійснення в праслов'янській мові перехідного пом'якшення задньоязикових у позиції перед голосними переднього ряду (у випадку третьої палаталізації – після передніх голосних) викликало гіпотезу Фортунатова про те, що губні та передньоязикові приголосні в праслов'янській мові також пом'якшувалися перед голосними переднього ряду [431: 18], а приголосні [r], [l] – і в позиції після [ь] [там само, с. 151–154].

Отже, сама ідея праслов'янської палаталізації приголосних будь-якого місця творення в Фортунатова (а слідом за ним і в Шахматова) виникла із системних міркувань: палаталізація задньоязикових у праслов'янській є безсумнівною, проте вибірковість задньоязикових не знаходить пояснення, тому треба припустити, що палаталізації зазнавали й звуки іншого місця творення – передньоязикові та губні приголосні.

Учень Фортунатова Шахматов не зупинився на цій глобальній тезі. Системний підхід до мовних явищ дозволив йому висунути гіпотезу про типологічно близький вплив на приголосні голосних заднього ряду.

На думку В. А. Глуценка, саме системні міркування примусили Шахматова реконструювати поряд з V–депалаталізацією паралельний процес V–делабіалізації [139, с. 164].

Фактично Шахматов писав про перерозподіл тембру, про передачу високого й низького тембру приголосних голосним (у межах складу). Надалі в історії східнослов'янських мов, за Шахматовим, низький тембр приголосних міг повертатися до наступних голосних: відбувалися процеси лабіалізації голосних і делабіалізації приголосних. У складах з високим тембром подібний процес не відбувся [там само]. Шахматов показав, що в низці східнослов'янських діалектів ознака палаталізованості закріпилася за приголосними (у голосних ознака ряду набула позиційного характеру), а ознака лабіалізованості – за голосними (у

приголосних вона стала позиційною) [114, с. 22]. Тим самим була імпліцитно висловлена ідея про консонантний характер російської мови (власне, російських говорів центру), що виник унаслідок еволюції вокалічної системи [44: 8–31; 203, с. 40–56; 204, с. 55, 84, 112; 255, с. 75, 157–158; 289, с. 139, 206–207].

Шахматов інтерпретував аналізовані явища саме системно: він уперше в мовознавстві експлікував розвиток вокалізму і консонантизму слов'янських (переважно східнослов'янських) мов як взаємодію [114, с. 9, 21; 85, с. 38–45]. У ході цієї взаємодії на різних етапах розвитку мови відбувалася передача найважливіших ознак від елементів однієї підсистеми до елементів іншої. Теза Шахматова про взаємодію вокалізму і консонантизму в історії слов'янських мов стала подальшим розвитком твердження Житецького про зв'язок вокалізму і консонантизму [там само, с. 165].

Отже, бачимо намагання аналізувати не окремі мовні факти, узяті ізольовано, а групи споріднених фактів. Шахматов реконструював не тільки окремі звуки, а й цілі ознаки звуків. Це дало вченому можливість встановити основні закономірності розвитку праслов'янської та прасхіднослов'янської фонетичних систем [289, с. 55–60].

Якщо молодограматика висловлювалися проти тлумачення фонетичних законів як законів природи, подібних до хімічних або фізичних [359, с. 87], то Крушевський, навпроти, указує на «існування загальних звукових, або, точніше, фізіологічних законів, що за природою своєю нічим не відрізняються від законів фізичних або хімічних» [303, с. 60]. Заперечуючи молодограматичне трактування фонетичних законів [там само, с. 9], Крушевський висуває твердження про загальнолюдські динамічні фонетичні закони, які виявляються в завжди однаковій зміні певного звука в різних мовах [там само, с. 42–43].

Бодуен де Куртене критикував і трактування фонетичних законів як законів природи, і молодограматичну інтерпретацію [33, т. 2, с. 205–208]. На думку Бодуена де Куртене, «фонетичні закони» лише констатують те, що «відбувається на поверхні явищ» [там само, с. 208]. Справжні закони ще не відкрито: «Дійсні закони», закони причиновості, заховані в глибині, у заплутаному вузлі

найрізноманітніших елементів. «Закони» існують, але не там, де їх шукають» [там само].

Близьку позицію посів Г. Шухардт [526, с. 49].

Учені Казанської школи зробили важливий внесок у вивчення аналогії. Слід відзначити, що 70-і рр. XIX ст. характеризуються теоретичним осмисленням чинника аналогії. Головну роль у цьому відіграв Бодуен де Куртене. Як відзначає В. К. Журавльов [166, с. 461], саме Бодуен де Куртене, випередивши молодограматиків, здійснив першу спробу теоретичного усвідомлення аналогії [28, т. 1, с. 89, 111; 536, с. 19–38]. До теоретичного вивчення аналогії звертався й Богородицький [29, с. 222–224; 44, с. 153–154].

Ми вже відзначали, що дослідження аналогії молодограматиками істотно вплинуло на розвиток генетичного мовознавства. Водночас учені Казанської школи в особі Аппеля показали певні вади молодограматичного трактування аналогії [20, с. 274; 452, с. 20]. На думку Аппеля, погляд молодограматиків на фонетичні закони та аналогію як на антагоністичні чинники є занадто вузьким [7, с. 356]. Розвиваючи ідеї Бодуена де Куртене [537, с. 90], Аппель підкреслює, що немає ніяких підстав вважати аналогію останнім притулком у випадках, коли фонетичні закони непридатні: аналогія не тільки не суперечить фонетичним законам, а й часто діє разом з ними [13, с. 356]. На взаємозв'язок і найтіснішу взаємодію фонетичних законів і аналогії вказував Богородицький [29, с. 223–224]. Теза Богородицького про закономірність процесів аналогії [там само; 27, с. 109, 153] також протистояла молодограматичному трактуванню.

Відзначимо, що представники українського мовознавства другого періоду ретельно вивчали лінгвістичну спадщину своїх попередників щодо дії фонетичних законів і творчо її доповнювали. Так, Бузук писав: «Коли звуковий закон, на відміну від фізичного, не з□ являється кінцевим і всеосяжним ні в часових, ні в просторових відносинах, то... у нас немає підстави допускати всеосяжність його розповсюдження на всі приклади. Коли закон був обмежений часом своєї дії, випадково могло трапитися, що маловживані слова не попали в

мову тих, хто розмовляє, і не підпали заміні. І навпаки, підпадати звуковій заміні могли інколи, як ми вже говорили, часто вживані слова» [28, с. 53–54].

3.6. Хронологізація й локалізація фонетичних явищ і їхніх системно пов'язаних сукупностей у мовознавстві 70-х рр. ХІХ – початку ХХ ст.

Системний підхід учених до мовних явищ у їхній історії відбився й у прийомах хронологізації й локалізації фонетичних явищ.

Це повною мірою стосується учених Харківської школи.

Вони приділяли значну увагу прийому хронологізації фонетичних процесів (ідеться про встановлення їхньої послідовності та про синхронізацію реконструйованих архетипів і фонетичних законів). Цьому допомагали системні міркування.

Водночас треба відзначити певну обмеженість історичного підходу вчених до явищ фонетичних систем. Вона була притаманна Житецькому й полягала в одноплщинному співвіднесенні архетипів: на площину «спільноруської» прамови було перенесено такі різні за часом виникнення явища, як повноголосся та занепад редукованих [139, с. 96].

Трактування мови як системи відбилося й у прийомі локалізації мовних явищ. Так, Потебня відзначив певну системність написань у Повчанні Єфрема Сіріна, волинській пам'ятці кінця ХІІІ ст. Учений звернув увагу на збіг двох давніх прийменників-префіксів **въ** та **у**. Давши цьому явищу фонетичну інтерпретацію, Потебня підкреслив, що такі форми, як **у часъ**, **ув молитвах**, **узлюбилъ**, з одного боку, і **вгодно**, **повчити**, **въмрѣти**, з іншого, мають українське походження. Однак форми типу **узя** (замість **взя**) і **вже** (замість **уже**) не можна вважати українськими. Аргументуючи це, Потебня зазначає, що подібні форми з давнього часу властиві північним і північно-західним східнослов'янським говорам (учений посилається на Смоленську грамоту 1229 р. та на північні російські грамоти ХІV–ХV ст.) і гармоніюють з певними північновеликоруськими рисами, які, за Потебнею, вніс північний переписувач (друге повноголосся,

перехід напружених редукованих у сильній позиції в [o] та [e], цокання) [384, с. 72–73].

Значну увагу проблемі просторово-часової співвідносності мовних фактів минулого приділяли молодогораматиками.

Учені Лейпцизької школи неодноразово підкреслювали: для мовознавства переважне значення мають факти відносної, а не абсолютної хронологізації та локалізації мовних явищ. Проблеми хронологізації та локалізації тісно взаємопов'язані, тому в розв'язанні однієї з них у багатьох випадках імпліцитно міститься розв'язання іншої [277, с. 31].

У працях молодогораматиків прийом відносної хронологізації відбився у встановленні послідовності мовних процесів і в синхронізації архетипів і фонетичних законів. Вони підкреслювали, що відносна хронологізація архетипів і фонетичних законів є можливою завдяки встановленню між мовними явищами та процесами причиново-наслідкових зв'язків.

У процесі реконструкції праїндоевропейської мови молодогораматиками було виявлено, що шлях її розвитку був тривалим. Звідси впливала неможливість її реконструкції у вигляді єдиного горизонтального зрізу. Виникає проблема реконструкції кількох синхронних зрізів прамови й тісно пов'язана з нею проблема відносної хронологізації архетипів і фонетичних законів. У зв'язку з цим заслуговує на увагу зауваження Дельбрюка про те, що різні звукові компоненти реконструйованої морфеми можуть належати до різних хронологічних зрізів прамови, а окремі паралельні форми могли виникнути в різних мовах уже після розпаду прамови [213, с. 218–219].

Особливість такої хронологізації, як відзначає В. К. Журавльов, полягає в тому, що хронологічну ієрархію мовних явищ і процесів за даними зовнішньої реконструкції відтворюють відповідно до певних «колін» родовідного дерева. Переважна більшість явищ, спільних у споріднених мовах, належить до прамовного стану; специфічні риси є пізньою іновацією [241, с. 69–70; 245, с. 477].

У процесі реконструкції праїндоевропейської мови учені Лейпцизької

школи виявили: той мовний матеріал, який є в їх розпорядженні, дозволяє реконструювати два синхронні зрізи цієї прамови: 1) найбільш давній (цей зріз є найбільш глибоким, граничним, ним обмежуються можливості реконструкції); 2) найбільш пізній, що характеризує стан прамови «напередодні її розпаду».

Реконструкція двох синхронних зрізів праіндоєвропейської мови, з одного боку, сприяла систематизації мовного матеріалу, з іншого, оскільки бралися тільки два синхронні зрізи, суттєво обмежувала можливості дослідження розвитку прамови. Значним недоліком молодогораматичної реконструкції слід визнати те, що, попри всі застереження, прамовні факти вибудовувалися на одній хронологічній площині. У зв'язку з цим дослідники говорять про «площинний» характер молодогораматичної реконструкції [472, с. 5]. Це стосується реконструкції прамовних елементів, що не характеризувалися диференційовано на осі діахронії, хоча багато які з них належать до різних хронологічних зрізів. Як наслідок прамова залишалася поза процесом розвитку, в ідеальній статичності.

Питання про критерії одноплощинного існування архетипів молодогораматичної не ставили.

З погляду Дельбрюка, синхронізація мовних явищ минулого постає як бажана, але не завжди можлива через об'єктивні причини. Якщо відтворені мовні факти не синхронізовано, реконструкція неминуче набуває еkleктичного характеру, з яким на тогочасному етапі розвитку мовознавства слід миритися [213, с. 219–221].

На думку молодогораматиків, спільні риси споріднених мов не обов'язково виникли в прамові; «як правило, у самостійних мовах, що розвинулися з однієї прамови, можна бачити продовження діалектів прамови, припускаючи при цьому, що відмінності, які спостерігаються в цих мовах, *частково* (виділено нами – В. С.) виникають в епоху їхньої спільності» [359, с. 66].

При розв'язанні проблеми локалізації мовних явищ минулого у мовознавстві XIX ст. виразно виявилася тенденція до визначення відносної, а не абсолютної співвідносності явищ. Характерним у цьому плані є виникнення «хвильової» теорії, що демонструє просторове розміщення індоєвропейських мов

відносно одна одної.

Лескіну належить спроба поєднати теорію «родовідного дерева» та «хвильову» теорію в межах єдиної генетичної концепції, наголошуючи на тому, що ці дві теорії відбивають два хронологічно різні етапи мовної філіації [563, с. 44].

Значну увагу прийому хронологізації (ідеться про встановлення послідовності мовних процесів і про синхронізацію архетипів і фонетичних законів) приділяли вчені Московської школи.

Встановити послідовність здійснення тих або інших фонетичних законів ученим Московської школи допомагали системні міркування. Так, на думку Шахматова й Дурново, перехід голосного середнього ряду [ô] (що походить з напруженого редукованого) в [o] (*сухой*) відбувся раніше переходу [гы], [кы], [хы] > [г'і], [к'і], [х'і]: голосні [ô] та [ы] є «однорідними», і перехід [кы], [хы] > [к'і], [х'і] «повів би за собою або в усякому випадку передбачав би за однорідністю умов перехід [кô], [хô] > [к'е], [х'е]» [223, с. 24–25; 510, с. 548–549].

Стверджуючи синхронність історико-фонетичних явищ, учені Московської школи також виходили із системних міркувань. Так, Шахматов не тільки реконструював палаталізацію та лабіалізацію (лабіовеляризацію) приголосних у «передісторії» східнослов'янських мов як паралельні процеси, а й указував на їх одночасність (див. вище).

У студіях Шахматова імпліцитно представлене твердження про те, що критерієм одноплщинного існування архетипів є системність їхньої трансформації. Так, шахматовські V-депалаталізації, зокрема [e] > [ö] > [o] та [e] > [ä] > [a], включають початковий, проміжний і кінцевий етапи (див. вище), які вчений розглядав як одночасні саме тому, що трансформація архетипів тут є системною [140, с. 179].

Водночас серед лінгвістів був поширеним погляд, згідно з яким синхронізація мовних явищ минулого є лише бажаною. Так уважали молодограматика (див. вище), Бодуен де Куртене, а серед учених Московської школи – Поржезинський [33, т. 2, с. 113; 380, с. 8].

На відміну від них Шахматов був переконаний у тому, що поєднання асинхронних явищ на одному синхронному зрізі є неприпустимим [508, с. 156; 514, с. 122–123]. Так, Шахматов відзначав, що такі протилежні процеси, як переходи [e] > [a] та [a] > [e], що їх реконструював для давньоопсковського говору Соболевський [449, с. 86–88; 531, с. 145–146], не могли відбуватися одночасно [365, с. 127].

Необхідно відзначити, що принципи відносної хронології сформулював Бодуен де Куртене в праці «Некоторые общие замечания о языковедении и языке» (1871) [33, т. 1, с. 67–68]. При експлікації цих принципів було враховано досягнення тогочасного генетичного мовознавства.

Бузук поєднував відносну і абсолютну хронологію, вивчаючи явище переходу [l] > [w] в українській мові. На думку лінгвіста, цей перехід відбувся перед зникненням «глухих», не пізніше XII ст., а умовою появи цього процесу є випадки, «коли за л ішла безпосередньо шелестівка (тобто приголосний звук – В. С.), а не ь, хоч би й в слабому положенні» [60, с. 54]. Усупереч твердженням С. Й. Смаль-Стоцького, Тимченка, Німчинова, які визнавали за споконвічну в українській мові твердість приголосних перед [e], Бузук вважав, що перед [e] та [ь] всі приголосні вимовлялись м'яко; беручи до уваги слова типу *разьвьръзиса*, *разьвьръзость*, *погыбьнеть*, Бузук доходить висновку, що «літеру ь після з у перших двох прикладах і після б ужито як знак пом'якшення зазначених приголосних, які з□ явились унаслідок асиміляційного впливу з боку наступних приголосних» [там само, с. 46].

3.7. Систематизація фонетичного матеріалу в працях лінгвістів 70-х рр. XIX – початку XX ст.

Різномічне та глибоке дослідження лінгвістами 70-х рр. XIX ст. – початку XX ст. історії фонетичних систем індоєвропейських мов стало наслідком плідного застосування прийому систематизації знань.

Аналіз теоретичних тверджень і практичних спостережень учених Харківської, Московської та Казанської шкіл показує, якого великого значення

вони надавали прийому систематизації знань, первинному та вторинному рівням цього логічного процесу.

Так, Колосов підкреслював, що в мовознавстві мусить бути «стрункий ряд систематизованих фактів», а не «безладний агломерат» їх [340, с. 5]. Звідси твердження про важливість узагальнення досліджуваного матеріалу: за словами Колосова, лінгвістичні студії повинні містити «узагальнення, що дають логічно неминучі висновки» [там само]. Потебня вважав узагальнення знань важливою ознакою наукового пізнання: «Наше пізнання... є підведення часткового під загальну категорію» [399, с. 216]. Учений відзначав, що будь-яке знання є відносним, і завдання дослідника полягає в тому, щоб систематизувати елементи первинного рівня знання, який включає емпіричні дані та узагальнювальні системи знань, що з розвитком науки виявляються недостатньо узагальненими та упорядкованими. При цьому Потебня вказував на неприпустимість обмеження досліджень переважно емпіричним, несистематизованим матеріалом. «Помічено, – писав він, – що в нас узагалі збирання сирого матеріалу переважає над його поясненням та систематизацією, в силу чого й самі спроби збирання та видавання не можуть мати бажаної досконалості» [403, с. 110]. У зв'язку з цим Потебня писав про «нерозмірність наукових матеріалів та їх розробки», яка «може полягати тільки в переважанні перших над останньою» [382, с. 63]. Між тим «найбільш вигідне для успіху знань відношення між збиранням матеріалів та їх науковою розробкою є таке, коли матеріали не залежуються, не залишаються мертвим капіталом у чеканні великого нагромадження, а негайно пускаються в обіг» [там само]. Тому навіть при недостатності емпіричного матеріалу вчений повинен здійснювати спроби його систематизації: «Якщо дослідник робить помилкові висновки з посилок, недостатньо повних не з його власного недбальства, то й сам він має рацію, і науці від цього може бути тільки користь. Навпаки, вадливо відкладати роботу до нагромадження матеріалів з тим, щоб, коли їх буде досить, будувати без помилок, прямо набіло. Будувати набіло неможливо, зібрані матеріали в роботі стануть непридатними, і ніколи їх не буде впору для будівлі» [там само, с. 63–64]. Проте, як

ззначав Потебня, будь-які штучні схеми при систематизації є недопустимими, тому що вони перекручують мовну реальність [386, с. 24].

Підкреслюючи історичність самого процесу пізнання, Потебня відзначав, що наукові погляди, які ще вчора задовольняли дослідників, сьогодні застарівають і стають гальмом для подальшого пізнання явищ [389, с. 2].

Але це зовсім не означає, що мовознавцям можна не брати до уваги наукових досягнень попередників. Навпаки, вказуючи на наступність у розвитку науки, Потебня писав: «Не можна нехтувати й тим, що донині зроблене, бо, завдяки повсякчасній непослідовності людської думки, навіть помилковість загального розв'язання питання не усуває зовсім вірних поглядів на частковості, що входять у нього» [392, с. 119].

Учені Харківської школи ефективно використовували обидва елементи первинного рівня знань – емпіричний матеріал і теоретичні джерела.

Як відзначають дослідники, рівень теоретичних узагальнень в українському і російському мовознавстві до виходу праць Потебні був порівняно невисоким [485, с. 13]. Емпіричний матеріал у цілому переважав над теоретичними узагальненнями [291, с. 75–76]. Проте й емпіричного матеріалу в багатьох випадках бракувало. На це не раз вказував Потебня. Так, вивчаючи дифтонги на місці етимологічного [о] в нових закритих складах (північні українські говори), учений відзначає суперечливість діалектних даних [478, с. 101].

Для мовознавства 70-х рр. XIX ст. багато в чому новим був спосіб систематизації матеріалу, запропонований Колосовим у книзі «Очерк истории звуков и форм русского языка с XI по XVI столетие» [295]. З погляду самого Колосова, його праця має значною мірою попередній характер [там само, IV]. Мовні дані автор подає за століттями, визначаючи фонетичні та морфологічні особливості російської мови в пам'ятках різних століть. Книга стала важливим етапом у вивченні відповідних явищ, оскільки дала «багато систематизованого в порядку хронологічної послідовності лінгвістичного матеріалу» [321, с. 8].

Водночас запропоноване групування матеріалу мало істотні недоліки. Як відзначив уже Ягич, висновки в праці Колосова механічно згруповані за

століттями, що заважає виявити провідні тенденції розвитку мови [531, с. 7]. Низку недоліків розкрив Потебня: ігнорування сучасних говорів, брак порівняння фактів давньої та сучасної мов [393, с. 4–6], розгляд мовних явищ «огулом, у довільному їх узагальненні» [там само, с. 12]. Останнє виявилось в необґрунтованому ототожненні змін звуків різної артикуляції (шиплячих і [ц]) та у відсутності чіткої локалізації фонетичних змін [там само].

Необхідно також відзначити, що, хоча Колосов теоретично обґрунтував необхідність узагальнень у лінгвістичних дослідженнях (див. вище), рівень узагальнень у цій праці вченого, як і в інших його студіях, на думку дослідників, є відносно невисоким. Так, В. В. Виноградов відзначав, що однією з особливостей праць Колосова є відмова від «загальних побудов» [101, с. 173].

Отже, суто хронологічний спосіб систематизації матеріалу, запропонований Колосовим, був відкинений уже сучасниками вченого. Натомість Потебня та Житецький використовують інший спосіб систематизації – на концептуальній основі.

Прикладом може служити потебнянська концепція «кількісних змін приголосних» (див. вище). Об'єктом систематизації тут виступає головним чином емпіричний і певною мірою теоретичний матеріал, видобутий з праць Грімма [575], Ф. Міклошича [575], В. І. Даля [212], Головацького [176; 177], М. Осадці [352], етнографічних збірників і под., а також емпіричний матеріал, який зібрав сам Потебня. З теоретичних джерел у концептуальному плані найбільшу вагу мало, як відзначалося вище, дослідження Грімма.

При цьому системотвірною ознакою є спільність механізму тих фонетичних законів, які Потебня об'єднав як «кількісні зміни приголосних». Саме за допомогою цієї ознаки вчений здійснює впорядкування та узагальнення знань: ті фонетичні явища, які до виходу праць Потебня видавалися мовознавцям безладним конгломератом розрізнених фактів (або взагалі були маловідомими та в окремих випадках навіть невідомими), виявилися представленими в логічно вмотивованих зв'язках, як елементи єдиної системи [146, с. 177].

Це дозволяє зробити висновок про наявність у студіях Потебні високого рівня систематизації, результатом якої стало узагальнення знань і створення впорядкованих систем, що ґрунтувалося на вивченні великої кількості мовних фактів у їх всебічних реальних зв'язках [там само, с. 179].

Те нове, що вніс у розробку прийому систематизації знань порівняно з Потебнею Житецький, полягає, безперечно, в намаганні намалювати більш узагальнену картину розвитку фонетичної системи української мови. Властиве Житецькому прагнення більш високого рівня узагальнення при систематизації спричинилося, безумовно, до позитивного результату: системний підхід Житецький реалізував не тільки при вивченні історії консонантизму української мови (як це спостерігається в Потебні), а й при дослідженні історії всієї фонетичної системи. Більшого рівня узагальнення Житецький прагне, зокрема, при розкритті причинно-наслідкових зв'язків. Так, він приймає твердження Потебні про причинно-наслідковий зв'язок занепаду редукованих і переходу [o], [e] в [i]. Проте, за Житецьким, цей зв'язок є більш глибоким: у праці «Очерк звуковой истории малорусского наречия» [231] імпліцитно показано, що він діє не тільки в мовленнєвому потоці (як в Потебні), а й у самій фонетичній системі, бо відбиває тенденцію до рівноваги голосних і приголосних в історії української мови. Отже, Житецькому, незважаючи на певну обмеженість (див. вище), у цілому вдалося створити більш загальну концепцію історії української мови, ніж Потебні, хоча побудовано цю концепцію на дедуктивній основі. Щодо власне консонантної підсистеми, то тут перевага потебнянської концепції «кількісних змін приголосних» безперечна: Потебня міг згрупувати в єдиній концепції значно більшу кількість фактів, які до виходу праць ученого видавалися поодинокими. При цьому кількість переходить у якість: Потебня осмислює системні зв'язки в консонантизмі значно глибше, ніж Житецький. Останній докладно розглядає «кількісні зміни приголосних» у теоретичному та практичному аспектах [там само, с. 144–219]. Проте це поняття Житецький трактує вужче, ніж Потебня: по-перше, Житецький включає до «кількісних змін приголосних» лише одзвінчення глухих і оглушення дзвінких, по-друге, він розглядає зміни приголосних тільки в

консонантних сполученнях [там само, с. 151–219]. Звернення до поняття «кількісні зміни приголосних» у Житецького було зумовлене особливостями запропонованої ним схеми зв'язку вокалізму і консонантизму в історії української мови [145, с. 6].

Отже, у висвітленні історико-фонетичних явищ Житецький досяг високого рівня узагальнення. Стверджуючи необхідність конкретно-історичного підходу до мовних явищ, Житецький тим самим виступав проти необґрунтованих узагальнень. Але цієї вади не вдалося уникнути йому самому. Нерозробленість багатьох питань історії фонетичних систем східнослов'янських мов, недосконалість тогочасної методики аналізу мовного матеріалу були тими об'єктивними причинами, які призводили до недостатньої аргументованості деяких висновків і узагальнень Житецького. Серед суб'єктивних причин слід назвати схильність ученого до гіпотетичних узагальнень, які будувалися на порівняно невеликому емпіричному матеріалі [там само, с. 7]. У цьому плані Житецький виступив як попередник Шахматова (див. вище).

Як відомо, молодограматиками та їхні прихильники залучали величезний, різноманітний фактичний матеріал – значно ширший, ніж у студіях лінгвістів першого періоду. Такий матеріал міг стати науково значущим лише за умов вправної систематизації [282, с. 138–139].

Водночас слід відзначити, що молодограматичній методиці систематизації матеріалу було притаманне опертя на впорядкування знань при порівняно невеликій вазі узагальнення. Позитивізм молодограматиків виявився, зокрема, у тому, що вони допускали узагальнення лише часткового порядку, причому аргументовані виключно емпіричним матеріалом [14, с. 420].

Так, знаходимо, що молодограматиками часто посилаються на внутрішньосистемні зв'язки та закономірності мовного розвитку. Зокрема, Дельбрюк, пояснюючи звукові закони й окремі винятки з них, названі Курціусом «неправильностями», не тільки звертається до аналогії, а й указує на прагнення мов зберегти звуки та склади, що пов'язані із значенням. Пояснення фонетичних явищ ведеться не ізольовано від морфологічного значення, а навпаки, у тісному зв'язку з ним, і більш того, з категорією значення в широкому тлумаченні. Так, у

давньогрецькій мові звук [i] у формах бажального способу зберігався доти, поки ці форми залишалися розпізнаваними.

У Росії молодограматичні ідеї втілював передусім Соболевський, який, як відомо, був дуже обережний в узагальненнях [325, с. 85–86]. Свою позицію він свідомо протиставляв настановам Московської школи: «Ми не пропонуємо ні на чому не заснованих гіпотез і не віддаємося лінгвістичним мріям (що ввійшли, на жаль, у моду в молоду науку про руську мову)» [449]. Подібна оцінка належить і Смалю-Стоцькому: він відзначав у працях Фортунатова, Шахматова, Поржезинського «велике поле фантазії» та висловлював думку, що їхні результати «переступають межі науки і сягають в область поезії» [444, с. 41]. Про це писав і В. О. Розов, який зазначав, що в учених Московської школи «узагальнювальні гіпотези виявляються занадто відірваними від того матеріалу, на якому вони базуються» [410, с.10]. Цю «антитезу» чітко виразив Дурново: «конструктивізм» Шахматова, який «об'єднував факти, відтворені ним, у струнку систему», протистояв «реалізму» Соболевського – «рішучого противника таких побудов» [227, с. 332–333].

Яскравим прихильником властивої молодограматикам методики систематизації матеріалу був, на нашу думку, і Тимченко. Це наочно відбилося в його працях [567; 568; 569].

Щодо вчених Московської школи, то вони добре усвідомлювали важливість як упорядкування, так і узагальнення знань, приділяючи особливу увагу саме узагальненню. Зокрема, Шахматов писав: «Дослідникові необхідно іноді скинути з себе окупи фактів, що видаються очевидними, і вдатися до наукових узагальнень» [512, с. 338].

Як показав В. А. Глущенко, найвищого рівня узагальнення Московська школа досягла в шахматовській концепції взаємодії вокалізму і консонантизму в історії східнослов'янських мов, побудованій майже виключно на сучасному діалектному матеріалі [140, с. 190]. Використання даних сучасних говорів як пріоритетного джерела вивчення історії мови й було необхідною умовою того високого рівня узагальнення, який спостерігається в працях Шахматова.

Важливо підкреслити при цьому наочність, конкретність узагальнень Шахматова, яку він вважав рівнозначною доказовості своїх висновків [263, с. 151]. Так, на початку праці «Хронология древнейших русских летописных сводов» учений писав: «Це дослідження виходить з деяких тверджень, які поки не доведені. Розвиток цих тверджень, думаю, рівносильний їх доказові» [520, с. 463].

Тенденція до широких узагальнень була притаманна й Казанській школі.

З погляду Бодуена де Куртене, мовознавство, як і наука взагалі, не може існувати без узагальнень [33, т. 2, с. 52]. Цікаво відзначити, що сам Бодуен де Куртене вказував на наявність у працях учених Казанської школи значних узагальнень [там само, с. 52].

Як відзначає Л. Г. Зубкова, у ході лінгвістичного аналізу Бодуен де Куртене «продемонстрував віртуозне володіння діалектичним методом і повною мірою виявив системний підхід до мови», і це стало можливим тому, що Бодуен де Куртене відмовився від характерного для молодогограматиків позитивістського обмеження тільки реєстрацією фактів і протиставив йому свідоме прагнення до узагальнень [254, с. 296]. Учений був переконаний: «якщо мовознавство має справді стати точною наукою, воно повинне навчитися орудувати абстракціями, загальними поняттями» [33, т. 2, с. 104]. Бодуен де Куртене вірив, що в мовознавстві, особливо в союзі з іншими науками [там само, с. 18], «можливі далекосяжні узагальнення й гіпотези, що висвітлюють цілі низки подробиць у їх взаємному зв'язку» [там само].

По-різному роз'язувалося в генетичному мовознавстві й питання про співвідносність індукції і дедукції.

У контексті розвитку науки 60-х – 70-х рр. XIX ст. [78, с. 7] стає зрозумілим потяг до індукції, який характеризував позицію вчених Харківської школи.

Важливість індукції і дедукції, нерозривну зв'язаність і взаємозумовленість обох способів побудови наукових теорій підкреслював Потебня: «Як тепер правильний хід думки полягає в переході від окремого до загального, а потім, на основі цього процесу, й у зворотному русі, так було й завжди» [386, с. 34]. Наголошуючи на тому, що «діяльність людської думки розпадається на два

прийоми, що постійно змінюють один одного: на побудову узагальнення з частковостей і на розкладання цього узагальнення знову на частковості» [392, с. 73], учений відзначав тісний взаємозв'язок синтетичних і аналітичних операцій [355, с. 54].

Житецький теоретично обґрунтовував перевагу «індуктивного методу, який веде від часткового до загального», і вказував на «слабкі сторони дедукції, побудованої, головним чином, на аналогії з іншими слов'янськими наріччями» [279, с. 261]. Проти перебільшення ролі індукції та недооцінки значення дедукції в науці виступав Колосов: «Де немає міцно встановлених законів, де немає місця дедукції, а все дається лише експериментом і спостереженням, там немає й науки, в точному значенні цього слова. Виведення від загальних тверджень (одержаних на підставі експерименту, спостереження, порівняння фактів) до часткових випадків у будь-якій науці є справою законною та необхідною» [340, с. 5–6].

Хоча теоретично Житецький віддавав перевагу індукції, його концепція зв'язку вокалізму і консонантизму в історії української мови, як це видно з викладеного вище, базується на дедуктивній основі. У Житецького схема, побудована на дедуктивній основі, нерідко превалює над конкретним мовним матеріалом. Так, Житецький сумнівається в тому, що наведені Головацьким [176] і Осадцею [352] дані про оглушення дзвінких приголосних у кінці слова в південно-західному наріччі української мови відповідають дійсності [279, с. 162–163]. Випадки ж оглушення дзвінких приголосних перед глухими, що подає Головацький [176], Житецький визнає «спорадичними» [279, с. 183]. Справедливо вказуючи на необхідність дослідження категорії дзвінкості/глухості приголосних в усіх говорах української мови, Житецький водночас апріорно стверджує, що в усіх українських говорах «закон збереження звучних приголосних проведений в усіх подробицях» [там само, с. 163].

У студіях молодогограматиків переважала індукція. На перевагу індукції перед дедукцією вказували Остгоф і Бругман [353, с. 191]. Про це свідчать і конкретні молодогограматичні інтерпретації. Тому, безперечно, Е. А. Макаєв має

рацію, стверджуючи, що молодогораматична «парадигма» генетичного мовознавства побудована на індуктивній основі [325, с. 12].

Соболевський, ідучи за молодогораматиками, у теорії і практиці своїх досліджень віддавав явну перевагу індукції [449]. На це вказували сучасники вченого: Розов [410, с. 12], А. М. Лукьяненко [321, с. 28], В. М. Перетц [362, с.23]. Наш аналіз свідчить, що індукція переважає й у працях Васильєва, Кримського, Тимченка.

Позиція вчених Московської школи була більш гнучкою. Фортунатов висував вимогу враховувати діалектику загального і часткового, будуючи загальне з часткового і, навпаки, виводячи часткове з загального. На необхідність поєднувати індукцію і дедукцію в процесі реконструкції мовних фактів минулого вказував Будде [49, с. 32]. Таке гармонійне поєднання індукції і дедукції сучасники вбачали в студіях Фортунатова та Шахматова [321, с. 29; 530, с. 418; 528, с. 398].

Наведений вище конкретний історико-фонетичний матеріал свідчить про це достатньо наочно. Це стосується, зокрема, фортунаатовської концепції праслов'янської палаталізації приголосних перед голосними переднього ряду та шахматовської концепції акомодатії приголосних голосним у межах складу в праслов'янській мові (див. вище).

У працях учених Московської школи чітко простежується прагнення упорядковувати й узагальнювати історико-фонетичний матеріал на концептуальній основі, прикладом чого може служити шахматовська концепція взаємодії вокалізму і консонантизму в історії східнослов'янських мов. Заперечуючи правомірність систематизації на основі абсолютної хронології [512, с. 36–37], Шахматов у працях узагальнювального характеру, насамперед в «Очерке древнейшего периода истории русского языка», розташовує матеріал на основі відносної хронології за «колінами» родовідного дерева, що не заступає систематизації на концептуальній основі: шляхом численних посилань учений пов'язує фонетичні явища різних епох як елементи єдиного еволюційного процесу [511].

«Наукою індуктивною» називав мовознавство Бодуен де Куртене [35, т. 1, с. 55]. Він був переконаний: щоб з'ясувати мовні явища та їх причиново-

наслідкові зв'язки, індуктивний метод має бути доповнений дедуктивним. Тому «мовознавство, як наука індуктивна, 1) узагальнює явища мови і 2) відшукує сили, що діють у мові, та закони, за якими відбувається її розвиток, її життя» [там само].

Висновки до розділу 3

1. Розвиток загального уявлення про мову як системний феномен (онтологічний рівень) у генетичному мовознавстві 70-х рр. XIX – початку XX ст. охоплював статичний і динамічний модуси існування мови (*синтаксис* й *етимологія* О. О. Потебні, *сучасний стан* мови та її *історія* Г. Пауля, О. О. Шахматова, М. М. Дурново, Л. А. Булаховського та ін., *статика, динаміка* й *історія* І. О. Бодуена де Куртене та М. В. Крушевського, *панхронія, ідіосинхронія* та *діахронія* Ф. де Соссюра та ін.). На епістемологічному рівні зазначеним модусам відповідали такі підходи: *синтаксичний* й *етимологічний* (О. О. Потебня), *описовий (статичний)* та *історичний* (Г. Пауль, О. О. Шахматов, М. М. Дурново, Л. А. Булаховський та ін.), *статичний, динамічний* та *історичний* (І. О. Бодуен де Куртене та М. В. Крушевський), *системно-синхронний, діахронічний, ретроспективний* та *історичний* (Ф. де Соссюр). У мовознавстві другого періоду закріпився погляд, відповідно до якого зміни мови виходять із системи та мають своїм наслідком її зміни. Ф. де Соссюрові традиційно приписують розрив між синхронією та діахронією й тезу про асистемність мовних змін. Така інтерпретація є міфом. Ф. де Соссюр чітко розрізнявав еволюцію системи мови в мовній діяльності й системну сутність певної мови в той чи інший момент її існування. Про «атомізм» молодогограматиків, О. І. Соболевського, А. Ю. Кримського, Я. Гебауера та ін. можна говорити лише в плані відсутності в їхніх студіях зв'язків між реконструйованими архетипами та фонетичними законами. Глибоке трактування системності мови в статистиці й динаміці засвідчила критика теорії двох періодів розвитку мови (О. О. Потебня, Г. Остгоф і К. Бругман).

2. Як основні джерела вивчення системних властивостей мови в мовознавстві 70-х рр. XIX – початку XX ст. виступали матеріал давніх писемних пам'яток і сучасні діалектні дані. Як пріоритетне джерело було кваліфіковано сучасні діалектні дані, оскільки саме сучасний говір дає можливість побачити в мові систему; при цьому матеріалові давніх писемних пам'яток відводилася роль найважливішого серед допоміжних джерел (О. О. Потебня, П. Г. Житецький, М. О. Колосов, І. О. Бодуен де Куртене, М. В. Крушевський, В. О. Богородицький, К. Ю. Аппель, О. О. Шахматов, М. М. Дурново, Є. Ф. Будде, С. М. Кульбакін, П. М. Селіщев, Є. К. Тимченко, О. Б. Курило та ін.). Так само вважали молодограматика, проте в практиці їхніх досліджень пріоритетним джерелом виступав матеріал давніх писемних пам'яток. У студіях О. І. Соболевського, М. М. Каринського, А. Ю. Кримського сучасні діалектні дані використовувалися дуже обмежено та лише для підтвердження результатів, одержаних на матеріалі пам'яток. Діалектним даним відводилася констатувальна роль. Для Л. Л. Васильєва, П. О. Бузука, О. М. Колесси, К. Т. Німчинова, В. М. Ганцова сучасні діалектні дані та матеріал давніх писемних пам'яток виступали як рівнозначні джерела вивчення історії мови.

3. Мовознавці 70-х рр. XIX ст. – початку XX ст. з трьох головних атрибутів мовної системи – структури, субстанції та функції – досліджували насамперед субстанцію, матеріальне перетворення мовних одиниць. Реконструкція фонетичних явищ мала субстанційний характер, пов'язаний із сумативним трактуванням цілісності та з орієнтацією на дослідження синтагматичних (а не парадигматичних) фонемних змін. Субстанційний характер реконструкції зумовив її надмірність, що виявилася у відтворенні найтонших «відтінків» звуків (молодогораматика, Московська школа), і прагнення до реконструкції середніх звуків-архетипів, у тому числі проміжних звуків як компонентів того або іншого фонетичного закону. «Наївному» трактуванню реконструкції як відтворенню мовних фактів минулого в дещо буквальному сенсі, у межах якого лінгвісти намагалися вказати конкретне звучання тих чи інших фонетичних архетипів, порівнюючи їх із сучасними звуками споріднених мов (А. Лескін, К. Бругман,

Г. Остгоф, Г. Пауль, учені Московської школи, О. І. Соболевський, М. М. Каринський, Л. Л. Васильєв, П. М. Селіщев, А. Ю. Кримський, П. О. Бузук, К. Т. Німчинов та ін.), протистояла позиція Б. Дельбрюка: сприйняття архетипів і фонетичних законів реконструйованих прамов як наукових абстракцій. Виникає вчення про фонему та фонологічну систему (І. О. Бодуен де Куртене). Учені Харківської та Московської шкіл близько підійшли до усвідомлення такого атрибута фонетичної системи, як структура, що виявилось в реконструкції диференційних ознак системи голосних і приголосних фонем на східнослов'янському мовному матеріалі. Структурні відношення у фонології експлікували І. О. Бодуен де Куртене й Ф. де Соссюр, що було пов'язано з новим тлумаченням цілісності (властивості мови як цілого зумовлені взаємодією її частин). Поступово формувалося уявлення про розрізнявальну функцію фонем.

4. Системне трактування фонетичних явищ у генетичному мовознавстві другого періоду реалізувалося, зокрема, у процесі застосування прийому генетичного ототожнення фактів. Удосконалення цього прийому здійснювалося в напрямку розширення кола регулярних фонетичних кореспонденцій і поглиблення аналізу мовного матеріалу. Це виявилось в конкретно-історичному підході до фактів, що генетично ототожнювалися, у диференційованому розгляді їх генезису та еволюції (у різнобічних зв'язках, як елементів динамічних систем), у збільшенні корпусу досліджуваних мов і в їхніх межах – кількості кореневих і службових морфем, що залучалися до історичного порівняння.

5. Одним із найважливіших тверджень генетичного мовознавства другого періоду стала вимога з максимальною точністю враховувати дію фонетичних законів й аналогії. Фонетичний закон й аналогія стають точними одиницями лінгвістичного опису. Цьому сприяли молодограматиками, які висунули зазначені явища на перший план лінгвістичного дослідження. Значного поширення отримала молодограматична теза про безвинятковість фонетичних законів: вони діють у межах однієї мови, за певного часу та за наявності однакових фонетичних умов без будь-яких винятків. При цьому враховувалися інші фонетичні закони, новотвори за аналогією, запозичення. Концепція безвинятковості фонетичних

законів стала фундаментальним твердженням, постулатом великої методологічної цінності, який не могли знецінити заперечення опонентів. Звернення до змін за аналогією ліквідувало відсутню ланку між закономірними звуковими змінами та нерегулярними порушеннями. Якщо Г. Пауль виходив із тези про конфлікт між фонетичними законами й аналогією, то О. О. Шахматов і К. Ю. Аппель розглядали співвідношення фонетичних законів й аналогії як взаємодію, причому, з одного боку, фонетичні закони й аналогія можуть виступати як антагоністичні чинники, з іншого – аналогію в певних випадках доцільно розглядати як союзницю фонетичних законів: вона розширює сферу дії того або іншого фонетичного закону, прискорюючи його. Учені Московської школи досить критично ставилися до молодогограматичного трактування аналогії, вадою якого вони вважали зловживання цим чинником. Теза О. О. Шахматова, М. М. Дурново, Є. Ф. Будде, В. К. Поржезинського, В. О. Богородицького про закономірність процесів аналогії також протистояла молодогограматичному трактуванню. Системний підхід учених Харківської та Московської шкіл до історико-фонетичного матеріалу виявився в реконструкції систем архетипів і систем однорідних фонетичних законів, які об'єднані спільною причиною та діють у певний період розвитку мови (О. О. Потебня, П. Г. Житецький, О. О. Шахматов), завдяки чому історію фонетичної системи можна представити як ланцюг причиново пов'язаних фонетичних процесів на рівні підсистем (вокалізм і консонантизм) й ознак (сила і слабкість, глухість і дзвінкість, проривність і фрикативність, палаталізованість і лабіовеляризованість приголосних).

6. Системний підхід учених до мовних явищ у їхній історії відбився й у прийомах хронологізації й локалізації фонетичних явищ. Проблеми хронологізації та локалізації тісно взаємопов'язані, тому в розв'язанні однієї з них у багатьох випадках імпліцитно міститься розв'язання іншої. Формулювання І. О. Бодуеном де Куртене принципів відносної хронології сприяло ствердженню тези про переважне значення для мовознавства фактів відносної, а не абсолютної хронологізації та локалізації мовних явищ. Трактування мови як системи відбилось у відносній хронологізації архетипів і фонетичних законів шляхом

їхньої синхронізації та встановлення послідовності фонетичних процесів (Московська школа), причому критерієм одноплосинного існування архетипів виступає системність їхньої трансформації (О. О. Шахматов), яка протистоїть невмотивованій синхронізації різних за часом виникнення архетипів (П. Г. Житецький) і протилежних за напрямом фонетичних законів (О. І. Соболевський).

7. Розкриття системного характеру мови на історико-фонетичному матеріалі стало наслідком плідного застосування прийому систематизації – як упорядкування, так й узагальнення знань. Останньому процесові було приділено особливу увагу (І. О. Бодуен де Куртене, О. О. Шахматов). Систематизація в її найвизначніших зразках була здійснена на концептуальній основі. Найвищого рівня узагальнення було досягнуто в концепціях «кількісних змін приголосних» О. О. Потебні, зв'язку вокалізму й консонантизму в історії української мови П. Г. Житецького, взаємодії вокалізму й консонантизму в історії східнослов'янських мов О. О. Шахматова. Тенденція до широких узагальнень із гармонійним поєднанням індукції та дедукції (Московська школа) протистояла методиці систематизації з акцентом на впорядкування знань та індукцію (молодограматики, О. І. Соболевський, А. Ю. Кримський та ін.).

Основні положення цього розділу викладені в публікаціях автора [168; 424; 427; 430; 432; 433; 435; 436; 588; 589].

ЗАГАЛЬНІ ВИСНОВКИ

1. У лінгвоісторіографічному аспекті проблема системності мови висвітлена недостатньо. Аналіз наукової літератури свідчить про наявність досить обмеженої кількості спеціальних праць, присвячених проблемам й особливостям системного характеру мови. Наявні праці дають лише побіжний лінгвоісторіографічний огляд і не охоплюють тему дослідження в повному обсязі, оскільки автори відповідних праць не ставили перед собою такого завдання. Матеріал у дисертації викладено за такими напрямками: 1) лінгвоісторіографічний огляд проблеми системності мови в європейському генетичному мовознавстві XIX – початку XX ст.; теоретичне обґрунтування поняття *системний характер мови*, характеристика системного підходу й принципу системності в лінгвогенетичному дослідженні; 2) розкриття питання про формування й розвиток загального уявлення про мову як системний феномен у мовознавстві XIX – початку XX ст.; характеристика статичного й динамічного аспектів дослідження системності мови; 3) встановлення джерел вивчення системних властивостей мови в зазначений період; 4) з'ясування атрибутів мовної системи в лінгвістиці XIX – початку XX ст.; 5) кваліфікування регулярних фонетичних кореспонденцій та прийому генетичного ототожнення фактів у студіях європейських мовознавців XIX – початку XX ст.; 6) розкриття особливостей реконструкції архетипів і фонетичних законів як виявів системного підходу до мови в мовознавстві зазначеного періоду; 7) аналіз хронологізації й локалізації фонетичних явищ і їхніх системно пов'язаних сукупностей у європейській лінгвістиці XIX – початку XX ст.; 8) з'ясування специфіки прийому систематизації фонетичного матеріалу в студіях лінгвістів зазначеного періоду.

2. Для більшості представників генетичного мовознавства XIX – початку XX ст. був характерний системний підхід до мови. Розвиток загального уявлення про мову як системний феномен (онтологічний рівень) у мовознавстві зазначеного періоду, починаючи з праць В. фон Гумбольдта, охоплював статичний і динамічний модули існування мови (*синтаксис й етимологія* О. О. Потебні, *сучасний стан мови та її історія* Г. Пауля, О. О. Шахматова, М. М. Дурново, Л. А. Булаховського та ін., *статика, динаміка й історія* І. О. Бодуена де Куртене

та М. В. Крушевського, *панхронія*, *ідіосинхронія* та *діахронія* Ф. де Соссюра та ін.). На епістемологічному рівні зазначеним модусам відповідали такі підходи: *синтаксичний* та *етимологічний* (О. О. Потебня), *описовий (статичний)* та *історичний* (Г. Пауль, О. О. Шахматов, М. М. Дурново, Л. А. Булаховський та ін.), *статичний*, *динамічний* та *історичний* (І. О. Бодуен де Куртене та М. В. Крушевський), *системно-синхронний*, *діахронічний*, *ретроспективний* та *історичний* (Ф. де Соссюр). У мовознавстві другого періоду закріпився погляд, відповідно до якого зміни мови виходять із системи та мають своїм наслідком її зміни. Ф. де Соссюрові традиційно приписують розрив між синхронією та діахронією й тезу про асистемність мовних змін. Така інтерпретація є міфом. Ф. де Соссюр чітко розрізнявав еволюцію системи мови в мовній діяльності й системну сутність певної мови в той чи інший момент її існування. Про «атомізм» молодогограматиків, О. І. Соболевського, А. Ю. Кримського, Я. Гебауера та ін. можна говорити лише в плані відсутності в їхніх студіях зв'язків між реконструйованими архетипами та фонетичними законами. Глибоке трактування системності мови в статиці й динаміці засвідчила критика теорії двох періодів розвитку мови (О. О. Потебня, Г. Остгоф і К. Бругман).

3. Мовознавці першого періоду генетичного мовознавства до джерел дослідження мови відносили: матеріал давніх писемних пам'яток, даних сучасних східнослов'янських мов (діалектів), інших слов'янських мов, свідчень фольклорних текстів. Для більшості лінгвістів характерний недиференційований підхід до джерел вивчення історії мови без чіткої методики використання різних джерел (Ф. І. Буслаєв). Намічено тенденцію до усвідомлення більшої або меншої вартості того чи іншого джерела, до критичної оцінки джерел (І. І. Срезневський). Як основні джерела вивчення системних властивостей мови в мовознавстві 70-х рр. XIX – початку XX ст. виступали матеріал давніх писемних пам'яток і сучасні діалектні дані. Як пріоритетне джерело було кваліфіковано сучасні діалектні дані, оскільки саме сучасний говір дає можливість побачити в мові систему; при цьому матеріалові давніх писемних пам'яток відводилася роль найважливішого серед допоміжних джерел (О. О. Потебня, П. Г. Житецький, М. О. Колосов,

І. О. Бодуен де Куртене, М. В. Крушевський, В. О. Богородицький, К. Ю. Аппель, О. О. Шахматов, М. М. Дурново, Є. Ф. Будде, С. М. Кульбакін, П. М. Селіщев, Є. К. Тимченко, О. Б. Курило та ін.). Так само вважали молодограматиками, проте в практиці їхніх досліджень пріоритетним джерелом виступав матеріал давніх писемних пам'яток. У студіях О. І. Соболевського, М. М. Каринського, А. Ю. Кримського сучасні діалектні дані використовувалися дуже обмежено та лише для підтвердження результатів, одержаних на матеріалі пам'яток. Діалектним даним відводилася констатувальна роль. Для Л. Л. Васильєва, П. О. Бузука, О. М. Колесси, К. Т. Німчинова, В. М. Ганцова сучасні діалектні дані та матеріал давніх писемних пам'яток виступали як рівнозначні джерела вивчення історії мови.

4. Лінгвісти 20-х – 60-х рр. XIX ст. з трьох головних атрибутів мовної системи – структури, субстанції та функції – досліджували насамперед субстанцію, матеріальне перетворення мовних одиниць. У фонетиці це означає виявлення артикуляційних ознак звуків-архетипів. Дану особливість розглянуто на матеріалі редукованих голосних (О. Х. Востоков, Г. П. Павський, Ф. І. Буслаєв, І. І. Срезневський). Реконструкція фонетичних явищ другого періоду генетичного мовознавства мала субстанційний характер, пов'язаний із сумативним трактуванням цілісності та з орієнтацією на дослідження синтагматичних (а не парадигматичних) фонемних змін. Субстанційний характер реконструкції зумовив її надмірність, що виявилась у відтворенні найтонших «відтінків» звуків (молодогограматиками, Московська школа) і прагненні до реконструкції середніх звуків-архетипів, у тому числі проміжних звуків як компонентів того або іншого фонетичного закону. «Наївному» трактуванню реконструкції як відтворенню мовних фактів минулого в дещо буквальному сенсі, у межах якого лінгвісти намагалися вказати конкретне звучання тих чи інших фонетичних архетипів, порівнюючи їх із сучасними звуками споріднених мов (А. Лескін, К. Бругман, Г. Остгоф, Г. Пауль, учені Московської школи, О. І. Соболевський, М. М. Каринський, Л. Л. Васильєв, П. М. Селіщев, А. Ю. Кримський, П. О. Бузук, К. Т. Німчинов та ін.), протистояла позиція Б. Дельбрюка: сприйняття архетипів і

фонетичних законів реконструйованих прамов як наукових абстракцій. Виникає вчення про фонему та фонологічну систему (І. О. Бодуен де Куртене). Учені Харківської й Московської шкіл близько підійшли до усвідомлення такого атрибута фонетичної системи, як структура, що виявилось в реконструкції диференційних ознак системи голосних і приголосних фонем на східнослов'янському мовному матеріалі. Структурні відношення у фонології експлікували І. О. Бодуен де Куртене та Ф. де Соссюр, що було пов'язано з новим тлумаченням цілісності (властивості мови як цілого зумовлені взаємодією її частин). Поступово формувалось уявлення про розрізнявальну функцію фонем.

5. Системне трактування фонетичних явищ у генетичному мовознавстві 20-х – 60-х рр. XIX ст. реалізувалось у процесі застосування прийому генетичного ототожнення фактів (О. Х. Востоков, І. І. Срезневський, М. О. Максимович). Видатним відкриттям стало формулювання першого германського пересуву приголосних, що отримало назву закону Раска-Грімма, наслідком якого для сучасників стала остаточна доведеність приналежності германських мов до індоєвропейської мовної сім'ї. Системне трактування фонетичних явищ у генетичному мовознавстві другого періоду реалізувалося, зокрема, у процесі застосування прийому генетичного ототожнення фактів. Удосконалення цього прийому здійснювалося в напрямку розширення кола регулярних фонетичних кореспонденцій і поглиблення аналізу мовного матеріалу. Це виявилось в конкретно-історичному підході до фактів, що генетично ототожнювалися, у диференційованому розгляді їхнього генезису та еволюції (у різнобічних зв'язках, як елементів динамічних систем), у збільшенні корпусу досліджуваних мов і в їхніх межах – кількості кореневих і службових морфем, що залучалися до історичного порівняння.

6. Для генетичного мовознавства першого періоду було характерне намагання шукати причини конкретних звукових змін у фонетичному оточенні: пояснення фонетичних законів були зведені до встановлення фонетичних умов, за яких вони відбувалися (О. Х. Востоков). Реконструкція фонетичних законів у низці випадків мала обмежений характер (М. О. Максимович, Я. Ф. Головацький).

Невмотивоване визначення напрямку фонетичної зміни, первинних і вторинних форм у мові представлено в реконструкції Ф. І. Буслаєва, І. І. Срезневського. Одним із найважливіших тверджень генетичного мовознавства другого періоду стала вимога з максимальною точністю враховувати дію фонетичних законів й аналогії. Фонетичний закон й аналогія стають точними одиницями лінгвістичного опису. Цьому сприяли молодограматика, які висунули ці явища на перший план лінгвістичного дослідження. Значного поширення набула молодограматична теза про безвинятковість фонетичних законів: вони діють у межах однієї мови, за певного часу та за наявності однакових фонетичних умов без будь-яких винятків. При цьому враховувались інші фонетичні закони, новотвори за аналогією, запозичення. Концепція безвинятковості фонетичних законів стала фундаментальним твердженням, постулатом вагової методологічної цінності, який не могли знецінити заперечення опонентів. Звернення до змін за аналогією ліквідувало відсутню ланку між закономірними звуковими змінами та нерегулярними порушеннями. Якщо Г. Пауль виходив із тези про конфлікт між фонетичними законами й аналогією, то О. О. Шахматов і К. Ю. Аппель розглядали співвідношення фонетичних законів й аналогії як взаємодію, причому, з одного боку, фонетичні закони й аналогія можуть виступати як антагоністичні чинники, з іншого, аналогію в певних випадках доцільно розглядати як союзницю фонетичних законів: вона розширює сферу дії того чи того фонетичного закону, прискорюючи його. Учені Московської школи досить критично ставилися до молодограматичного трактування аналогії, вадою якого вони вважали зловживання цим чинником. Теза О. О. Шахматова, М. М. Дурново, Є. Ф. Будде, В. К. Поржезинського, В. О. Богородицького про закономірність процесів аналогії також протистояла молодограматичному трактуванню. Системний підхід учених Харківської та Московської шкіл до історико-фонетичного матеріалу виявився в реконструкції систем архетипів і систем однорідних фонетичних законів, які об'єднані спільною причиною та діють у певний період розвитку мови (О. О. Потебня, П. Г. Житецький, О. О. Шахматов), завдяки чому історію фонетичної системи можна представити як ланцюг причинно пов'язаних

фонетичних процесів на рівні підсистем (вокалізм і консонантизм) й ознак (сила та слабкість, глухість і дзвінкість, проривність і фрикативність, палаталізованість і лабіовеляризованість приголосних).

7. Системний підхід учених до мовних явищ у їхній історії відбився й у прийомах хронологізації й локалізації фонетичних явищ. Аналіз праць лінгвістів першого періоду генетичного мовознавства свідчить, що хронологізація й локалізація мали абсолютний характер. Учені часто лише вказували на перші фіксації тих або інших фонетичних явищ і процесів у давніх писемних пам'ятках, не висвітлюючи питання про час їхньої появи в самій мові (діалекті). У другому періоді генетичного мовознавства проблеми хронологізації та локалізації тісно взаємопов'язані, тому в розв'язанні однієї з них у багатьох випадках імпліцитно міститься розв'язання іншої. Формулювання І. О. Бодуеном де Куртене принципів відносної хронології сприяло ствердженню тези про переважне значення для мовознавства фактів відносної, а не абсолютної хронологізації та локалізації мовних явищ. Трактатування мови як системи відбилось у відносній хронологізації архетипів і фонетичних законів шляхом їхньої синхронізації та встановлення послідовності фонетичних процесів (Московська школа), причому критерієм одноплосинного існування архетипів виступає системність їхньої трансформації (О. О. Шахматов), яка протистоїть невмотивованій синхронізації різних за часом виникнення архетипів (П. Г. Житецький) і протилежних за напрямом фонетичних законів (О. І. Соболевський).

8. Для студій представників генетичного мовознавства 20-х – 60-х рр. XIX ст. характерне успішне застосування та поступове вдосконалення прийомів систематизації матеріалу. Обмеженість систематизації полягає в порівняно невисокій мірі узагальнення, що виявилось у трактуванні архетипів і фонетичних законів як ізольованих, системно не пов'язаних. Розкриття системного характеру мови на історико-фонетичному матеріалі в 70-і рр. XIX ст. – початку XX ст. стало наслідком плідного застосування прийому систематизації – як упорядкування, так й узагальнення знань. Останньому процесові було приділено особливу увагу (І. О. Бодуен де Куртене, О. О. Шахматов). Систематизація в її найвизначніших

зразках була здійснена на концептуальній основі. Найвищого рівня узагальнення було досягнуто в концепціях «кількісних змін приголосних» О. О. Потебні, зв'язку вокалізму й консонантизму в історії української мови П. Г. Житецького, взаємодії вокалізму й консонантизму в історії східнослов'янських мов О. О. Шахматова. Тенденція до широких узагальнень із гармонійним поєднанням індукції та дедукції (Московська школа) протистояла методиці систематизації з акцентом на впорядкування знань та індукцію (молодограматики, О. І. Соболевський, А. Ю. Кримський та ін.).

Перспективи дослідження вбачаємо в широкому залученні до аналізу системності неіндоевропейських мов, що дозволить створити універсальну теорію та вийти на якісно новий рівень узагальнень.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

НАУКОВА ЛІТЕРАТУРА

1. Абаев В. И. Лингвистический модернизм как дегуманизация науки о языке. *Вопросы языкознания*. 1965. № 3. С. 22–43.
2. Абрамичева О. М. Генетичне ототожнення фактів у працях молодогораматиків та українських і російських мовознавців 70-х рр. XIX ст. – 30-х рр. XX ст. *Слов'яни: історія, мова, культура* : матеріали III Всеукраїнської науково-практичної конференції. Дніпропетровськ, 2005. Т. 1. С. 198–202.
3. Абрамичева О. М. Молодограматики та російські й українські мовознавці кінця XIX ст. – початку XX ст. про змішування мов і діалектів. *Дійсність – думка – дослід* : матеріали 2-ї загальноуніверситетської наукової конференції молодих учених (Слов'янськ, 31 бер.– 1 квіт. 2005). Слов'янськ. С. 74–82.
4. Абрамичева О. М. Проблема койне в працях Г. Пауля та О. О. Шахматова. *Пошуки і знахідки* : матеріали наукової конференції Слов'янського державного педагогічного університету (Слов'янськ, квіт. 2005). Слов'янськ. Вип. 4. С. 35–38.
5. Абрамичева О. М. Реконструкція «проміжних прамов» у студіях молодогораматиків і російських та українських мовознавців 70-х рр. XIX ст. – 30-х рр. XX ст. *Проблеми загальної, германської, романської та слов'янської стилістики* : матеріали II Міжнародної науково-практичної конференції. Горлівка, 2005. Т. 1. С. 42–46.
6. Абрамичева О. М. Розвиток та історія мови в концепції молодогораматиків і вчених Московської та Казанської шкіл. *Теоретические и прикладные проблемы русской филологии* : научно-методический сборник. Славянск, 2005. Вып. XIII. Ч. 1. С. 3–17.
7. Абрамичева О. М. Теорія і практика молодогораматизму в українському і російському мовознавстві: автореф. дис. ... канд. філол. наук. Донецьк. 2005. 20 с.
8. Абрамичева О. М. Теорія і практика молодогораматизму в українському і російському мовознавстві: дис. ... канд. філол. наук: Донецьк. 2005. 227 с.
9. Абрамичева О. М. Хронологізація та локалізація мовних явищ в студіях молодогораматиків та українських і російських компаративістів 70-х рр. XIX ст. –

30-х рр. XX ст. *Східнослов'янська філологія* : збірник наукових праць. Горлівка, 2004. Вип. 5. С. 23–40.

10. Абрамова Н. Т. Системный характер научного знания и методы исследования целостности объектов. Системный анализ и научное знание. Москва, 1978. С. 142–153.

11. Алпатов В. М. История лингвистических учений. Москва, 2005. 368 с.

12. Амирова Т. А., Ольховиков Б. А., Рождественский Ю. В. Очерки по истории лингвистики. Москва, 1975. 559 с.

13. Аппель К. Ю. Некоторые общие вопросы языкознания. Рус. филол. вестн. 1886. Т. 15. С. 158–169.

14. Аскин Я. Ф. Философский детерминизм. Саратов, 1974. 68 с.

15. Ахманова О. С. Глоссематика Луи Ельмслева как проявление упадка современного буржуазного языкознания. *Вопросы языкознания*. 1953. № 3. С. 25–47.

16. Бацевич Ф. С. Філософія мови: історія лінгвофілософських учень. Київ, 2008. 240 с.

17. Бевзенко С. П. Історія українського мовознавства. Історія вивчення української мови : навч. посібн. Київ, 1991. 231 с.

18. Березин Ф. М. История лингвистических учений. Москва, 1975. 304 с.

19. Березин Ф. М. История русского языкознания : учеб. пособие. Москва, 1979. 223 с.

20. Березин Ф. М. Очерки по истории языкознания в России (конец XIX–XX вв.) / Отв. ред. Ф. П. Филин. Москва, 1968. 311 с.

21. Березин Ф. М. Хрестоматия по истории русского языкознания : учеб. пособие / ред. Ф. П. Филина. Москва, 1973. 504 с.

22. Берков В. П. Современные германские языки. Москва, 2001. 336 с.

23. Білодід О. І., Кримський С. Б. О. О. Потєбня і філософська традиція. *Наукова спадщина О.О.Потєбні і сучасна філологія. До 150-річчя з дня народження О. О. Потєбні* : збірник наукових праць / відп. ред. В. Ю. Франчук. Київ, 1985. С. 4–10.

24. Білодід О. І. О. О. Потебня про перехід о, е в і в українській мові : збірник наук. праць аспірантів кафедр суспільних наук. Київ, 1963. № 13. С. 62–72.
25. Бойченко И.В., Куценко В.И. Значение исторического материализма для обоснования принципов социально-научного познания. *Социальное познание: принципы, формы, функции* : сборник науч. трудов / отв. ред. В.И.Куценко, И.В.Бойченко. Київ, 1989. С. 8–26.
26. Богородицкий В. А. Лекции по общему языковедению (1915). Основные факторы морфологического развития языка. Замечания по семасиологии : хрестоматия по истории русского языкознания / под ред. Ф. П. Филина. Москва, 1973. 503 с.
27. Богородицкий В. А. Общий курс русской грамматики. Казань, 1913. С. 149–150.
28. Богородицкий В. А. Общий курс русской грамматики (из университетских чтений). Казань, 1913. VI. 553 с.
29. Богородицкий В. А. Об основных факторах морфологического развития языка. *Русский филологический вестник*. 1895. Т. 33. Вып. 2. С. 224.
30. Богородицкий В. А. О научных задачах татарского языкознания. Казань, 1935. 15 с.
31. Богородицкий В. А. Сравнительная грамматика ариоевропейских языков. Казань, 1914. 144 с.
32. Богородицкий В. А. Сравнительная грамматика ариоевропейских языков (1914) [Методологические замечания, с указанием некоторых преобразований, необходимых в сравнительной грамматике] : хрестоматия по истории русского языкознания /под ред. Ф. П. Филина. Москва, 1973. 503 с.
33. Бодуэн де Куртенэ И. А. Избранные труды по общему языкознанию : в 2 т. Москва, 1963. Т. 1. 384 с., Т. 2. 391 с.
34. Бодуэн де Куртенэ И. А. О древнепольском языке до XIV столетия. Лейпциг, 1870. 196 с.

35. Бодуэн де Куртенэ И. А. Подробная программа лекций в 1876–77 уч. году (1879) . Избранные труды по общему языкознанию. Москва, 1963. Т. 1. 384 с.; Т. 2. 391 с.

36. Бопп Ф. О системе спряжения санскритского языка в сравнении с таковым греческого, латинского, персидского и германского языков / В. А. Звегинцев. История языкознания XIX – XX вв. в очерках и извлечениях. Ч. I. Москва, 1965. С. 31–33.

37. Бопп Ф. Сравнительная грамматика санскрита, зенда, армянского, греческого, латинского, литовского, старославянского, готского и немецкого (извлечения) / В. А. Звегинцев. История языкознания XIX – XX вв. в очерках и извлечениях. Москва, 1965. Ч. I. С. 33–39.

38. Боровик О. И. А. А. Шахматов о синтаксисе словосочетания и синтаксисе простого предложения. *Методологія та історіографія мовознавства : матеріали міжнародної науково-практичної конференції* / відп. ред. В. М. Бріцин. Слов'янськ, 2013. С. 42–46.

39. Брандт Р. Ф. Лекции по исторической грамматике русского языка. Фонетика. Москва, 1892. 146 с.

40. Брендаль В. Структурная лингвистика // Звегинцев В. А. История языкознания XIX – XX веков в очерках и извлечениях. Москва, 1960. Ч. 2. С. 39–44.

41. Бріцин В. М., Мозгунов В. В. Когнітивні аспекти теорії модальності (на матеріалі східнослов'янського художнього дискурсу). *Мовознавство*. 2013. № 2–3. С. 128–148.

42. Брок О. Описание одного говора из юго-западной части Тотемского уезда : сборник отд-ния рус. яз. и словесности. 1907. Т. 83. № 4–151 с.

43. Брок О. Очерк физиологии славянской речи : энциклопедия слав. филол. 1910. Вып. 5.2. 262 с.

44. Бромлей С.В. Различия в степени вокализованности сонорных и их роль в противопоставлении центральных и периферийных говоров. *Диалектография русского языка*. Москва, 1985. С. 8–31.

45. Будагов Р. А. Из истории языкознания (Соссюр и соссюрианство) : материалы к курсам языкознания / под общ. ред. В. Д. Звегинцева. Москва, 1954. С. 4–32.

46. Будагов Р. А. Портреты языковедов XIX – XX вв. : из истории лингвистических учений. Москва, 1988. 320 с.

47. Будагов Р. А. Система и антисистема в науке о языке. *Вопросы языкознания*. 1978. № 4. С. 3–17.

48. Будагов Р. Шарль Балли и его работы по общему и французскому языкознанию. Балли Ш. Общая лингвистика и вопросы французского языка. Москва, 1955. С. 3–19.

48. Будагов Р. А. Язык, история и современность. Москва, 1971. 299 с.

49. Будде Е.Ф. Вопросы методологии русского языкознания : пособие для преподавателей русского языка в средней школе и для самообразования. Казань, 1917. 169 с.

50. Будде Е. Ф. К истории великорусских говоров: опыт историко-сравнительного исследования народного говора в Касимовском уезде Рязанской губернии. Казань, 1896. 377, II с.

51. Будде Е. Ф. Лекции по истории русского языка. 1906/7 ак. г. Казань, 1907. 253 с.

52. Будде Е. Ф. Лекции по истории русского языка. Казань, 1913. 364 с.

53. Будде Е. Ф. О заслугах Буслаева как ученого лингвиста и преподавателя (Речь, читанная в торжественном заседании Казанского общества археологии, истории и этнографии 28 сентября 1897 года) : учебное пособие. Москва, 1992. С. 480–493.

54. Будде Е. Ф. Русский язык: курс, читанный в 1911/12 уч. году на педагогических курсах при управлении Казанского учебного округа. Казань, 1914. 183 с.

55. Бузук П. А. Асноўныя пытанні мовазнаўства: Падручная кніга для настаўнікаў беларускае мовы і студэнтаў-лінгвістаў. Менск, 1926. 123 с.

56. Бузук П. О. Взаємовідносини між українською та білоруською мовами (методологічний нарис). Записки історико-філологічного відділу Української Академії Наук. 1926. Кн. VII – VIII. С. 421–426.

57. Бузук П. О. Коротка історія української мови : вступ і звучання. Одеса, 1924. 60 с.

58. Бузук П. А. Основные вопросы языкознания. Москва, 1924. 218 с

59. Бузук П. А. Очерки по психологии языка (Краткое руководство по вопросам общего языкознания). Одесса, 1918. 139 с.

60. Бузук П. О. Нарис історії української мови. Вступ. Фонетика і морфологія, з додатком історичної хрестоматії. Київ, 1927. 130 с.

61. Булахов М. Г. Восточнославянские языковеды : библиографический словарь. Минск, 1976 – 78. Т. 1–3. 319 с.; Т. 2. 350 с.; Т. 3. 384 с.

62. Булахов М. Г. Евфимий Федорович Карский : жизнь, научная и общественная деятельность / под ред. В. И. Борковского. Минск, 1981. 270 с.

63. Булаховский Л. А. Исторический комментарий к литературному русскому языку. Київ, 1939. С. 6, 56.

64. Булаховський Л. А. Нариси з загального мовознавства. Серія друга. Булаховський Л. А. Вибрані праці в п'яти томах. *Загальне мовознавство*. Київ, 1975. Т. 1. С. 51–320.

65. Булаховський Л. А. Питання походження української мови. Київ, 1977. Т. 2. С. 9–16.

66. Булаховский Л. А. Потебня – лингвист. Москва, 1946. Вып. 107. Т. 3. Кн. 2. С. 36–62.

67. Булич С. К. Русский язык и сравнительное языкознание. Энциклопедический словарь / Изд. Ф. А. Брокгауз, И. А. Ефрон. СПб, 1899. Т. 28. С. 831.

68. Булич С. К. Фортунатов (Филипп Федорович) Энциклопедический словарь / Изд. Ф. А. Брокгауз, И. А. Ефрон. СПб., 1902. Т. 36. С. 322–323.

69. Бурковская О. Й. Теорія односкладного речення в європейській лінгвістиці ХІХ – початку ХХІ ст. століть : автореф. дис. ... канд. філол. наук. Одеса, 2018. 20 с.
70. Буслаев Ф. И. Историческая грамматика русского языка. Москва, 1959. 623 с.
71. Буслаев Ф. И. О преподавании отечественного языка. Преподавание отечественного языка : учебное пособие. Москва, 1992. С. 25–373.
72. Валгина Н. С. Активные процессы в современном русском языке. Москва, 2003. 304 с.
73. Васильев Л. Л. Можно ли основываться в доказательство существования в предке малорусского наречия мягких согласных перед е на современных малорусских формах повелительного наклонения в роде ведіть? *Рус. филол. вестн.* 1913. Т. 70. № 3. С. 170–172.
74. Васильев Л. Л. С каким звуком могла ассоциироваться буква «нейотирированный юс малый» (#) в сознании писцов некоторых древнейших русских памятников? *Рус. филол. вестн.* 1913. Т. 69. № 1. С. 181–206.
75. Васильев Л. Л. Об одном случае смягченного звука п в общеславянском языке, явившегося не посредством следующего за ним древнего ј. *Рус. филол. вестн.* 1913. Т. 70. № 3. С. 71–76.
76. Вендина Т. И. Введение в языкознание. Москва, 2001. 288 с.
77. Вернадский В. И. Очерки и речи. Петроград, 1922. Вып. 2. 123 с.
78. Виноградов В. В. Бодуэн де Куртенэ И. А. Избранные труды по общему языкознанию. Москва, 1963. Т. 1. С. 6–20.
79. Виноградов В. В. Исследования в области фонетики севернорусского наречия: Очерки из истории звука h в севернорусском наречии: Отд. отт. из изв. отд-ния рус. яз. и словесности. 1922. Т. 24. Кн. 1. С. 150–279.
80. Виноградов В. В. История русских лингвистических учений. Москва, 1978. 252 с.
81. Виноградов В. В. Методы изучения рукописей, как материала для построения исторической фонетики русского языка, в исследованиях академика

А. А. Шахматова. Изв. Отд-ния рус. яз. и словесности. 1922. Т. 25 (1920 г.). С. 172–197.

82. Владимиров П. В. Пятидесятилетие «Мыслей об истории русского языка» (Очерк трудов за 50 лет и новые материалы). Київ, 1899. 45 с.

83. Востоков А. Х. Рассуждения о славянском языке, служащее введением к грамматике сего языка, составляемой по древнейшим оного письменным памяткам. Филологические наблюдения / Издал по поручению 2-го отделения Академии наук, И. Срезневский. СПб., 1865. С. 1–27.

84. Востоков А. Х. Русская грамматика Александра Востокова, по начертанию его же сокращенной грамматики полнее изложенная. 12-е изд. СПб, 1874. XII. 216 с.

85. Востоков А. Х. Филологические наблюдения. СПб. : Типография Императорской Академии Наук, 1865. 114 с.

86. Гаджиева Н. З., Журавлев В. К., Кумахов М. А., Нерознак В. П. Введение. Сравнительно-историческое изучение языков разных семей. *Теория лингвистической реконструкции*. Москва, 1988. С. 3–25.

87. Ганцов В. М. Діалектологічна класифікація українських говорів. Записки історико-філологічного відділу Всеукраїнської Академії наук. Київ, 1923. Кн. IV. С. 80–144.

88. Ганцов В. М. До історії звуків української мови. укр. зійти, підіймати, розірвати. Записки історико-філологічного відділу Всеукраїнської Академії наук. 1926. Кн. VII – VIII. С. 74–85.

89. Ганцов В. М. Зап. іст.-філол. відділу ВУАН. 1925. Кн. V. С. 252 – 267. Рец. на кн. П. О. Бузук. Коротка історія української мови. 1. Вступ і звучання. Видання етнологічно-діалектичної секції Одеської комісії краєзнавства при ВУАН. Одеса, 1924.

90. Ганцов В. М. Чергові завдання української діалектології / Записки етнографічного товариства. Київ, 1925. Кн. I. С. 37–41.

91. Глієчук Н. М. Мовознавчі погляди Олени Курило: автореф. дис. ...канд. філ. наук, Львів, 1994. 20 с.

92. Глухоман І. В. Філософські інтенції у лінгвістичних вченнях Ф. де Соссюра та Р. Якобсона автореф. дис. ...канд. філос. Наук, Київ, 2007. 19 с.

93. Глущенко В. А. Актуальное исследование о смягчении заднеязычных в праславянском языке ([рец.:] Бурмистрович Ю. Я. *Проблема полного комплекта смягчения заднеязычных в истории праславянского языка* : монография. Славянск, 2010. Вып. XX. С. 381–387.

94. Глущенко В. А. В. И. Даль и А. А. Потебня (методологический и фактологический аспекты). *Теоретические и прикладные проблемы русской филологии* : научно-методический сборник. Славянск, 2006. Вып. XIV. Ч. 1. С. 23–30.

95. Глущенко В. А. Внешние причины языковых изменений в концепции ученых Московской школы. *Теоретические и прикладные проблемы русской филологии*. Славянск, 2000. Вып. VII. С. 3–10.

96. Глущенко В. А. А. А. Потебня об эллипсисе согласных в истории восточнославянских языков. *А. А. Потебня – исследователь славянских взаимосвязей* : тезисы Всесоюзной научной конф. (Харьков, окт. 1991). Харьков, 1991. Ч. 2. С. 19–20.

97. Глущенко В. А. А. А. Шахматов о восточнославянском переходе е носового в а. *Система і структура східнослов'янських мов* : збірник наукових праць. Київ, 2014. Вип. 7. С. 3–10.

98. Глущенко В. А. А. А. Шахматов о правосточнославянском языке. *Освіта і культура в контексті Болонського процесу* : матеріали Всеукраїнської конференції молодих учених (Слов'янськ, 22–24 квітн. 2009), 2009. С. 10–12.

99. Глущенко В. А. О. О. Шахматов про взаємодію вокалізму і консонантизму в історії східнослов'янських мов. *Вісник Слов'янського державного педагогічного університету* : збірник наукових праць. Слов'янськ, 2005. Вип. 1. С. 113–125.

100. Глущенко В. А. А. А. Шахматаў і М. М. Дурнаво пра сінхранію і дыяхранію. *Веснік Віцебскага дзяржаўнага універсітэта імя П. М. Машэрава* : збірник наукових праць. Вітебськ, 2002. № 3 (35). С. 70–73.

101. Глущенко В. А. В. И. Даль и А. А. Потебня (методологический и фактологический аспекты). *Теоретические и прикладные проблемы русской филологии* : научно-методический сборник. Славянск, 2006. Вып. XIV. Ч. 1. С. 23–30.
102. Глущенко В. А. А. Шахматов и проблемы русской исторической фонетики. *Филол. науки*. 1987. № 3. С. 38–45.
103. Глущенко В. А. С. Мельничук о принципе историзма в языкознании. Проблемы русского языка, русской литературы и методики их преподавания в школе и вузе (для студентов пединституты и учителей школ). Славянск, 1997. Вып. 4. С. 4–8.
104. Глущенко В. А. Давні писемні пам'ятки як джерело вивчення історії східнослов'янських мов у працях учених Московської лінгвістичної школи. Пам'ятки писемності східнослов'янськими мовами XI – XVIII століть : матеріали наукової конф. пам'яті Л. П. Жуковської. Київ, 1995. С. 373–375.
105. Глущенко В. А. Джерела вивчення історії східнослов'янських мов у працях М. О. Максимовича. *Теоретичні й прикладні проблеми сучасної філології* : збірник наукових праць. Слов'янськ, 2016. Вип. 4. С. 3–15.
106. Глущенко В. А. Рябініна І. М. До питання про напрями лінгвоісторіографічного дослідження джерел вивчення історії східнослов'янських мов. *Наукові праці. Філологія. Мовознавство* : науково-методичний журнал. Миколаїв, 2016. С. 26–30.
107. Глущенко В. А. Тищенко К. А. До питання про методологію досліджень А. Ю. Кримського з історії української мови. *Наукові праці. Філологія. Мовознавство* : науковий журнал. Т. 294. Вип. 282. Миколаїв, 2017. С. 19–23.
108. Глущенко В. А. Древние письменные памятники как источник изучения истории языка в трудах Л. Л. Васильева. *Теоретические и прикладные проблемы русской филологии* : сборник научных трудов. Славянск, 1998. Вып. V. С. 4–8.

109. Глущенко В. А. [Рец.:] Журавлев В.К. Теория группофонем: Развитие группового сингармонизма в праславянском языке / предисл. Ю. Я. Бурмистровича. Москва, 2007. 128 с.
110. Глущенко В. А. Закономірності розвитку мови : навч. посібник для студентів філологічних факультетів. Донецьк, 2002. 36 с.
111. Глущенко В. А. Ольшанский О. Е., Быкова Л. А., Маторина Н. М., Ледняк Ю. В. Из жизни слов русского языка. Пособие для учителей и студентов. Славянск, 2004. Вып. 7. 148 с.
112. Глущенко В. А. Історико-фонетичні дослідження О. О. Потебні в оцінці М. М. Соколова. *Одеський лінгвістичний вісник* : науково-практичний журнал. Одеса, 2017. Вип. 9. Т. 2. С. 74–113.
114. Глущенко В. А. Історія фонетичної системи української мови з погляду П. Г. Житецького. Класична педагогіка і філологія в світлі сучасних завдань шкільної і вузівської словесності : матеріали і тези обласної міжвуз. науково-практичної конф. (Одеса, 7–10 жовт. 1993). Одеса, 1993. Ч. 2. С. 65–67.
115. Глущенко В. А. Историзм и возникновение компаративистики. Теоретические и прикладные проблемы русской филологии : научно-методический сборник. Славянск, 2002. Вып. X. Ч. 1. С. 25–36.
116. Глущенко В. А. [Рец. :] Карпенко У. А. Орел А. С. Трансляция смысла и трансформация значений первокорня. Київ, 2013. 496 с.
117. Глущенко В. А. К вопросу о структуре лингвистического метода. *Теоретические и прикладные проблемы русской филологии* : научно-методический сборник. Славянск, 2001. Вып. VIII. С. 3–6.
118. Глущенко В. А. Концепція «кількісних змін приголосних» О. О. Потебні. *Олександр Потебня: сучасний погляд* : матеріали міжнародних читань, присвячених 170-річчю від дня народження фундатора Харківської філологічної школи (Харків, 11–12 жовт. 2005). Харків, 2006. С. 92–103.
119. Глущенко В. А. Компаративісти ХІХ ст. про «два періоди» мовного розвитку. *Лінгвістика* : збірник наукових праць. Луганськ, 2004. № 1 (2). С. 5–10.

120. Глущенко В. А. К вопросу о концепциях лингвистического метода. *Система і структура східнослов'янських мов* : збірник наукових праць. Київ, 2012. Вип. 4. С. 31–38.

121. Глущенко В. А. Концепція фонетичного закону в студіях В. К. Журавльова. *Наукові праці. Філологія. Мовознавство* : науково-методичний журнал. Вип. 266. Т. 278. Миколаїв, 2016. С. 26–29.

122. Глущенко В. А. Корреляции звонкости / глухости и напряженности / ненапряженности в восточнославянских языках. *Східнослов'янська філологія* : збірник наукових праць. Горлівка, 2010. Вип. 19. С. 32–42.

123. Глущенко В. А. Лінгвістичний метод: сучасні концепції. *Наукові праці Чорноморського державного університету ім. Петра Могили. Філологія. Мовознавство* : науково-методичний журнал. Т. 195. Вип. 183. Миколаїв, 2012. С. 17–20.

124. Глущенко В. А. Моделирование истории русского языка в трудах Н. С. Трубецкого. *Наукові праці Чорноморського державного університету ім. Петра Могили. Філологія. Мовознавство* : науково-методичний журнал. Т. 195. Вип. 183. Миколаїв, 2012. С. 17–20.

125. Глущенко В. А. Метод и источники изучения истории языка в концепции ученых Московской лингвистической школы. *Russistik : Die wissenschaftliche Zeitschrift für aktuelle Fragen des Russischunterrichts*. 1997. № 1/2. S. 50–60.

126. Глущенко В. А. Методологічні пошуки С. Б. Кримського й сучасне мовознавство: до проблеми структури лінгвістичного методу. *Теоретичні й прикладні проблеми сучасної філології* : збірник наукових праць. Слов'янськ, 2018. Вип. 6. С. 3–12.

127. Глущенко В. А. Об узкой и широкой трактовках лингвистического метода. *Образ мира в зеркале языка*. Москва, 2011. Вып. 1. С. 71–77.

128. Глущенко В. А. Онтологічний, операційний і телеологічний компоненти лінгвістичного методу. *Славістичні студії: етнолінгвістика і міжкультурна комунікація*. Люблін, 2018. С. 281–296.

129. Глущенко В. А. О. О. Потебня, М. О. Колосов і П. Г. Житецький про зовнішні причини фонетичних змін. *Сучасні лінгвістичні парадигми* : матеріали міжнародної наукової конференції (Бахмут, 18 квіт. 2017). Слов'янськ, 2017. Вип. 4. С. 39–41.

130. Глущенко В. А. П. Г. Житецький і проблеми фонологічної типології слов'янських мов. *Історія української лінгвістики* : збірник наукових праць. Київ, 2001. С. 49–52.

131. Глущенко В. А. Період східнослов'янської мовної єдності в працях О. О. Шахматова. *Мовознавство*. 1993. № 2. С. 18–25.

132. Глущенко В. А. Принципи порівняльно-історичного дослідження в історії мовознавства. *Московська лінгвістична школа* : навч. посібник для студентів філол. спеціальностей пед. ін-тів і університетів. Донецьк, 1996. 137 с.

133. Глущенко В. А. Принцип историзма в трудах ученых Московской лингвистической школы. Проблемы русского языка, русской литературы и методики их преподавания в школе и вузе. Славянск, 1995. Вып. 2. С. 16–21.

134. Глущенко В. А. Принцип причинности в русском и украинском языкознании (70-е гг. XIX ст. – 20-е гг. XX ст.). *Вопросы совершенствования учебно-воспитательной работы в школе и вузе* : сборник научных статей. Славянск, 1995. Вып. 2. С. 16–21.

135. Глущенко В. А. Принцип системности в компаративистике. И слово Ваше отзовется. Киев, 2012. С. 83–89.

136. Глущенко В. А. Принципи дослідження у структурі порівняльно-історичного методу. *Олександр Савич Мельничук і сучасне мовознавство* : збірник наукових праць до 90-річчя з дня народження. Київ, 2012. С. 27–32.

137. Глущенко В. А. Принципи порівняльно-історичного дослідження в історії українського і російського мовознавства. *Харківська лінгвістична школа* : навч. посібник для студентів філол. спеціальностей пед. ін-тів і університетів. Слов'янськ, 1994. 69 с

138. Глущенко В. А. Принципи порівняльно-історичного дослідження в українському і російському мовознавстві (70-і рр. ХІХ ст. – 20-і рр. ХХ ст.) : автореф. дис. ...докт. філол. наук. К., 1998. 32 с.

139. Глущенко В. А. Принципи порівняльно-історичного дослідження в українському і російському мовознавстві (70-і рр. ХІХ ст. – 20-і рр. ХХ ст.) / НАН України, Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні ; відп. ред О. Б. Ткаченко. Донецьк, 1998. 222 с.

140. Глущенко В. А. Порівняльно-історичний метод в українському та російському мовознавстві ХІХ ст. – 30-х рр. ХХ ст. : монографія. Слов'янськ, 2017. 255 с.

141. Глущенко В. А. Порівняльно-історичний метод як гетерогенний феномен. *Теоретичні й прикладні проблеми сучасної філології* : збірник наукових праць. Слов'янськ, 2016. Вип. 3. С. 8–15

142. Глущенко В. А. Проблема лингвистического метода в русском и украинском языкознании. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Лінгвістика»* : збірник наукових праць. Херсон, 2009. Вип. Х. С. 25–28.

143. Глущенко В. А. Про онтологічний компонент лінгвістичного методу. *Життя – у слові* : збірник наукових праць на пошану академіка В. М. Русанівського. Київ, 2011. С. 454–458.

144. Глущенко В. А. Систематизація історико-фонетичного матеріалу в студіях О. О. Потебні. *О. О. Потебня й актуальні питання мови та культури* : збірник наукових праць. Київ, 2004. С. 173–180.

145. Глущенко В. А. Систематизація матеріалу в працях учених Харківської школи. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна* : збірник наукових праць. Харків, 2010. С. 140–148.

146. Глущенко В. А. Системні властивості мови в історико-фонетичних студіях учених Харківської лінгвістичної школи. *Наукова спадщина О. О. Потебні у слов'янському культурному просторі* : збірник наукових праць. Київ, 2013. С. 107–119.

147. Глущенко В. А. Сравнительно-исторический метод исследования в курсах лингвистических дисциплин. Взаимодействие украинского и русского языков на территории Украины и актуальные вопросы их исследования : материалы докладов Первых Ганических чтений (Полтава, 13–14 окт. 1993). Полтава, 1993. Т. 1. С. 95–96.

148. Глущенко В. А. Структура лінгвістичного методу: гомогенні й гетерогенні концепції. *Studia Philologica (Філологічні студії)* : збірник наук. праць, 2014. Вип. 3. С. 5–10.

149. Глущенко В. А. Теорія двох періодів мовного розвитку: методологічний аспект. *Наукові праці Чорноморського державного університету ім. Петра Могили* : науково-методичний журнал. Т. 223. Вип. 211, 2013. С. 12–15.

150. Глущенко В. А. Теория двух периодов языкового развития в русском и украинском языкознании XIX в. *Теоретические и прикладные проблемы русской филологии* : научно-методичний збірник. Славянск: СГПИ, 1999. Вып. VI. С. 3–5.

151. Глущенко В. А. Ученые Московской школы об историческом и описательном изучении языка. Восточноукраинский лингвистический сборник. Донецк, 2001. Вып. 7. С. 453–460.

152. Глущенко В. А. Щоб знати мову, треба знати її історію (Дослідження О. О. Потебні і сучасна шкільна практика). Відродження. Український міжетнічний науково-педагогічний журнал. 1994. № 9. С. 66–67.

153. Глущенко В. А. Язык как система в историко-фонетических исследованиях ученых Харьковской лингвистической школы. *Языкознание и литературоведение в синхронии и диахронии и методика преподавания языка и литературы* : альманах современной науки и образования. Тамбов, 2009. В 3-х ч. Ч. 1. С. 38–47.

154. Глущенко В. А. Язык как система в интерпретации ученых Казанской лингвистической школы. *Русистика и современность* : сборник научных статей XIX Международной научной конференции (Астана, Казахстан, 22–24 сент. 2016). Астана, 2016. Т. 1. С. 346–349.

155. Глущенко В. А. Яркое пособие по русскому синтаксису : рецензия на учебное пособие Ю. И. Беляева «Синтаксис современного русского литературного языка : учебное пособие». *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Лінгвістика»* : збірник наукових праць. Херсон, 2009. Вип. X. С. 425–427.

156. Глущенко В. А. Абрамічева О. М. Молодограматики: школа чи напрям? *Studia metodologica*. Тернопіль, 2009. Вип. 26. С. 60–66.

157. Глущенко В. А. Ледняк Ю. В., Овчаренко В. М., Рябініна І. М., Тищенко К. А. Мова як система : навчальний посібник. 3-е вид. Слов'янськ, 2018. 180 с.

158. Глущенко В. А. Овчаренко В. М. Моделивання історії східнослов'янських мов у компаративістиці 70-х рр. XIX ст. – 30-х рр. XX ст. *Мовознавство*. 2006. № 1. С. 17–28.

159. Глущенко В. А. Овчаренко В. М., Кольга Ю. И. Н. С. Трубецкой и проблемы моделирования истории праязыка. *Теоретические и прикладные проблемы русской филологии* : научно-методический сборник. Славянск, 2009. Вып. XVIII. Ч. 1. С. 3–13.

160. Глущенко В. А. Орел А. С. Порівняльно-історичний метод в українському мовознавстві: Харківська лінгвістична школа : навчальний посібник для здобувачів філологічних факультетів. Слов'янськ, 2017. 116 с.

161. Глущенко В. А. Піскунов О. В. Лінгвістична реконструкція у працях учених Московської школи. *Актуальні проблеми іноземної філології: лінгвістика та літературознавство* : міжвузівський збірник наукових статей. Бердянськ, 2010. Вип. V. Ч. 1. С. 53–64.

162. Глущенко В. А. Піскунов О. В. Лінгвістична реконструкція в працях учених Харківської школи. *Вісник Черкаського університету. Серія «Філологічні науки»* : науково-методичний збірник. Черкаси, 2006. Вип. 94. С. 3–17.

163. Глущенко В. А. Рябініна І. М. Давні писемні пам'ятки та сучасні говори як джерела вивчення історії мови у студіях П. О. Лавровського [Електронний ресурс]. *Актуальні проблеми методології та історіографії мовознавства* :

матеріали науково-практичної Інтернет-конференції (Слов'янськ, 19–20 жовт. 2016). Слов'янськ, 2016. С. 32–35.

164. Глущенко В. А. Рябініна І. М. Джерела вивчення історії східнослов'янських мов у студіях П. О. Лавровського. *Теоретичні й прикладні проблеми сучасної філології* : збірник наукових праць. Слов'янськ, 2016. Вип. 3. С. 27–37.

165. Глущенко В. А. Рябініна І. М. Джерела вивчення історії східнослов'янських мов у працях М. О. Максимовича. *Теоретичні й прикладні проблеми сучасної філології* : збірник наукових праць. Слов'янськ, 2016. Вип. 4. С. 3–15.

166. Глущенко В. А. Рябініна І. М. До питання про напрями лінгвоісторіографічного дослідження джерел вивчення історії східнослов'янських мов. *Наукові праці Чорноморського державного університету. Філологія. Мовознавство* : науково-методичний журнал. Миколаїв, 2016. Вип. 260. Т. 272. С. 26–30.

167. Глущенко В. А. Рябініна І. М., Тищенко К. А. Джерела вивчення історії української мови у студіях Є. К. Тимченка. *Теоретичні й прикладні проблеми сучасної філології* : збірник наукових праць. Слов'янськ, 2017. Вип. 5. С. 3–15.

168. Глущенко В. А. Святченко В. В. Ф. де Соссьюр про мову як систему: переосмислення концепції видатного лінгвіста з функціонально-прагматичних позицій. *Наукові записки Центральноукраїнського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка. Філологічні науки* : збірник наукових праць. Кропивницький, 2019. Вип. 175 С. 366–371.

169. Глущенко В. А. Тищенко К. А. Актуалістичний метод у працях з історії українського мовознавства. *Наукові праці Чорноморського державного університету ім. Петра Могили. Філологія. Мовознавство* : науково-методичний журнал. Миколаїв, 2016. Вип. 266. Т. 278. С. 30–34.

170. Глущенко В. А. Тищенко К. А. До питання про методологію досліджень А. Ю. Кримського з історії української мови. *Наукові праці*

Чорноморського державного університету ім. Петра Могили. Філологія. Мовознавство. Миколаїв, 2017. С. 19–23.

171. Глущенко В. А. Тищенко К. А. Зовнішні чинники розвитку мови в українському та російському порівняльно-історичному мовознавстві 20-х – 60-х рр. XIX ст. *Сучасна філологія: тенденції та пріоритети розвитку* : міжнародна науково-практична конференція (Одеса, 26–27 трав. 2017). Одеса, 2017. С. 84–87.

172. Глущенко В. А. Тищенко К. А. Порівняльно-історичний метод в українському та російському мовознавстві 20-х – 60-х рр. XIX ст. : навчальний посібник. Слов'янськ, 2016. 98 с.

173. Глущенко В. А. Тищенко К. А. Про актуалістичний метод у лінгвістичних дослідженнях. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія «Філологія»* : збірник наукових праць. Одеса, 2015. Вип. 14. С. 116–118.

174. Глущенко В. А. Шевченко В. В. Прийоми та процедури порівняльно-історичного методу в студіях М. О. Максимовича. *Сучасні наукові дослідження представників філологічних наук та їхній вплив на розвиток мови та літератури* : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (Львів, 8–9 квіт. 2016). Львів, 2016. Вип. 8. Ч. 1. С. 27–29.

175. Голанов И. Г. Изв. Отд-ния рус. яз. и словесности. 1914. Т. 19. Кн. 3. С. 297–306.

176. Головацький Я. Грамматика руского языка. Львів, 1849. 223 с.

177. Головацький Я. Розправа о языкѣ южноруском и его наречияхъ. Львів, 1849. 56 с.

178. Голуб О. М. Праці П. О. Бузука з історії східнослов'янських мов / О. М. Голуб. *Теоретические и прикладные проблемы русской филологии* : научно-методический сборник. Славянск, 2003. Вип. XI. С. 75–84.

179. Голуб О. М. Лінгвістична дискусія з питань історії української мови у «Записках історико-філологічного відділу УАН». *Теоретические и прикладные проблемы русской филологии* : научно-методический сборник. Славянск, 2004. Вип. XIII. С. 49–58.

180. Голуб О. М. Лінгвістична спадщина П. О. Бузука в сучасному контексті: автореф. дис. ...канд. філол. наук. Донецьк, 2006. 22 с.
181. Голуб О. М. Историко-лингвистическая концепция П. А. Бузука. *Веснік Віцебскага дзяржаўнага ўніверсітэта імя П. М. Маішэрава*. Віцебск, 2005. № 4 (38). С. 70–75.
182. Голуб О. М. П. О. Бузук і балто-слов'янська проблема у мовознавстві кінця ХІХ ст. – 20–30-х рр. ХХ ст. *Вісник Дніпропетровського універсітету. Серія «Мовознавство»*. Дніпропетровськ, 2006. Вип. ХІ. Т. 2. С. 17–25.
183. Голуб О. М. П. О. Бузук про методологію лінгвогеографічного дослідження. *Актуальні проблеми слов'янської філології. Лінгвістика і літературознавство* : міжвузівський збірник наукових статей. Ніжин, 2006. Вип. ХІ. Ч. І. С. 5–9.
184. Голуб О. М. Проблема хронологізації мовних явищ в українській компаративістиці кінця ХІХ – 30-х рр. ХХ ст. *Східнослов'янська філологія. Мовознавство* : збірник наукових праць. Горлівка, 2006. Вип. 8. С. 114–123.
185. Голуб О. М. Дослідження праць П. О. Бузука у лінгвоістріографічній літературі. *Загальні питання філології* : збірник наукових праць. Дніпропетровськ, 2004. Т. І. С. 56–62.
186. Голуб О. М. Методологічні засади лінгвогеографічних досліджень П. О. Бузука : матеріали 2-ї загальноуніверситетської наукової конференції молодих учених, присвяченої 60-річчю перемоги у Великій Вітчизняній війні. *Слов'янськ*, 2004. Вип. 2. С. 92–96
187. Голуб О. М. Лінгвістична дискусія про балто-слов'янські мовні зв'язки (ХІХ ст. – 20–30-ті рр. ХХ ст.). *Лексико-граматичні інновації в сучасних слов'янських мовах* : матеріали ІІ Міжнародної наукової конференції (Дніпропетровськ, 14–15 квіт. 2005). Дніпропетровськ, 2005. С. 85–88.
188. Голуб О. М. Періодизація мовної історії у лінгвістичній концепції П. О. Бузука. *Слов'яни: історія, мова, культура* : матеріали ІІІ Всеукраїнської науково-практичної конференції. Дніпропетровськ, 2005. Т. 1. С. 5–6.

189. Голуб О. М. Языковедческие взгляды П. А. Бузука. *Acta albaruthenica, rossica, polonica. VII міжнародная наукова конференція «Беларуска-руско-польскае супасталляльнае мовазнаства, літэратуразнаства, культуралогія»* : зборнік навуковых артыкула. Віцебск, 2006. С. 20–22.

190. Горбачик А. Л. Порядок слов и лексико-синтаксический состав предложения. *Русский язык за рубежом*. 1979. № 1. С. 84–86.

198. Гордон Е. М. Модальность в современном английском языке : пособие по употреблению мод. глаголов и форм, обозначающих нереальность. Москва, 1968. с. 135.

199. Гордон Е. М. Грамматика современного английского языка : учеб. для ин-тов и фак. иностр. яз. Москва, 1974. 329 с.

200. Гордон Е. М. Употребление артиклей в английском языке : практическое пособие. Москва, 1964. 82 с.

201. Горшкова К. В. Историческая грамматика русского языка : учебное пособие для ун-тов. Москва, 1981. 359 с.

202. Горшкова К. В. О понятиях исторической фонологии (на материале русского языка). *Проблемы современной лингвистики* : сборник работ лингвистов филол. ф-та МГУ. Москва, 1968. С. 77–90.

203. Горшкова К. В. Соотношение вокализма и консонантизма в истории древнерусского языка. *Славянская филология*. Москва, 1963. Вып. 5. С. 40–53.

204. Горшкова К. В., Хабургаев Г.А. Историческая грамматика русского языка: учеб. пособие для ун-тов. Москва, 1981. 359 с.

205. Граматика на съвременния български книжовен език. София : издателство на българската академия на науките, 1983. Т. 3. Синтаксис. 465 с.

206. Греч Н. И. Практическая русская грамматика. СПб., 1827. 376 с.

207. Греч Н. И. Пространная русская грамматика. Хрестоматия по истории русского языкознания : учеб. пособие для филол. специальностей ун-тов и пед. ин-тов. Москва, 1973. С. 69–74.

208. Греч Н. И. Чтения о русском языке. СПб., 1840. Ч. 1. VI. 336 с.

209. Гримм Я. Из предисловия к «Немецкой грамматике» / В. А. Звегинцев История языкознания XIX – XX вв. в очерках и извлечениях. Москва, 1964. Ч. I. С. 56–67.
210. Грунський М. К. Основи та проблеми сучасної лінгвістики. Записки історико-філологічного відділу Української Академії наук. 1929. Кн. XXIII. С. 10–18.
211. Гулыга Е. В. Грамматико-лексические поля в современном немецком языке. Москва, 1969. 184 с.
212. Даль В. И. Толковый словарь живого великорусского языка: В 4-х т. Москва, 1989. Т. 1. 701 с.; Т. 2. 781 с.; 1990. Т. 3. 557 с.; 1991. Т. 4. 685 с.
213. Дельбрюк Б. Введение в изучение индоевропейских языков (Извлечения) / Звегинцев В.А. История языкознания XIX – XX веков в очерках и извлечениях. Москва, 1964. Ч. 1. С. 218–228.
214. Дельбрюк Б. Введение в изучение языка (из истории и методологии сравнительного языкознания). Москва, 2003. 152 с.
215. Демидов Д. Г. Бодуэн де Куртенэ против понятия синхронного среза. Бодуэн де Куртенэ и современная лингвистика. Казань, 1988. С. 10–15.
216. Десницкая А. В. Вопросы изучения родства индоевропейских языков. Москва, 1955. 332 с.
216. Десницкая А. В. Понятие языкового развития и языковой истории в лингвистической концепции Августа Шлейхера. Понимание историзма и развития в языкознании первой половины XIX века. Ленинград, 1984. С. 236–277.
217. Десницкая А. В. Послесловие. Понимание историзма и развития в языкознании первой половины XIX века. Ленинград, 1984. С. 299–302.
218. Десницкая А. В. Франц Бопп – основоположник сравнительно-исторического изучения языковых структур. Понимание историзма и развития в языкознании первой половины XIX века. Ленинград, 1984. С. 105–125.
219. Долгова О. М. Вплив молодогограматизму на українське і російське мовознавство (постановка питання та огляд літератури). *Теоретические и*

прикладные проблемы русской филологии : научно-методический сборник. Славянск, 2002. Вып. X. Ч. 1. С. 86–96.

220. Дорошевский В. О. Бодуэн де Куртенэ И. А. Избранные труды по общему языкознанию. Москва, 1963. Т. 1. С. 21–30.

221. Дурново Н. Н. Введение в историю русского языка. Москва, 1969. 295 с.

222. Дурново Н. Н. Грамматический словарь (Грамматические и лингвистические термины). Москва, 1924. 77 с.

223. Дурново Н. Н. Записки по истории русского языка. Фонетика и диалектология. Харьков, 1912. Вып. 1 и 2. 211, 44 с.

224. Дурново Н. Н. Лекции по истории русского языка, читанные осенью 1907-8 ак. г. в Московском ун-те. [Литограф. изд. Москва, 1907-8]. 208 с.

225. Дурново Н. Н. Ответ профессору Е. Ф. Будде. Изв. Отд-ния рус. яз. и словесности. 1923. Т. 24. Кн. 2. С. 362–371.

226. Дурново Н. Н. Описание говора деревни Парфёнок, Рузского уезда Московской губернии. Варшава, 1903. VI, 267, VII с.

227. Дурново Н. Н. Очерк истории русского языка. Москва, 1924. 376 с.

228. Дурново Н. Н. Отд. из изв. Отд-ния рус. яз. и словесности, 1908, т. 13, кн. 3. СПб., 1908. 38 с. Рец. на кн.: Лекции по истории русского языка ординарного профессора Императорского Казанского университета Е. Ф. Будде. 1906/7 ак. г. Казань, 1907.

229. Дурново Н. Н. Шахматов как исследователь русского языка. Изв. Отд-ния рус. яз. и словесности. 1922. Т. 25 (1920 г.). С. 409–418.

230. Житецкий П. Г. Нарис літературної історії української мови в XVII ст. Вибрані праці : Філологія. Київ, 1987. С. 19–138.

231. Житецкий П. Г. Очерк звуковой истории малорусского наречия. Київ, 1876. IV.

232. Жирмунский В. М. Внутренние законы развития языка и проблема грамматической аналогии. Ленинград, 1976. С. 26–60.

233. Жихарева О. Л. Проблема походження східнослов'янських мов у мовознавстві XIX ст. – 20-30-х рр. XX ст.: автореф. дис. ...канд. філол. наук. Донецьк, 2004. 22 с.

234. Жовтобрюх М. А. Видатний український вчений П. Г. Житецький (до 130-річчя). Український історичний журнал. 1967. № 1. С. 127.

235. Жовтобрюх М. А. Євген Костянтинович Тимченко – вчений і педагог: до 125-річчя з дня народження. Мовознавство. 1991. № 5. С. 63–69.

236. Жовтобрюх М. А. Значення праць О. О. Потебні для розвитку вітчизняного мовознавства. *Олександр Опанасович Потебня* : ювілейний збірник до 125-річчя з дня народження. Київ, 1962. С. 5–24.

237. Жовтобрюх М. А. Історія української мови: фонетика. Київ, 1979. 367 с.

238. Жовтобрюх М. А. Мовознавчі погляди М. О. Максимовича. *Мовознавство*. 1979. № 5. С. 46–50.

239. Жовтобрюх М. А. Мовознавчі праці Я. Ф. Головацького. *Мовознавство*. 1989. № 5. С. 68–74.

240. Жовтобрюх М. А., Русанівський В. М., Скляренко В. Г. Історія української мови : Фонетика. Київ, 1979.

241. Журавлев В. К. Внутренняя реконструкция. *Сравнительно-историческое изучение языков разных семей. Теория лингвистической реконструкции*. Москва, 1988. С. 68–90.

242. Журавлёв В. К. Диахроническая фонология. Москва, 1986. 232 с.

243. Журавлев В.К. Законность исключений из фонетических законов. *Сущность, развитие и функции языка*. Москва, 1987. С. 24–31.

244. Журавлев В. К. Постулат непреложности фонетических законов и современная компаративистика. *Вопросы языкознания*. 1986. №4. С. 27–37.

245. Журавлев В. К. Наука о праславянском языке: эволюция идей понятий и методов. Бирнбаум Х. *Праславянский язык. Достижения и проблемы в его реконструкции*. Москва, 1987. С. 453–493.

246. Зализняк А. А. О «Мемуаре» Ф. де Соссюра. *Ф. де Соссюр. Труды по языкознанию*. Москва, 1977. С. 289–301.

247. Звегинцев В. А. История языкознания XIX – XX вв. в очерках и извлечениях. Москва, 1965. Ч. II. 494 с.
248. Звегинцев В. А. Младogramматическое направление. *Сравнительно-историческое изучение языков разных семей. Теория лингвистической реконструкции*. Москва, 1988. С. 68–90.
249. Звегинцев В. А. Структурализм в лингвистике. *Системный анализ и научное знание*. Москва, 1978. С. 172–186.
250. Звегинцев В. А. Очерки по общему языкознанию. Москва, 1962. 384 с.
251. Зиндер Л. Р. Современный немецкий язык. Москва, 1957. 420 с.
252. Зубенко К. В. Принципи класифікації частин мови у європейському мовознавстві XIX – XX ст. : автореф. дис. ...канд. філол. наук. Донецьк, 2014. 20 с.
253. Зубкова Л. Г. Лингвистические учения конца XVII – начала XX вв. : развитие общей теории языка в системных концепциях. Москва, 1989. 215 с.
254. Зубкова Л. Г. Общая теория языка в развитии : учебное пособие. Москва, 2003. 472 с.
255. Иванов В. В. Генеалогическая классификация языков и понятие языкового родства : материалы к курсам языкознания. Москва, 1958. 54 с.
256. Иванов В. В. Измаил Иванович Срезневский (К 160-летию со дня рождения). Русский язык в школе. 1972. №3. С. 59–64.
257. Иванов В. В. Обсуждение вопросов формирования русской народности и нации. Вопросы языкознания. 1954. № 3. С. 133–150.
258. Иванова Л. П. Общее языкознание. Курс лекций. Научное пособие. Киев, 2010. 432 с.
259. Ильинский Г.А. Еще раз о праславянских дублетах типа *jelenь* : *олень*. Slavia. 1925. Roč. 4. Seš. 2. S. 387–394.
260. Ильинский Г.А. Праславянская грамматика. Нежин, 1916. XXVIII, 536 с.
261. ИОРЯС, т. XXXII, с. 329.

262. Исаченко А.В. Опыт типологического анализа славянских языков. Новое в лингвистике. Москва, 1963. Вып. 3. С. 106–121.
263. Историческая типология славянских языков: фонетика, словообразование, лексика и фразеология. Київ, 1986. 287 с.
264. Истрина Е. С. Труды А. А. Шахматова по русскому языку. Изв. Отд-ния рус. яз. и словесности. 1922. Т. 25 (1920 г.). С. 100–106.
265. Карат О. В. Діахронічні універсалії в лінгвістиці ХХ ст. : автореф. дис. ...канд. філол. наук. Одеса, 2015. 20 с.
266. Каринский Н. М. Язык Пскова и его области в XV веке. СПб., 1909. 209 с.
266. Калнынь Л. Э. Развитие корреляции твердых и мягких согласных фонем в славянских языках. Москва, 1961. 136 с.
267. Карский Е. Ф. А. А. Шахматов как историк русского языка. Карский Е. Ф. Труды по белорусскому и другим славянским языкам. Москва, 1962. С. 78, С. 653–662.
268. Карский Е. Ф. Белорусы. Язык белорусского народа. Исторический очерк звуков белорусского языка. Москва, 1955. Вып. 1. 475 с
269. Карский Е. Ф. Митрофан Алексеевич Колосов: Из истории русского языковедения. Москва, 1962. С. 622–648.
270. Касаткин Л. Л. Некоторые фонетические изменения в консонантных сочетаниях в русском, древнерусском и праславянском языках, связанные с противопоставлением согласных по напряженности/ненапряженности. *Вопросы языкознания*. 1995. №2. С. 43–56.
271. Касевич В. Б. Элементы общей лингвистики. Москва, Наука, 1977. 175 с.
272. Катков М. К. Об элементах и формах славяно-русского языка. Москва, 1845. II, 253, II с.
273. Кацнельсон С. Д. Вступительная статья. Пауль Г. Принципы истории языка. Москва, 1960. С. 5–20.

274. Кацнельсон С. Д. Семантико-грамматическая концепция У. Л. Чейфа. *Чейф У. Л. Значение и структура языка*. Москва, 1975. С. 407–427.
275. Клець О. О. Проблема мовних союзів: лінгвоісторіографічний аспект : автореф. дис. ... канд. філол. наук. Донецьк, 2010. 22 с.
276. Климов Г. А. Вопросы методики сравнительно-генетических исследований / отв. ред. В. М. Жирмунский. Ленинград, 1971. 87 с.
277. Климов Г. А. Методика лингвогенетических исследований (Введение). *Общее языкознание: Методы лингвистических исследований* / отв. ред. Б.А. Серебрянников. Москва, 1973. С. 9–33.
278. Климов Г. А. О праязыковой реальности. *Актуальные вопросы сравнительного языкознания*. Ленинград, 1989. С. 78–92.
279. Климов Г. А. Основы лингвистической компаративистики. Москва, 1990. 168 с.
280. Клычков Г. С. Теория верификации в сравнительно-историческом языкознании. *Теория и методология языкознания: Методы исследования языка*. Москва, 1989. С. 93–189.
281. Князев С. В. О связи особенностей артикуляционной базы говора с характером противопоставления глухих и звонких, твердых и мягких согласных. *Современные русские говоры*. Москва, 1991. С. 28–35.
282. Ковалик І. І., Самійленко С. П. Загальне мовознавство. Історія лінгвістичної думки. Ктїв, 1985. 216 с.
283. Ковалів П. Основи формування української мови в порівнянні з іншими східнослов'янськими мовами. *Історія української мови : хрестоматія*. Київ, 1996. С. 226–250.
284. Кодухов В. И. Введение в языкознание. Москва, 1979. 351 с.
285. Колесса О. М. Погляд на історію української мови. Прага, 1924. 44 с.
286. Колесов В. В. Алексей Иванович Соболевский. *Русская речь*. 1975. № 4. С. 85–91.

287. Колесов В.В. Введение в историческую фонологию. Система и изменение (на материале русского языка) : конспект лекций, прочитанных студентам гос. ун-та в Сегеде в апр. 1972 г. Сегед, 1974. 93 с.
288. Колесов В. В. История русского языкознания : очерки и этюды. СПб., 2003. 472 с.
289. Колесов В. В. Историческая фонетика русского языка : учебное пособие Москва, 1980. 215 с.
290. Колесов В. В. Поиски метода: Александр Христофорович Востоков. *Русские языковеды*. Тамбов, 1975. С. 82–113.
291. Колесов В. В. Сравнительно-исторический метод в трудах А. Потебни. *Наукова спадщина О. О. Потебні і сучасна філологія. До 150-річчя з дня народження О. О. Потебні* : збірник наукових праць. Київ, 1985. С. 25–39.
292. Колосов М. А. Загадочные звуки в истории русского языка. Варшава, 1877. 45 с.
293. Колосов М. А. Заметки о языке и народной поэзии в области северновеликорусского наречия. СПб., 1876–77. 343 с.
294. Колосов М. А. Обзор звуковых и формальных особенностей народного русского языка. Варшава, X. 1878.
295. Колосов М. А. Очерк истории звуков и форм русского языка с XI по XVI столетие. Варшава, 1872. 192 с.
296. Котков С. И. Лингвистическое источниковедение и история русского языка. Москва, 1980. 224 с.
297. Кондрашов Н. А. История лингвистических учений : учеб. пособие для студ. ин-тов. Москва, 1979. 224 с.
298. Кормушин И. В. Праязык: ближняя и дальняя реконструкция. *Сравнительно-историческое изучение языков разных семей. Теория лингвистической реконструкции*. Москва, 1988. С. 90–105.
299. Кочерган М. П. Вступ до мовознавства : підруч. для студ. філол. спец. вищих навч. закл. освіти. Київ, 2000. 368 с.

300. Кочерган М. П. Загальне мовознавство : підруч. для студ. філол. спец. вищих навч. закл. освіти. Київ, 1999. 288 с.
301. Кримський А. Українська мова, звідки вона взялася і як розвивалася. О. Шахматов, А. Кримський. *Нариси з історії української мови та хрестоматія з пам'ятників письменської староукраїнщини XI – XVIII вв.* Київ, 1924. С. 87–128.
302. Крушевский Н. В. Лингвистические заметки. *Рус. филол. вестн.* 1880. № 4. С. 33–62.
303. Крушевский Н. В. Очерки по языковедению. II. Антропофоника. *Рус. филол. вестн.* 1893. С. 5–31.
304. Крушевский Н. В. Предмет, деление и метод науки о языке. *Хрестоматия по истории языкознания XIX – XX веков / сост. В. А. Звегинцев.* Москва, 1956. 458 с.
305. Крымский А. Е. Украинская грамматика для учеников высших классов гимназий и семинарий Приднепровья. Москва, 1907. Т. 1. Вып. 1. С. 16–200.
306. Крымский А. Е. Филология и погодинская гипотеза. Київ, 1973. Т. 3. С. 23–117.
307. Кузнецов В. Г. Женевская лингвистическая школа: от Соссюра к функционализму. Москва, 2003. 184 с.
308. Кубрякова Е. С. О понятиях синхронии и диахронии. *Вопросы языкознания.* 1968. № 3. С. 112–123.
309. Кубрякова Е. С., Мельников Г. П. О понятиях языковой системы и структуры языка. *Общее языкознание: Внутренняя структура языка.* Москва, 1972. С. 8–91.
310. Кузнецова Н. И. Наука в ее истории (методологические проблемы). Москва, 1982. 127 с.
311. Кульбакин С. М. История русского языка. Краткая фонетика: Из лекций, читанных в 1909 – 10 уч. ак. г. Харьков, [1909 – 10]. 115 с.
312. Кульбакин С.М. Украинский язык: Краткий очерк исторической фонетики и морфологии. Харьков, 1919. IV, 104 с.

313. Курило О. Б. До питання про умови розвитку дисимілятивного акання. Фонетичні та деякі морфологічні особливості говірки села Хоробрічів на Чернігівщині. Записки історично-філологічного відділу ВУАН. К., 1924. Кн. 21. С. 111.

314. Курило О. Б. Спроба пояснити процес зміни е, о в нових закритих складах у південній групі українських діалектів. Записки історико-фонологічного відділу Української Академії Наук. 1928. Кн. XIX. С. 167–183.

315. Лавровский П. А. Обзор замечательных особенностей наречия малорусского сравнительно с великорусским и другими славянскими наречиями. Журн. м-ва нар. просвещения. 1859. Ч. 102. С. 225–266.

316. Лавровский П. А. О языке северных русских летописей. СПб., 1852. 160 с.

317. Левицький В. В. Основи германістики. Вінниця, 2008. 528 с.

318. Леонтьев А. А. Общелингвистические взгляды И. А. Бодуэна де Куртенэ. *Вопр. языкознания*. 1959. № 6. С. 110–119.

319. Лещак О. Очерки по функциональному прагматизму: методология – онтология – эпистемология. Тернополь, 2002. 255 с.

320. Лоя Я. В. История лингвистических учений (материалы к курсу лекций). Москва, 1968. 308 с.

321. Лукьяненко А.М. Основные методы и направления в области славянского языкознания в связи с историческим ходом развития языкознания вообще, индоевропейского – в частности (Вступительная лекция). Київ, 1909. 35 с.

322. Ляпунов Б. М. Единство русского языка в его наречиях. Пособие к лекциям по истории русского языка. Одесса, 1919. С. 5.

323. Ляпунов Б. М. Памяти академика А. А. Шахматова / Отд. от. из изв. отд-ния рус. яз. и словесности. Т. XXIX. 1925. С. 72.

324. Ляпунов Б. М. Рец. на кн.: А. А. Шахматова. Исследования в области русской фонетики. Х., Зап. Имп. Харьк. ун-та, 1894. Т. 4. С. 6.

325. Макаев Э. А. Общая теория сравнительного языкознания. Москва, 1977. 205 с.
326. Макаев Э. А. Проблемы и методы современного сравнительно-исторического индоевропейского языкознания. *Вопросы языкознания*. 1965. № 4. С. 3–19.
327. Макаров В. И. Становление восточнославянской диалектологии как самостоятельной науки: учебн. пособие. Київ, 1995. 104 с.
328. Максимович М. А. Начатки русской филологии. Собр. соч. Языкознание. История словесности. К., 1880. Т. 3. 745 с.
329. Максимович М. А. Новые письма к М. П. Погодину: О старобытности малороссийского наречия / Максимович М. А. Собр. соч. К., 1880. Т. 3. С. 273–311.
330. Марченко О. Ю. Фонемна дистрибуція: історія вивчення : автореф. дис. ...канд. філол. наук. Донецьк, 2013. 20 с.
331. Маслов Ю. С. Введение в языкознание. Москва, 1998. 272 с.
332. Мейе А. Введение в сравнительное изучение индоевропейских языков. Москва, 1938. 510 с.
333. Мельников Г. П. Лингвистические воззрения А. А. Потебни и типология языков. *Наукова спадщина О. О. Потебни і сучасна філологія. До 150-річчя з дня народження О. О. Потебни* : збірник наукових праць. Київ, 1985. С. 65–89.
334. Мельников Г. П. Системная лингвистика Гумбольдта – Срезневского – Потебни – Бодуэна и современная системная типология языков. *Проблемы типологической, функциональной и описательной лингвистики* : сборник научных трудов. Москва, 1986. С. 13–26.
335. Мельников Г. П. Системный подход в лингвистике. *Системные исследования*. Москва, 1973, с. 183–204.
336. Мельничук О. С. Світогляд О. О. Потебні. Потебнянські читання. 1981. С. 5–14.

337. Мельничук А. С. Проблематика реконструкции в сравнительно-историческом языкознании. *Актуальные вопросы сравнительного языкознания*. Ленинград, 1989. С. 108–119.

338. Москаленко А. А. О. О. Потебня як діалектолог і історик української мови. О. О. Потебня і деякі питання сучасної славістики : матеріали III Республіканської славістичної конф., присвяченої 125-річчю з дня народження О. О. Потебні (Харків, 23–27 груд. 1960). Харків, 1962. С. 35–42.

339. Немченко В. Н. Функционирование научного термина «метод» в современной лингвистической литературе. *Вестник Нижегородского университета им. Н. И. Лобачевского : филология*. Нижний Новгород, 2007. № 6. С. 278–281.

340. Нерознак В. П. Сравнительно-исторический метод. Лингвистический энциклопедический словарь. Москва, 1990. С. 485–486.

341. Ніколайчук А. С. Паратак西斯 і гіпотак西斯 у складному реченні: історія вивчення : автореф. дис. ...канд. філол. наук. Донецьк, 2014. 20 с.

342. Німчинов К. Український язик у минулому і тепер. 2-е вид. Київ, 1926. 90 с.

343. Німчук В. В. Історія дзвінких африкат і засобів їх позначення в українській мові (до 60-річчя «Українського правопису»). *Мовознавство*. 1992. № 2. С. 7–14.

344. Німчук В. В. Мовознавство на Україні в XIV – XVII ст. Київ, 1985. 223 с.

345. Овчаренко В. М. Теорія «родовідного дерева» та «хвильова» теорія в українському мовознавстві (XIX ст. – 20–30-х рр. XX ст.) : автореф. дис. ...канд. наук. Донецьк, 2003. 20 с.

346. Огієнко К. О. Актуальне членування речення в теоретичному і прикладному мовознавстві ХХ століття : автореф. дис. ... канд. філол. наук. Одеса, 2018. 20 с.

347. Огієнко І. Історія української літературної мови. Історія української мови : хрестоматія. Київ, 1996. 288 с.

348. Олійник І. С. Питання історичної фонетики української мови в працях О. О. Потебні. *О. О. Потебня і деякі питання сучасної славістики* : матеріали III Республіканської славістичної конф., присвяченої 125-річчю з дня народження О. О. Потебні (Харків, 23–27 груд. 1960). Харків, 1962. С. 43–54.

349. Орел А. С. Дослідження вчених Московської фонологічної школи у світлі сучасних історико-фонологічних уявлень. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Лінгвістика»* : збірник наукових праць. Херсон, 2008. Вип. VI. С. 69–73.

350. Орел А. С. Історія фонологічних систем східнослов'янських мов: лінгвоісторіографічний аспект : автореф. дис. ... канд. філол. наук. Донецьк, 2009. 20 с.

351. Орёл А. С. К вопросу об актуальных проблемах исторической фонологии восточнославянских языков (лингвисторикографический аспект). *Лексико-грамматические инновации в современных восточнославянских языках* : материалы III Международной научной конференции (19–20 апр. 2007). Днепропетровск, 2007. С. 43–45.

352. Осадца И. Грамматика русского языка. Львів, 1862. XII, 288 с.

353. Остгоф Г., Бругман К. Предисловие к книге «Морфологические исследования в области индоевропейских языков» / Звегинцев В. А. История языкознания XIX – XX веков в очерках и извлечениях. Москва, 1964. Ч. 1. С. 187–198.

354. Откупщиков Ю. В. Ряды индоевропейских гутуральных. *Актуальные вопросы сравнительного языкознания*. Ленинград, 1989. С. 72–96.

355. Острянин Д. Х. Філософське значення наукової спадщини О. О. Потебні. *Олександр Опанасович Потебня* : ювілейний збірник до 125-річчя з дня народження. Київ, 1962. С. 40–56.

356. Павский Г. П. Филологические наблюдения над составом русского языка: Первое рассуждение. О буквах и слогах. СПб., 1850. XXII, 141 с.

357. Пампура С. Ю. Етимологізація запозичень у різноструктурних мовах: лінгвоісторіографічний аспект : автореф. ...дис. канд. філол. наук. Одеса, 2015. 20 с.

358. Пампура С. Ю. К вопросу о методах лингвистических исследований. *Современная филология: теория и практика* : материалы X Международной научно-практической конференции. Москва, 2012. С. 163–166.

359. Пауль Г. Принципы истории языка. Москва, 1960. 500 с.

360. Пауфошима Р. Ф. Некоторые особенности сандхи в севернорусских говорах. *Русские народные говоры: Лингвогеографические исследования*. Москва, 1983. С. 35–44.

361. Пауфошима Р. Ф. О связи характера примыкания и звукового эллипсиса с особенностями фонологической системы (на материале говоров русского языка). *Русские диалекты*. Москва, 1987. С. 97–104.

362. Перетц В.Н. Некролог [А.И.Соболевского] 1930. № 1. С. 17–24.

363. Піскунов О. В. Дослідження мови як динамічної системи в працях учених Казанської школи. *Актуальні проблеми лінгвістичної методології та історіографії як найважливіших галузей науки про мову* : матеріали науково-практичної Інтернет-конференції (Слов'янськ, 18–19 жовт. 2017). Слов'янськ, 2017. С. 181–185.

364. Піскунов О. В. Лінгвістична реконструкція в українському і російському мовознавстві XIX – 30-х рр. XX ст. : автореф. дис. ...канд. філол. наук. Одеса, 2018. 20 с.

365. Піскунов О. В. Мова як динамічна система в студіях учених Казанської лінгвістичної школи. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія № 9. Сучасні тенденції розвитку мов. Випуск 10* : збірник наукових праць. Київ, 2013. С. 206–210.

366. Піскунов О. В. Причини мовних змін в українській компаративістиці 30-х рр. XX ст. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Одеса. 2016. Серія: Філологія* : збірник наукових праць. Випуск 21. Том 2. С. 145–147.

367. Піскунов О. В. Принцип системності в студіях мовознавців Казанської школи. Перспективні напрямки сучасної науки та освіти: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції викладачів і студентів Донбаського державного педагогічного університету, учителів та учнів загальноосвітніх закладів (Слов'янськ, 19–20 трав. 2016). Слов'янськ, 2016. Вип. 8. Ч. 1. С. 220–223.

368. Піскунов О. В. Причини фонетичних змін у працях учених Казанської лінгвістичної школи. *Наукові праці Чорноморського державного університету ім. Петра Могили. Філологія. Мовознавство* : науково-методичний журнал. Миколаїв, 2013. Вип. 204. Том 216. С. 77–80.

369. Піскунов О. В. Учені Казанської школи про мову як динамічну систему. *Україна і світ: діалог мов та культур* : матеріали міжнародної науково-практичної конференції (Київ, 30 бер. – 1 квіт. 2016). Київ, 2016. 795 с.

370. Піскунов О. В. Українські мовознавці 30-х рр. ХХ ст. про реконструкцію прамовних станів. *Теоретичні й прикладні проблеми сучасної філології* : збірник наукових праць. Слов'янськ. 2016. Вип. 3. С. 21–27.

371. Піскунов О. В. Фонетичний закон і аналогія в концепції вчених Казанської лінгвістичної школи. *Лінгвістика* : збірник наукових праць. 2013. № 2 (29). С. 40–45.

372. Піскунов О. В., Тищенко К. А. Фонетичний закон і аналогія в розвідках українських мовознавців. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Філологія* : збірник наукових праць. Одеса, 2016. Вип. 23. Том 1. С. 117–119.

373. Пищальникова В. А. Вопросы общего языкознания в трудах академика А. А. Шахматова: дис. ... канд. филол. наук. Москва, 1975. 230 с.

374. Плачинда В. П. Павло Гнатович Житецький. Київ, 1987. 208 с.

375. Плоткин В. Я. Эволюция фонологических систем: на материале германских языков. Москва, 1982. 129 с.

376. Подкорытов Г. А. О природе научного метода. Ленинград, 1988. 224 с.

377. Постовалова В. И. Историческая фонология и ее основания: опыт логико-методологического анализа. Москва, 1978. 203 с.

378. Поржезинский В. К. Важнейшие моменты в истории сравнительного языковедения. (Пробная лекция, прочитанная в Моск. ун-те в окт. 1895 г.). Варшава, 1897. 26 с.

379. Поржезинский В. К. Введение в языковедение : пособие к лекциям. Москва, 1916. 243 с.

380. Поржезинский В. К. Сравнительная грамматика славянских языков: Введение. Общеславянский язык в свете данных сравнительно-исторической грамматики индоевропейских языков. Москва, 1916. 160 с.

381. Поржезинский В. К. А. А. Шахматов как лингвист. 1922. Т. 25 (1920 г.). С. 283–287.

382. Потебня А. А. Вступительная лекция к исторической грамматике русского языка. *Олександр Опанасович Потебня* : ювілейний збірник до 125-річчя з дня народження. Київ, 1962. С. 57–63.

383. Потебня А. А. Два исследования о звуках русского языка: I. О полногласии, II. О звуковых особенностях русских наречий. Воронеж, 1866. 156, III с.

384. Потебня А. А. Заметки о малорусском наречии. Воронеж, 1871.

385. Потебня А. А. Заметки и наброски: общие замечания о языке и задачах языкознания, об ударении в поэзии, о колыдках и щедровках [б.д.]. Центр. держ. історичний архів у м. Києві, ф. 2045, оп. 1, од. зб. 164, арк. 1-234 зв.

386. Потебня А. А. Из записок по русской грамматике. Москва, 1958. Т. 1-2. 536 с.

387. Потебня А. А. Из записок по теории словесности (Поэзия и проза. Тропы и фигуры. Мышление поэтическое и мифическое). Харьков, 1905. 649 с.

388. Потебня А. А. Из записок по русской грамматике. Москва, 1977. Т. 4. Вып. 2. 406 с.

389. Потебня А. А. Из лекций по теории словесности. Басня. Пословица. Поговорка. Харьков, 1894. 162 с.

390. Потебня А. А. Из лекций по теории словесности: Басня. Пословица. Поговорка. Харьков, 1894. II, 162, II с.
391. Потебня А. А. История русского языка: Лекции, читанные в 1882-3 ак. г. в Харьковском ун-те. [Публикация С. Ф. Самойленко]. Потебнянські читання. Київ, 1981. С. 119–168.
392. Потебня А. А. К истории звуков русского языка. Воронеж, 1876. Ч. 1. VI, 243 с.
393. Потебня А. А. К истории звуков русского языка: Этимологические и другие заметки. Варшава, 1880. Ч. 2. II, 31, 70, 25 с.
394. Потебня О. О. Листи О. О. Потебні. Олександр Опанасович Потебня: Ювілейний зб. до 125-річчя з дня народження. К., 1962. С. 78–94.
395. Потебня А. А. Общий литературный язык и местные наречия. *Олександр Опанасович Потебня : ювілейний збірник до 125-річчя з дня народження*. Київ, 1962. С. 63-77.
396. Потебня А. А. Отзыв о сочинении А. Соболевского «Очерки из истории русского языка», ч. 1, К., 1884 Изв. Отд-ния рус. яз. и словесности. 1896. Т. I. Кн. 4. С. 804–831.
397. Потебня А. А. Ударение. Київ, 1973.
398. Потебня А. А. Мысль и язык. Київ, 1993. 192 с.
399. Потебня А. А. Синтаксис русского языка [Публікація А.Я.Опришка]. *Наукова спадщина О. О. Потебні і сучасна філологія. До 150-річчя з дня народження О. О. Потебні : збірник наукових праць*. Київ, 1985. С. 206–221.
400. Потебня А. А. Разбор сочинения П. Житецкого «Очерк звуковой истории малорусского наречия». Київ, 1876. СПб., 1878.
401. Потебня А. А. К истории звуков русского языка: Этимологические и другие заметки. Варшава, 1880. Ч. 2. II, 31, 70, 25 с.
402. Потебня А. А. К истории звуков русского языка. Воронеж, 1876. Ч. 1. VI, 243 с.

403. Приступа Т. І. Історія морфологічних явищ східнослов'янських мов в українському і російському мовознавстві 70-х рр. ХІХ ст. – 30-х рр. ХХ ст. : автореф. дис. ... канд. філол. наук. Донецьк, 2013. 20 с.
404. Просяник О. Фердинанд де Соссюр: деміфологізація концепції. Харків : Харківське історико-філологічне товариство, 2018. 276 с.
405. Протченко И. Ф. Ф. И. Буслаев – выдающийся филолог и педагог. Буслаев Ф. И. *Преподавание отечественного языка : учебное пособие для студентов пед. ин-тов по спец. «Рус. яз. и лит.»*. Москва, 1992. С. 7–24.
406. Раск Р. Исследование в области древнесеверного языка, или происхождение исландского языка. / В. А. Звегинцев. История языкознания ХІХ – ХХ вв. в очерках и извлечениях. Москва, 1964. Ч. I. С. 40–51.
407. Реформатский А. А. Введение в языковедение. Москва, 2000. 536 с.
408. Реформатский А. А. Фонологические этюды. Москва, 1975. 133 с.
409. Рождественский Ю. В. Лекции по общему языкознанию. Москва, 2000. 343 с.
410. Розов В. А. Новейшее направление русской лингвистики в деле изучения древних русских и церковнославянских памятников в связи с общим ходом развития европейского языкознания (Вступительная лекция). Київ, 1907. 2, 17 с.
411. Роман В. В. Адаптація лексичних запозичень у мові-реципієнті (лінгвоісторіографічний аспект) : автореф. дис. ... канд. філол. наук. Одеса, 2018. 20 с.
412. Русанівський В. М. Методологія, теорія і часткові методи лінгвістичних досліджень. Мовознавство. 1975. № 2. С. 3–11.
413. Русанівський В. М. Питання історичної граматики в працях А. Ю. Кримського. *А. Ю. Кримський – україніст і орієнталіст* : матеріали ювілейної сесії до 100-річчя з дня народження. Київ, 1974. С. 40–49.
414. Рябинина И. Н. Русская компаративистика ХІХ в. – 30-х гг. ХХ в. о современных говорах как источнике изучения истории языка. *Современные говоры в системе языковой культуры* : сборник статей. Тамбов, 2004. С. 241–245.

415. Рябініна І. М. Давні писемні пам'ятки як джерело вивчення історії мови в концепції О. О. Шахматова. *Теоретические и прикладные проблемы русской филологии* : научно-методический сборник. Славянск, 2002. Вып. X. Ч. 1. С. 41–49.

416. Рябініна І. М. Джерела вивчення історії мови в концепції вчених Казанської лінгвістичної школи. *Теоретические и прикладные проблемы русской филологии* : научно-методический сборник. Славянск, 2003. Вып. XI. Ч. 1. С. 56–65.

417. Рябініна І. М. Джерела вивчення історії мови в українському та російському мовознавстві XIX ст. – 30-х рр. XX ст. Донецьк, Лебідь, 2011. 230 с.

418. Рябініна І. М. Джерела вивчення історії мови в українському та російському мовознавстві 20-х – 30-х рр. XX ст. *Лексико-граматичні інновації в сучасних слов'янських мовах* : матеріали II Міжнародної наукової конф. (Дніпропетровськ, 14–15 квіт. 2005). Дніпропетровськ, 2005. С. 363–365.

419. Рябініна І. М. Джерела вивчення історії мови в українському та російському мовознавстві 20-х – 60-х рр. XIX ст. *Вісник Луганського державного педагогічного університету ім. Тараса Шевченка. Філологічні науки* : научно-методический сборник. Луганськ, 2003. Вып. 10 (66). С. 22–29.

420. Рябініна І. М. Джерела вивчення історії східнослов'янських мов у студіях В. В. Колесова і Ю. В. Шевельова. *Східнослов'янська філологія* : збірник наукових праць. Горлівка, 2006. Вып. 11. Т. 2. С. 152–159.

421. Рябініна І. М. Проблема джерел вивчення історії мови в українському та російському мовознавстві (лінгвіоісторіографічний аспект). *Теоретические и прикладные проблемы русской филологии* : научно-методический сборник. Славянск, 2001. Вып. IX. Ч. 1. С. 25–31.

422. Рябініна І. М. Українські компаративісти про джерела вивчення історії мови. *Вісник Дніпропетровського університету* : мовознавство. Дніпропетровськ, 2005. Вып. 11. Т. 2. С. 138–144.

423. Святченко В. В. Закон Р. Раска – Я. Грімма як вияв системного підходу до історико-фонетичних явищ. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного*

університету. *Філологія* : збірник наукових праць. Одеса, 2016. Вип. 24. Т. 1. С. 153–155.

424. Святченко В. В. І. О. Бодуен де Куртене про системний характер мови. Перспективні напрямки сучасної науки та освіти : матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції викладачів і студентів Донбаського державного педагогічного університету, учителів та учнів загальноосвітніх закладів (Слов'янськ, 17–19 трав. 2017). Слов'янськ. С. 247–250.

425. Святченко В. В. Лінгвістично-історичний аспект дослідження системності мови в європейському порівняльно-історичному мовознавстві (20-і – 60-і рр. XIX ст.). *Сучасна філологія: тенденції та пріоритети розвитку* : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (Одеса, 27–28 трав. 2016). Одеса. С. 98–102.

426. Святченко В. В. Лінгвістично-історичний аспект дослідження системного характеру мови в європейському порівняльно-історичному мовознавстві XIX ст. – 30-х рр. XX ст. *Наукові праці Чорноморського державного університету. Філологія. Мовознавство* : науково-методичний журнал. Миколаїв, 2016. Вип. 10. Т. 278. С. 118–124.

427. Святченко В. В. Мова як система в історико-фонетичних студіях О. О. Потебні. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Філологія* : збірник наукових праць. Одеса, 2016. № 23. Т. 1. С. 87–91.

428. Святченко В. В. Мова як система в працях лінгвістично-історичного спрямування. *Сучасний вимір філологічних наук* : матеріали міжнародної науково-практичної конференції (Львів, 15–16 лип. 2016). Львів. С. 14–18.

429. Святченко В. В. Системні властивості мови в європейському порівняльно-історичному мовознавстві 20-х – 60-х рр. XIX ст. *Contemporary issues in philological sciences : Experience of scholars and educationalists of Poland and Ukraine* : international research and practice conference (Apr. 28–29, 2017). Lublin. С. 184–188.

430. Святченко В. В. Системні властивості мови в працях О. Х. Востокова. *Сучасна філологія: перспективні та пріоритетні напрями наукових досліджень* :

матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (Одеса, 23–24 черв. 2017). Одеса. С. 87–91.

431. Святченко В. В. Системні властивості мови в студіях А. Шлейхера. *Науковий вісник Південноукраїнського національного педагогічного університету ім. К. Д. Ушинського. Лінгвістичні науки* : збірник наукових праць. Одеса, 2016. № 23. С. 99–106.

432. Святченко В. В. Системні властивості мови в студіях учених Лейпцизької лінгвістичної школи. *«Південний архів» Херсонського державного університету. Філологічні науки* : збірник наукових праць. Херсон, 2018. №72. С. 146–149.

433. Святченко В. В. Системні властивості мови в студіях учених Харківської лінгвістичної школи. *Теоретичні й прикладні проблеми сучасної філології Донбаського державного педагогічного університету* : збірник наукових праць. Слов'янськ, 2018. Вип. 6. С. 35–44.

434. Святченко В. В. Системність мови в законі Раска – Грімма. *Актуальні проблеми лінгвістичної методології та історіографії як найважливіших галузей науки про мову* : матеріали науково-практичної Інтернет-конференції (Слов'янськ, 18–19 жовт. 2017). Слов'янськ. С. 103–106.

435. Святченко В. В. Системність мови в працях Ф. де Соссюра. *Методологія та історіографія мовознавства* : матеріали V науково-практичної Інтернет-конференції (Слов'янськ, 24–25 жовт. 2018). Слов'янськ. С. 92–96.

436. Святченко В. В. Системний характер мови в працях молодогограматиків. *Філологічні науки: сучасні тенденції та фактори розвитку* : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (Одеса, 26–27 січ. 2018). Одеса. С. 76–80.

437. Святченко В. В. Системний характер мови як предмет лінгвоісторіографічного дослідження. *Перспективні напрямки сучасної науки та освіти* : матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції викладачів і студентів ДДПУ, учителів та учнів загальноосвітніх закладів (Слов'янськ, 19–20 трав. 2016). Слов'янськ. С. 285–288.

438. Святченко В. В. Язык как система в сравнительно-историческом языкознании 20-х – 60-х гг. XIX в. *Региональный вестник Востока Восточно-Казахстанский государственный университет им. С. Аманжолова* : научный журнал. Усть-Каменогорск, 2017. № 2 (74). С. 136–146.
439. Селиванова Е. А. Основы лингвистической теории текста и коммуникации : учебное пособие. Киев, 2002. 336 с.
440. Селіванова О. О. Сучасна лінгвістика: напрями та проблеми : підручник. Полтава, К, 2008. 712 с.
441. Селищев А. М. Введение в сравнительную грамматику славянских языков. Москва, 1968. С. 489–579.
442. Серебренников Б. А. О технике сравнительно-генетических исследований. *Общее языкознание: Методы лингвистических исследований*. Москва, 1973. С. 34–106.
443. Ситняк Р. М. Діахронна семасіологія: історія і сучасний стан : автореф. дис. ...канд. філол. наук. Одеса, 2015. 18 с.
444. Смаль-Стоцький С. Розвиток поглядів на сім'ю слов'янських мов і їх взаємне споріднення. *Історія української мови* : хрестоматія. Київ, 1996. С. 48–119.
445. Смирницкий А. И. Сравнительно-исторический метод и определение языкового родства : материалы к курсам языкознания. Москва, 1955. 58 с.
446. Смирнов С. В. Федор Иванович Буслаев (1818–1897). Москва, 1978. 96 с.
447. Смирнов С.Н. Элементы философского содержания понятия «система» как ступени познания и общественной практики. *Системный анализ и научное знание*. Москва, 1978. С. 60–83.
448. Соболевский А. И. [Рец.:] А. А. Шахматов. Исследования в области русской фонетики. Варшава, 1894. № 4. С. 421–434.
449. Соболевский А. И. Лекции по истории русского языка. 4-е изд. Москва, 1907. 309 с.
450. Соболевский А. И. Очерки из истории русского языка. Київ, 1884. Ч. 1.

451. Соболевский А. И. К истории русских акающих говоров. Рус. филол. вестн. 1884. Т. 12. № 3. С. 106–108.
452. Солнцев В. М. Язык как системно-структурное образование. Москва, 1977. 341 с.
453. Сорокин Ю.С. Эволюция понятия историзма в русском языкознании 1830-1840-х гг. *Понимание историзма и развития в языкознании первой половины XIX века*. Ленинград, 1984. С. 200–235.
454. Соссюр Ф. де. Курс загальної лінгвістики: пер. з франц. Київ, 1998. 324 с.
455. Соссюр Ф. де. Курс общей лингвистики / Редакция Ш. Балли и А. Сеше / Пер. с франц. А. Сухотина. Де Мауро Т. Биографические и критические заметки о Ф. де Соссюре / Примечания / Пер. с франц. С. В. Чистяковой. Под общ. ред. М. Э. Рут. Екатеринбург : Изд-во Урал. ун-та, 1999. 432 с
456. Соссюр Ф. де. Заметки по общей лингвистике. Москва, 1990. 274 с.
457. Соссюр Ф. де. Мемуар о первоначальной системе гласных в индоевропейских языках. Ф. де Соссюр. Труды по языкознанию. Москва, 1977. С. 302–562.
458. Соссюр Ф. де. Труды по языкознанию. Москва, 1977. 695 с.
459. Срезневский И. И. История русского языка: Курс 1849–50 года. Мысли об истории русского языка. Москва, 1959. С. 9–132.
460. Срезневский И. И. Мысли об истории русского языка. Москва, 1959. С. 16–81.
461. Срезневский И. И. Русское слово: избранные труды : учебное пособие. Москва, 1986. 176 с.
462. Срезневский И. И. Словарь церковнославянского и русского языка, составленный вторым отделением Академии наук. Спб., I – IV, 1847.
463. Стеблин-Каменский М.И. Очерки по диахронической фонологии скандинавских языков. Ленинград, 1966. 148 с.
464. Степанов Ю. С. Методы и принципы современной лингвистики. Москва, 1975. 311 с.

465. Столяров В.И. Процесс изменения и его познание: Логико-методологические проблемы. Москва, 1966. 252 с.
466. Теркулов В. І. Композити російської мови в ономаціологічному аспекті : автореф. дис. ... докт. філол. наук. Київ, 2008. 38 с.
467. Тимченко Є. Курс історії українського язика. Вступ і фонетика. Харків, 1927. 170 с.
468. Тищенко К. А. Історія української мови в науковій концепції А. Ю. Кримського : автореф. дис. ... канд. філол. наук. Донецьк, 2006. 20 с.
469. Томсон А. И. Общее языковедение. Одесса, 1910. XVI, 448 с.
470. Топоров В.Н. Сравнительно-историческое языкознание. Москва, БЭС, 1998. С. 486–490.
471. Торсуев Г. П. Фонетика английского языка. Москва, 1950. 332 с.
472. Тронский И. М. Общеиндоевропейское языковое состояние. Вопросы реконструкции. Москва. 2004. 104 с.
473. Трубецкой Н. С. Мысли об индоевропейской проблеме. Избранные труды по филологии. Москва, 1987. С. 44–60.
474. Трубецкой Н. С. Основы фонологии. Москва, 1960. 372 с.
475. Трубецкой Н. С. Проблема родства между большими языковыми семьями. Избранные труды по филологии. Москва, 1987. 560 с.
476. Фельчак О. О. Питання походження української мови: лінгвоісторіографічний аспект : автореф. дис. ... канд. філол. наук. Донецьк, 2011. 20 с.
477. Філін Ф. П. О. О. Потебня і сучасне мовознавство. Мовознавство. 1975. № 5. С. 3–7.
478. Филин Ф. П. Происхождение русского, украинского и белорусского языков : историко-диалектологический очерк. Ленинград, 1972. 655 с.
479. Финкель А. М. Курс современного русского литературного языка. Киев, 1960. 622 с.
480. Фортунатов Ф. Ф. Лекции по фонетике старославянского (церковнославянского) языка. Москва, 1957. Т. 2 С. 3–256.

481. Фортунатов Ф. Ф. Сравнительное языковедение: Общий курс. Избр. труды. Москва, 1956. Т. 1. С. 24, 68.
482. Фортунатов Ф. Ф. Сравнительная фонетика индоевропейских языков: Краткий очерк. Избр. труды. Москва, 1956. Т. 1. С. 199–450.
483. Фортунатов Ф. Ф. *Sāmaveda – Āraṇyaka – Samhitā*. Москва, 1875. 180, 67 с.
484. Французова Н. П. Исторический метод в научном познании (вопросы методологии и логики исторического исследования). Москва, 1972. 303 с.
485. Франчук В. Ю. Олександр Опанасович Потебня. Киев, 1985. 168 с.
486. Франчук В. Ю. Олександр Опанасович Потебня. Киев, 1975. 92. с.
487. Хаймович Б. С. Теоретическая грамматика английского языка (на англ. яз.). Москва, 1967. 298 с.
488. Холодов О. В. Дослідження фонетичного субстрату в російському мовознавстві XIX–XX ст. *Теоретические и прикладные проблемы русской филологии* : научно-методический сборник. Славянск, 2004. Вып. XII. С. 37–44.
489. Холодов О. В. Теоретичні проблеми дослідження субстрату в європейському мовознавстві XIX – XX ст. : автореф. дис. ...канд. філол. наук. Донецьк, 2008. 20 с.
490. Холодова Н. В. Морфологічна класифікація мов у лінгвістиці XIX – XX ст. : автореф. дис. ...канд. філол. наук. Донецьк, 2010. 20 с.
491. Хрестоматия по истории русского языкознания. Учеб. пособие для филол. специальностей ун-тов и пед. ин-тов. Москва, 1973. 504 с.
492. Чапленко В. Історія нової української літературної мови. Нью-Йорк, 1970. С. 82.
493. Чейф У. Л. Значение и структура языка. Москва, 1975. 482 с.
494. Чемоданов Н. С. Сравнительное языкознание в России: очерк развития сравнительно-исторического метода в русском языкознании. Москва, 1956. 95 с.
495. Чикобава А. К вопросу о путях развития современной лингвистики. Вопросы языкознания. 1966. № 4. С. 45–61.

496. Чикобава А. С. Проблема языка как предмета языкознания. Москва, 1959. 178 с.
497. Шарадзенидзе Т. С. Лингвистическая теория И. А. Бодуэна де Куртенэ и ее место в языкознании XIX – XX веков. *Вопросы языкознания*. 1979. № 2. С. 29–40.
498. Шахматов А. А. Введение в курс истории русского языка: исторический процесс образования русских племен и наречий. Пг., 1916. Ч. 1. 146, III с.
499. Шахматов О. О. До питання про початок української мови. Кілька слів на нову працю з граматики українського языка: *Grammatik der ruthenischth (Ukrainischen) Sprache von S. von Smal-Stockuj und T. Gartner*. Wien, 1913. Україна. 1914. Кн. 1. С. 7–19.
500. Шахматов А. А. Исследования в области русской фонетики. Варшава, 1893. 317 с.
501. Шахматов А. А. Историческая морфология русского языка. Москва, 1957. 400 с.
502. Шахматов А. А. Исторический очерк русского языка. 1901. Архів Російської АН, СПб., ф. 134, оп. 1, од. зб. 197, арк. 4–57.
503. Шахматов А. А. Историческая этнография восточной Европы. 1920. Архів Російської АН, СПб., ф. 134, оп. 1, од. зб. 81, арк. 1–71.
504. Шахматов А. А. К вопросу о различении йота и неслогового і в истории славянских языков. *Русский филологический вестник*. 1903. Т. 50. С. 161–181.
505. Шахматов А. А. К истории звуков русского языка: о полногласии и некоторых других явлениях. СПб., 1903. 212 с.
506. Шахматов А. А. К истории звуков русского языка: Общеславянское ѧ. 1901. Т. 6. Кн. 4. С. 269–294.
507. Шахматов А. А. К истории звуков русского языка: смягченные согласные. Сб. Отд-ния рус. яз. и словесности. 1901. Т. 67. № 7. 49 с.

508. Шахматов О. О. Короткий нарис історії української мови. Кримський А. Ю. Нариси з історії української мови та хрестоматія з пам'ятників письменської староукраїнщини XI – XVIII вв. Київ, 1924. С. 5–134.

509. Шахматов А. А. Краткий очерк истории русского языка: лекции, читанные в Петроградском ун-те в 1918-19 уч. г. Архів Російської АН, СПб., ф. 134, оп. 1, од. зб. 334, арк. 1–43.

510. Шахматов А. А. Курс истории русского языка (читан в С.-Петербургском ун-те в 1908-9 уч. г.): Введение. 2-е (литограф.) изд. СПб., 1910–11. Ч. 1. 407 с.

511. Шахматов А. А. Очерк древнейшего периода истории русского языка. Энциклопедия слав. филол., 1915. Вып. 11 (репринт. издание 1915 г.). Москва, 2002. 424 с.

512. Шахматов А. А. Очерк древнейшего периода истории русского языка. Энциклопедия слав. филол. 1915. Вып. 11. XXVIII, II, L, 369 с.

513. Шахматов А. А. Очерк современного русского литературного языка. 4-е изд. Москва, 1941. 286 с.

514. Шахматов А. А. Несколько заметок об языке псковских памятников XIV – XV в. (По поводу книги «Николай Каринский. Язык Пскова и его области в XV веке». Спб., 1909). Журн. М-ва нар. просвещения. 1909. Ч. 22. № 7. С. 122–123, 127.

515. Шахматов А. А. Русский язык: лекции, читанные в Моск. ун-те. 1890-91 ак. г. [Литограф. изд. М., 1890-91]. 179 с.

516. Шахматов А. А. Русский язык: лекции, читанные в Моск. ун-те. 1890-91 ак. г. [Литограф. изд. М., 1890-91]. 179 с.

517. Шахматов А. А. Русский язык. Энциклопедический словарь. СПб., 1899. Т. 28. С. 564–581.

518. Шахматов А. А. Русский язык: лекции, читанные в Моск. ун-те. 1890-91 ак. г. [Литограф. изд.]. Москва, 1890-91. 179 с.

519. Шахматов А.А. [Рец.:] J.Gebauer. Historická mluvnice jazyka českého. Díl. 1.V Praze a ve Vídni, 1894. Díl. 3. V Praze a ve Vídni, 1896 : сб. отд-ния рус. яз. и словесности. 1900. Т. 66. № 6. С. 17–105.

520. Шахматов А. А. *Хронология древнейших русских летописных сводов* : журн. м-ва нар. просвещения. 1897. № 4. С. 463–482.

521. Шевельов Ю. В. Портрети українських мовознавців. Київ, 2002. 132 с.

522. Шлейхер. А. Компендий сравнительной грамматики индоевропейских языков (Предисловие) / Звегинцев В. А. История языкознания XIX-XX веков в очерках и извлечениях. Москва, 1964. С. 108–109.

523. Шлейхер А. Немецкий язык (извлечения) / Звегинцев В. А. История языкознания XIX – XX веков в очерках и извлечениях. Москва, 1965. С. 110–116.

524. Шлейхер А. Теория Дарвина в применении к науке о языке (Извлечения) / Звегинцев В. А. История языкознания XIX – XX веков в очерках и извлечениях. Москва, 1964. Ч. 1. С. 116–121.

525. Щерба Л. В. Ф. Ф. Фортунатов в истории науки о языке. *Вопр. языкознания*. 1963. № 5. С. 89–93.

526. Шерех Ю. Нарис сучасної української літературної мови. Мюнхен, 1951. 402 с.

527. Щерба Л.В. Восточнолужицкое наречие (С приложением текстов). Пг., 1915. Т. 1. XXIV, 194, 54 с.

528. Щерба Л. В. Ф. Ф. Фортунатов в истории науки о языке. *Вопросы языкознания*. 1963. № 5. С. 89–93.

529. Щерба Л. В. Языковая система и речевая деятельность. Москва, 1974. 428 с.

530. Щепкин В. Н. Филипп Федорович Фортунатов [некролог] : русский филологический вестник. 1914. № 3-4. С. 417–420.

531. Ягич В. Критические заметки по истории русского языка. Сб. Отд-ния рус.яз и словесности. 1889. Т. 46. № 4. VI, 171 с.

532. Якобсон Р. Типологические исследования и их вклад в сравнительно-историческое языкознание. *Новое в лингвистике*. 1963. Вып. 3. С. 97–108.

533. Admoni W. Der deutsche Sprachbau. 3. verbesserte und vermehrte Auflage. Leningrad : Prosveschenije, 1972. 312 S.
534. Ascoli G. Corsi di glottologia: Fonologia comparata del sanscrito, del greco e del latino. Torino e Firenze, 1870. V. 1.
535. Bally Ch. Le langage et la vie. Paris, 1926. P. 40–41.
536. Baudouin de Courtenay J. Einiges über Palatalisierung (Palatalisation) und Entpalatalisierung (Dispalatalisation). Indogermanische Forschungen. 1894. Bd. 4. S. 45–57.
537. Baudouin de Courtenay J. Einige Falle der Wirkung der Analogie in der Polnischen Deklination // Beiträge zur vergleichenden Sprachforschung. 1868. Bd. 6. S. 19–88.
538. Baudouin de Courtenay J. Kilka wypadkow dzialania analogii w deklinacji polskiej. Warszawa. Dzieła wybrane, I. 1974. S. 328.
539. Bezzenberger A. Die indogermanischen Gutturalreihen. Beiträge zur Kunde der indogermanischen Sprachen. 1890. Bd. 16. S. 234-260.
540. Birnbaum H. The dialects of Common Slavic. Ancient Indoeuropean dialects. 1966. S. 153–197.
541. Bopp F. Die celtischen Sprachen in ihrem Verhältnisse zum Sanskrit, Zend, Griechischen, Lateinischen, Germanischen, Litauischen und Slavischen. Berlin, 1839. 140 S.
542. Bredsdorf J. Om aasagerne til sprogenes forandringer. Kjöbenhavn, 1821. 48 s.
543. Brugmann K., Delbrück B. Grundriss der vergleichenden Grammatik der indogermanischen Sprachen. Strassburg, 1897. Bd. 1. XLVII, 1098 s.
544. Brugmann K. Kurze vergleichende Grammatik der indogermanischen Sprachen / Brugmann K. Strassburg, Trübner, 1904. 777 s.
545. Brugmann K. Zum heutigen Stand der Sprachwissenschaft. Strastburg, 1885. S. 81–85.
546. Blumel R. Einführung in die Syntax. R. Blumel. Heidelberg, 1914. 308 s.
547. Collinge N. E. The laws of Indo-European. Amsterdam, 1985. 312 p.

548. Curtius G. Bemerkungen über die Tragweite der Lautgesetze, ins besondere im Griechischen und Lateinischen. Berichte über die Verhandlung der Sächsischen Gesellschaft der Wissenschaften, philol.-histor. Klasse. 1870. Bd. 22. S. 1–39.
549. Curtius G. Grundzüge der griechischen Etymologie. Leipzig, 1858–1862. X, 160 S.
550. Engler R. Théorie et critique d'un principe saussurien: L'arbitraire du signe. Cahiers Ferdinand de Saussure. № 19. 1962. P. 5–66.
551. Fick A. Die ehemalige Spracheinheit der Indogermanen Europas. Göttingen, 1873. VIII, 432 s.
552. Gancov V. M. Das Ukrainische in neueren Darstellungen russischer Mundarten. Zeitschrift für slavische Philologie III. 1926. S. 202–217.
553. Grimm J. Deutsche Grammatik. Göttingen, 1822. Bd. 1.
554. Godel R. Les sources manuscrites du Cours de linguistique generale de F. de Saussure. Geneve, Paris : Droz, 1957. 282 p.
555. Grassman H. Die deutsche Sprache. Bonn, 1863. 146 S.
556. Gebauer J. Historická mluvnice jazyka českého. V Praze a ve Vídni, 1894–96. Díl. 1, 3–702, 637 s.
557. Glushchenko V. A. Method Structure in Russian and Ukrainian Linguistic Tradition. Collected Articles of the 3rd International Linguistics Conference (Taganrog, Russia). Newcastle upon Tyne, 2014. P. 293–300.
558. Glushchenko V. A., Holub O. M., Tyschenko K. A. Parent Language and its Reconstruction in Ukrainian Linguistics in the 1920s. Achievements of world science : proceedings of VIII International scientific conference. Morrisville, Aug. 12, 2017. Morrisville: Lulu Press, 2017. P. 43–47.
559. Hermann E. Lautgesetz und Analogie. Berlin, 1931. 196 S.
560. Horn W. Sprackörper und Sprachfunktion. Berlin, 1923. – 52 S.
561. Jankowsky K. R. Neogrammarians : a reevaluation of their place in the development of linguistic science. The Hague, 1972. 151 p.
562. Kuryłowicz J. ə indoeuropéen et h hittite. Symbolae grammaticae in honorem Io. Rozwadowski. T. I. Cracovia, 1927. S. 95–104

563. Leskien A. Die Deklination im Slavisch-Litauischen und Germanischen. Leipzig, 1876.
564. Misteli F. Lautgesetz und Analogie. Methodologisch-psychologische Abhandlung. Zeitschrift für Völkerpsychologie und Sprachwissenschaft. 1880. Bd. 4. S. 365–437
565. Rask R. K. Undersøgelse om det gamle Nordiske eller islandske Sprogs Oprindelse. Kjöbenhavn, 1818. 68 s.
566. Robins R. H. A Short History of Linguistics. London; Harlow: Longmans, 1969. VIII, 248 p.
567. Jagic V. Einige Streitfragen. Verwandtschaftsverhältnisse innerhalb der slavischen Sprachen. Archiv für slavische Philologie. 1898. Bd. 20. S. 13–48.
568. Jagic V. [Рец.:] А.Потебня. Aus den Memoiren über die russische Grammatik / Потебня А.А. Из записок по русской грамматике. Москва, 1977. Т. 4. Вып. 2. С. 335–340.
569. Jakobson R. Selected writings: Phonological studies. The Hague: Mouton, 1962. V. 1. X, 678 p.
570. Leskien A. Die Deklination im Slavisch-Litauischen und Germanischen. Leipzig, 1876.
571. Troubetzkoy N. Essai sur la chronologie de certains faits phonetiques du slave commun. Revue des etudes slaves. 1922. T. II. C. 3–4, 217–218.
572. Trubetzkoy N. Die Behandlung der Lautverbindungen tl, dl in den slavischen Sprachen. Zeitschrift für slavische Philologie. II, 1925, S. 117–121.
573. Paul H. Deutsche Grammatik (In 5 Bdn). Bnd. 4 : Syntax. Halle (Saale) : Max Niemeyer, 1955. 425 s.
574. Paul H. Deutsche Grammatik. 2. unveränderte Nachdruck. Halle (Saale) : Niemeyer, 1956. Bd. III. T. 4. Syntax (I Hälfte). VIII+456 S.
575. Miklosich F. Vergleichende Grammatik der slavischen Sprachen: Lautlehre. 2-e Ausgabe. Wien, 1879. Bd. 1. 598 s.
576. Osthoff H., Brugmann K. Morphologische Untersuchungen auf dem Gebiete der indogermanischen Sprachen. Leipzig, 1890. 424 S.

577. Osthoff H. Labiovelare Media und Media aspirata im Keltischen. *Indogermanische Forschungen*. 1894. Bd. 4. S. 264-294.
578. Saussure F. de. *Cours de linguistique générale*, édition critique par Rudolf Engler. Wiesbaden : Otto Harrassowitz. T. 1. 1967. 515 p.
579. Saussure F. de. *Cours de linguistique générale*, édition critique par Rudolf Engler. Wiesbaden : Otto Harrassowitz. T. 2. 1974. 51 p.
580. Saussure F. de. *Cours de linguistique générale*. Paris : Payot, 1997. 269 p.
581. Saussure F. de. *Ecrits de linguistique générale*, établis et édités par Simon Bouquet et Rudolf Engler, avec la collaboration d'Antoinette Weil. Paris : Gallimard, «Bibliothèque des idées», 2002. 353 p.
582. Schachmatov A. Wie im Kleinrussischen die Palatalisation der Consonanten vor e und i verloren ging. *Archiv für slavische Philologie*. 1903. Bd. 25. S. 222-238.
583. Schmidt J. Zwei arische a-laute und die palatalen. *Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung auf dem Gebiete der indogermanischen Sprachen*. 1881. Bd. 25. S. 1-179.
584. Shevelov G. Y. *A historical phonology of the Ukrainian language*. Heidelberg : Winter, 1979. 809 p.
585. Shevelov G. Y. *A Prehistory of Slavic. The Historical phonology of Common Slavic*. Heidelberg, 1964. S. 202–304.
586. Sgall P. *Functional Sentence Perspective in the Generative Description*. *Prague Studies in Mathematical Linguistics*. 1967. № 2. P. 203–225.
587. Smal-Stockyj S. *Grammatik der ruthenischen (ukrainischen) Sprache*. Wien, 1913. XV. 550 s.
588. Sviatchenko V. V. Language as a system in employment of Casanian linguistic school. *Science in 2018: proceedings of XIV International scientific conference (Jan. 26, 2018)*. Morrisville: Lulu Press, 2018. P. 85–88.
589. Sviatchenko V. V. Systemic character of language in comparative-historical linguistics 70-ies XIX century – 30-ies pp. XX century. *Result of modern scientific research: proceedings of XI International scientific conference (Oct. 27, 2017)*. Morrisville: Lulu Press, 2017. P. 77–81.

590. Vachek, J. Some less Familiar Aspects of the Analytical Trend of English. Selected Writings in English and General Linguistics. Prague : Academia Prague, 1976. S. 315–344.

591. Vondrak W. Indogermanische Forschungen. 1915. Bd. 35. S. 45–50. Рец. на. кн.: Smal-Stockyj S., Gartner T. Grammatik der ruthenischen (ukrainischen) Sprache. Wien, 1913. XV. 550 s.

592. Verner K. Eine Ausnahme der ersten Lautverschiebung // Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung auf dem Gebiete der indogermanischen Sprachen. – 1877. Bd. 25. S. 46–59.

593. Wundt W. Völkerpsychologie. Bd. I. 2 Aufl. Leipzig, 1900. S. 431–458.

СЛОВНИКИ ТА ЕНЦИКЛОПЕДІЇ

594. Ахманова О. С. Словарь лингвистических терминов. Москва, 1966. 608 с.

595. Вахек Й. Дубский Й. Лингвистический словарь Пражской школы. Москва, 1964. 352 с.

596. Розенталь Д. Э. Словарь-справочник лингвистических терминов. Москва, 1976. 543 с.

597. Селіванова О. О. Сучасна лінгвістика : термінологічна енциклопедія. Полтава, 2006. 716 с.

598. Українська мова : енциклопедія. Київ, 2000. 752 с.

599. Языкознание. Большой энциклопедический словарь. Москва, 1998. 685 с.

600. Crystal D. The Cambridge encyclopedia of the English Language / D. Crystal. Cambridge : University Press, 1995. 489 p.

ДОДАТОК А
СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ
Наукові праці, у яких опубліковані основні наукові результати
дисертації, у фахових виданнях України:

1. Святченко В. В. Лінгвісториографічний аспект дослідження системного характеру мови в європейському порівняльно-історичному мовознавстві XIX ст. – 30-х рр. XX ст. *Наукові праці Чорноморського державного університету. Філологія. Мовознавство* : науково-методичний журнал. Миколаїв, 2016. Вип. 10. Т. 278. С. 118–124.
2. Святченко В. В. Мова як система в історико-фонетичних студіях О. О. Потебні. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Філологія* : збірник наукових праць. Одеса, 2016. № 23. Т. 1. С. 87–91.
3. Святченко В. В. Системні властивості мови в студіях А. Шлейхера. *Науковий вісник Південноукраїнського національного педагогічного університету ім. К. Д. Ушинського. Лінгвістичні науки* : збірник наукових праць. Одеса, 2016. № 23. С. 99–106.
4. Святченко В. В. Закон Раска – Грімма як вияв системного підходу до історико-фонетичних явищ. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Філологія* : збірник наукових праць. Одеса, 2016. Вип. 24. Т. 1. С. 153–155.
5. Святченко В. В. Системні властивості мови в студіях учених Лейпцизької лінгвістичної школи. «*Південний архів*» Херсонського державного університету. *Філологічні науки* : збірник наукових праць. Херсон, 2018. №72. С. 146–149.
6. Святченко В. В. Системні властивості мови в студіях учених Харківської лінгвістичної школи. *Теоретичні й прикладні проблеми сучасної філології Донбаського державного педагогічного університету* : збірник наукових праць. Слов'янськ, 2018. Вип. 6. С. 35–44.
7. Глущенко В. А., Святченко В. В. Ф. де Соссюр про мову як систему: переосмислення концепції видатного лінгвіста з функціонально-прагматичних позицій. *Наукові записки Центральноукраїнського державного педагогічного*

університету імені Володимира Винниченка. *Філологічні науки* : збірник наукових праць. Кропивницький, 2019. Вип. 175 С. 366–371.

Наукові праці, у яких опубліковані основні наукові результати дисертації, у зарубіжних спеціалізованих виданнях:

8. Святченко В. В. Язык как система в сравнительно-историческом языкознании 20-х – 60-х гг. XIX в. *Региональный вестник Востока Восточно-Казахстанский государственный университет им. С. Аманжолова* : научный журнал. Усть-Каменогорск, 2017. № 2 (74). С. 136–146.

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

9. Святченко В. В. Системний характер мови як предмет лінгвоісторіографічного дослідження. *Перспективні напрямки сучасної науки та освіти* : матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції викладачів і студентів ДДПУ, учителів та учнів загальноосвітніх закладів (Слов'янськ, 19–20 трав. 2016). Слов'янськ. С. 285–288.

10. Святченко В. В. Лінгвоісторіографічний аспект дослідження системності мови в європейському порівняльно-історичному мовознавстві (20-і – 60-і рр. XIX ст.). *Сучасна філологія: тенденції та пріоритети розвитку* : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (Одеса, 27–28 трав. 2016). Одеса. С. 98–102.

11. Святченко В. В. Мова як система в працях лінгвоісторіографічного спрямування. *Сучасний вимір філологічних наук* : матеріали міжнародної науково-практичної конференції (Львів, 15–16 лип. 2016). Львів. С. 14–18.

12. Святченко В. В. Системні властивості мови в європейському порівняльно-історичному мовознавстві 20-х – 60-х рр. XIX ст. *Contemporary issues in philological sciences* : Experience of scholars and educationalists of Poland and Ukraine: international research and practice conference (Apr. 28–29, 2017). Lublin. С. 184–188.

13. Святченко В. В. І. О. Бодуен де Куртене про системний характер мови. *Перспективні напрямки сучасної науки та освіти* : матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції викладачів і студентів Донбаського державного

педагогічного університету, учителів та учнів загальноосвітніх закладів (Слов'янськ, 17–19 трав. 2017). Слов'янськ. С. 247–250.

14. Святченко В. В. Системні властивості мови в працях О. Х. Востокова. *Сучасна філологія: перспективні та пріоритетні напрями наукових досліджень* : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (Одеса, 23–24 черв. 2017). Одеса. С. 87–91.

15. Святченко В. В. Системність мови в законі Раска – Грімма. *Актуальні проблеми лінгвістичної методології та історіографії як найважливіших галузей науки про мову* : матеріали науково-практичної Інтернет-конференції (Слов'янськ, 18–19 жовт. 2017). Слов'янськ. С. 103–106.

16. Sviatchenko V. V. Systemic character of language in comparative-historical linguistics 70-ies XIX century – 30-ies pp. XX century. *Result of modern scientific research* : proceedings of XI International scientific conference (Oct. 27, 2017). Morrisville. P. 77–81.

17. Sviatchenko V. V. Language as a system in employment of Casanian linguistic school. *Science in 2018* : proceedings of XIV International scientific conference (Jan. 26, 2018). Morrisville. P. 85–88.

18. Святченко В. В. Системний характер мови в працях молодограматиків. *Філологічні науки: сучасні тенденції та фактори розвитку* : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (Одеса, 26–27 січ. 2018). Одеса. С. 76–80.

19. Святченко В. В. Мова як система в працях І. І. Срезневського. *Перспективні напрямки сучасної науки та освіти* : Всеукраїнській науково-практична конференція студентів і викладачів Донбаського державного педагогічного університету, учителів та учнів загальноосвітніх закладів (Слов'янськ, 22–24 трав. 2018). Слов'янськ. С. 130–133.

20. Святченко В. В. Системність мови в працях Ф. де Соссюра. *Методологія та історіографія мовознавства* : матеріали V науково-практичної Інтернет-конференції (Слов'янськ, 24–25 жовт. 2018). Слов'янськ. С. 92–96.

ДОДАТОК Б
ВІДОМОСТІ ПРО АПРОБАЦІЮ І ВПРОВАДЖЕННЯ РЕЗУЛЬТАТІВ
ДОСЛІДЖЕННЯ

Результати дослідження були представлені здобувачем на 12 наукових і науково-практичних конференціях, із них – сім *міжнародних*, зокрема: міжнародні науково-практичні конференції «Сучасна філологія: тенденції та пріоритети розвитку» (м. Одеса, 2016 р., 2017 р., 2018 р.), міжнародна науково-практична конференція «Сучасний вимір філологічних наук» (м. Львів, 2016 р.), міжнародна науково-практична конференція «Актуальні проблеми філологічних наук: досвід науковців та освітян Польщі і України» (м. Люблін, Польща, 2017 р.); міжнародна XI науково-практична конференція «Результати сучасних наукових досліджень» (м. Моррісвіль, США, 2017 р.); міжнародна XIII науково-практична конференція «Наука у 2018 році» (м. Моррісвіль, США, 2018 р.); науково-практичні: науково-практична Інтернет-конференція «Актуальні проблеми лінгвістичної методології та історіографії як найважливіших галузей науки про мову» (м. Слов'янськ, 2017 р.); V науково-практична Інтернет-конференція «Методологія та історіографія мовознавства» (м. Слов'янськ, 2018 р.); щорічні звітні науково-практичні конференції викладацького складу та засідання кафедри германської та слов'янської філології Донбаського державного педагогічного університету (2016–2018 рр.).